2008.6

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى بويىچە مۇنەۋۋەر ژۇرنال
شىنجاڭ ژۇرنال مۇكاپاتىغا نائىل ژۇرنال

بۇلاق

ISSN 1005-0876
12>
9 771005 087006

源泉(布拉克)◎BULAK

我的e家
ONE HOME
爱没有距离 家就在身边

سەرخىل ئۇچۇرلۇق تۇرمۇشنىڭ ئاساسى e8 بەھرىلىنىش مۇلازىمىتى

e ئائىلە ئابونتلار مۇنبىرى

ئەقلىي ئىقتىدارلىق سىمسىز مودېم

ئېتىبار باھالىق يۇرۇشلۇك مۇلازىمەت

e8 بەھرىلىنىش مۇلازىمىتى ئۇچۇرلۇق تۇرمۇشنى تېخىمۇ سەرخىل، تېخىمۇ ئەركىن مۇھىتقا ئىگە قىلىدۇ.

e8 سىزنى ئېتىبار باھالىق يۇرۇشلۇك مۇلازىمەت، ئابونتلار مۇنبىرى قاتارلىق ئۇنۇملۇك ئۇچۇرلارنى بىر تەرەپ قىلىش لايىھىسى بىلەن تەمىنلەيدۇ؛ بولۇپمۇ ئەقلىي ئىقتىدارلىق سىمسىز مودېم سىزنىڭ ئائىلە سىمسىز تورى قۇرۇشىڭىزغا شارائىت يارىتىپ بېرىپ، سىز ۋە ئائىلىڭىزدىكىلەرنى ھەر ۋاقىت ئائىلە ئىقتىسادىنى باشقۇرۇش، توردا كۆڭۈل ئېچىش نومۇرلىرىنى كۆرۈش ۋە ئاڭلاش مۇلازىمىتىدىن بەھرىمەن قىلىدۇ.

e8 نىڭ كەڭ بەلباغلىق كەزمە ئىقتىدارى سىزنى ھەر جايدا تورغا چىقىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىدۇ.

尊享 e8套餐

中国电信 CHINA TELECOM
世界触手可及

用户至上 用心服务 Customer First Service Foremost

中国电信乌鲁木齐分公司
www.xj.ct10000.com

客户服务热线 Customer Hotline 10000

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى ۋە فولكلورىنىڭ
قوش ئايلىق ژۇرنىلى

29 ـ يىل نەشرى
ئومۇمىي 123 ـ سان

مەھمۇد كاشغەرىنى

ئالغىل ئۆگۈت مەندىن ئوغۇل ئەردەم تىلە،
بويىدا ئۇلۇغ بىلىگە بولۇپ بىلىكىك، ئۆلە.
بىلگە ئەرىگ ئەزگۈ تۇتۇپ، سۆزىن ئەشت،
ئەردەمنى ئۆگرەنىپەن ئىشقا سورا.
ئەردەم تىلە ئۆگرەنىپەن بولما كۈۋەز،
ئەردەمسىزدىن ئۆگەنسە ئەگە كوزە ئەگەر.
كەلسە قالى يارلىغ بولۇپ يۈنچىغ ئۇما،
كەلدۈر ئانوق بولمىش ئاشىخ تۇتما ئۇما.

خەتتات:

پەزىلەتنى ئۆگىنىپ ئىشقا ئاشۇر، پەزىلەت تىلە، ئۆگىنىش بىلەن مەغرۇرلانما،

بۇلاق

2008 ـ يىللىق 6 ـ سان

باش مۇھەررىرى: ئابلەت ئىمىن

مۇئاۋىن باش مۇھەررىرى: ئەزىز تۇردى

بۇ سانىدا

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىن

«مەشۇقىستان»دىن ..... ئەھمەدىي (5)

نەشرگە تەييارلىغۇچى: مەتقاسىم ئەكرەم

شەرق كلاسسىك ئەدەبىياتىدىن

فۇزۇلىي غەزەللىرى ..... نەشرگە تەييارلىغۇچى: ئابدۇقادىر سادىر (13)

«مەسنەۋى شەرىف»تىن ..... جەلالىددىن رۇمىي (18)

تەرجىمە قىلغۇچى: ۋەلى كېرىم كۆكئالپ

شەرق كلاسسىك خاتىرە ئەدەبىياتىدىن

«سایاھەتنامە»دىن ..... ئىبنى بەتتۇتە (28)

ئۆزبېكچىدىن ئۇيغۇرلاشتۇرغۇچىلار: مەھمۇد زەيدى، مۇھەممەتتۇرسۇن سىدىق

ئەدەبىي مۇھاكىمىلەر

«ئوغۇزنامە» تەتقىقاتىدىكى بىر قانچە مەسىلە ھەققىدە قايتا ئويلىنىش ..... قۇربان مۇھەممەتتۇردى نىران (51)

بىزدىكى قانۇن ۋە باشقۇرۇش شەكىللىرى

«تۈركىي تىللار دىۋانى»دا قەيت قىلىنغان «تۆرۈ» (Törü) كەلىمىسى ۋە قاراخانىيلارنىڭ قانۇن ـ تۈزۈملىرى توغرىسىدا ..... يۈسۈپجان ئەلى ئىسلامىي (60)

مەشھۇر ئەسەرلەر

«قەشقەر تارىخى»نىڭ باش ـ ئاخىرى ..... ئەلى غوپۇر (70)

بىزدىكى مائارىپ، تەنتەربىيە

ئۇيغۇرلارنىڭ «قوش تىل» مائارىپى تارىخىغا نەزەر ..... ئايشەمگۈل ئابدۇرېشىت (81)

مەشھۇر شەخسلەر

ئۇيغۇر ئالىمى جېمەن بوزەن ۋە ئۇنىڭ ئىلمىي ئەمگەكلىرى ..... ئوسمانجان ياقۇپ (88)

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىن

«هاتەمنامەئى تۈركىي»دىن ..... نەشرگە تەييارلىغۇچى: ئابلىمىت ئەھەت بۆگۈ (91)
موللا توختاش باينىڭ كېلىنى ..... نەشرگە تەييارلىغۇچى: ئەزىز تۈردى (102)
ئوردام قوشاقلىرى ..... توپلاپ رەتلىگۈچى: ئابدۇلئەزىز مەسۇم لاۋارىي (108)
لوپنۇر قوشاقلىرى ..... توپلاپ رەتلىگۈچى: مويدىن سايىت بوستان (110)

※

مۇقاۋىنىڭ بىرىنچى بېتىدە: **ئۇيغۇر ئالىمى مەھمۇد كاشغەرىي** (غازى ئەھمەد سىزغان)

※ ※ ※

مەسئۇل مۇھەررىرى: ئەزىز تۈردى
تەكلىپلىك كوررېكتورى: ۋەلى زەيدۇن
مۇقاۋىنى لايىھىلىگۈچى: ئەكبەر سالىھ
خەتتات: سۇلايمان ئىسمائىل خالىي

تەھرىر بۆلۈمىنىڭ تېلېفون نومۇرى: (0991) 2815971
ئېلېكترونلۇق خەت سانduقى: bulak@yahoo.cn
تارقىتىش بۆلۈمىنىڭ تېلېفون نومۇرى: (0991) 2827472

«مەشۇقستان»دىن

ئەھمەدي

نەشرگە تەييارلىغۇچى: مەتقاسىم ئەكرەم

نەشرگە تەييارلىغۇچىدىن: «مەشۇقستان» ناملىق مەزكۇر كىتابنىڭ ئاپتورى شائىر ئەھمەدي بولۇپ، بۇ كىتابنىڭ ئاپتور ئۆز قەلىمى بىلەن كۆچۈرگەن نۇسخىسى شائىر قاسىرىينىڭ قولىدا ساقلانغان. قاسىرىينىڭ قالدۇرغان مەلۇماتلىرىغا قارىغاندا، شائىر ئەھمەدي ھىجرىيە 1325 (مىلادىيە 1906) ـ يىلى گۇما ناھىيە قوشتاغ يېزا شاق چاقار مەھەللىسىدە تائىپ ئاخۇن ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن؛ ئاۋۋال ناسىر ئاخۇنۇمدا بەش يىل ئوقۇغان؛ كېيىن مۇپتى تۆمۇر ھاجىمنىڭ ھۇزۇرىدا ئون بىر يىل تۇرۇپ، ئەرەبىي، پارسىي كىتابلارنى ئوقۇغان. شۇ جەريانىدا شائىرلىققا مايىل بولۇپ، «مەشۇقستان» ناملىق كىتابنى يازغان. شائىر ئەھمەدي باشلەڭگەردە مۇدەررىسلىك قىلغان مەزگىلدە ئۆپكە ۋە يۇرەك كېسىلى بىلەن ئاغرىپ، ھىجرىيە 1368 (مىلادىيە 1949) ـ يىلى ۋاپات بولغان. ئۇ پاكار، يۇزى كەڭ، چاچ ـ ساقاللىرى قويۇق كىشى ئىكەن.

* * *

كىمكى تاپسا يارىنى خۇشلۇق قىلۇرلار يىلداشىپ،
ئەلنى كۆزگە ئىلمايىن ۋەئدە قىلۇرلار مۇڭداشىپ.
مەئشۇقىن تاپغاندا ئاشىق خىلۋەتنى مەيل ئېتەر،
خىلۋەتنى تاپالماسا، يانىپ كېتۇر ئاچچىغلاشىپ.
يارىنى ھەر كۇندە مىڭ بار ياد ئېتىپ زىكىر قىلۇر،
ھەم كۆرەلمەسىدىن بۇرۇن سوراپ تۇرارلار تىڭلاشىپ.
ئاخىرى ھەم ۋەسلى بولسا ئالدىدە تىترەپ تۇرار.
ھال ـ ئەھۋالى سوراشىپ باغ ـ باغ ئېتەرلەر چىرماشىپ.
ۋەسلى بولغاندىن كېيىن يانىپ كېتەرلەر جايىغە،
باغرىغا تاشنى قويۇپ خۇش دەپ يانۇرلار يىغلاشىپ.
ئاھ، خۇدايا، مۇشكىلىمنى سەن يىراق قىلغىل مۇدام،
دەرگەھىڭغە خۇش كېتەلى دوست بىرلە كۇلىشىپ.
دائىما غەفلەتدە يۇردى ئەھمەدي ئاجىز قۇلۇڭ،
جەننەتىڭ بەرسەڭ ئەگەر بىللە يۇرەرمىز ئويناشىپ.

* *

ئەي بەرادەرلەر، مېنىڭدەك زالىمدىن قاچ ـ قاچ،
شۇم رەقىبلەر جىھەتىدىن بۇ كۆزۇم بىسىيار ئاچ.

مەن غەربىدىن كەلمەدىلەر ھېچ كىشىگە ياخشىلىق،
ئاھ، خۇدايا، مەن غەربىغە ياخشىلىق يوللارنى ئاچ.
مەن غەربىنىڭ ئەقلىنى لال قىلدىلەر زىشت ئەمرەئى،
ۋەئدەدىن ئۆتكەن ھەمان يۈزۈمگە تەگدى ئىككى كاچ.
بۇ مەجازىنىڭ ئوتى ھالىمنى ۋەيران ئەيلەدى،
شۇم رەقىبلەر ئوقلارى تەگدى يۈرەككە غاچ ـ غاچ.
ھېچ تىرىكلىك قالمادىلار ئۇشبۇ فانىي دۇنيەدە،
يۈرەكىم زەخم ئەيلەدى قاشى قاراۋۇ قارا ساچ.
بۇ مەجازى يولىدىن كەتسەم يانىپ ھەققىغە،
يا ئىلاھا، ئول ھىدايەتلىك يولۇڭنى ماڭا ئاچ.
سەنكى، ئەھمەد، تەۋبە قىل ئۇشبۇ سۆزۈڭ بولسا خەتا،
ئەي كەرىما، سەن ئىجابەت تەۋبەنىڭ ئىشكىنى ئاچ.

* *

ياخشى قۇللارنىڭ بەيانىدۇر مەدەھ،
سالىھلارنىڭ شەرابىدۇر قەدەھ.
ياغە فۇرا، رەھىم قىلساڭ بەندەغە،
ئەنتەھۇرا بىرلە بەرگەيسەن قەدەھ.
ھەق قىلىپسەن شۇ كۆزۈمنى رەۋشىنا،
يا رەھىما، نۇش ئېتەرگە بەر قەدەھ.
ھەمدىڭىزنى ئايغالى فىكر قىلدىم مىڭ ھەۋەس،
ئەقلۇ زىھنىم ئالۇدە رەۋشىنا قىلغاي قەدەھ.
كېچە ـ كۈندۈز فەھم قىلدىم غەيردىن گەپ ئۇرمادىم،
بۇ بەقاسىز دۇنيەدە ھۇشۇمنى قىلغايسەن قەدەھ.
كېچە ـ كۈندۈز زىكر ئېتىپ ياد قىلسام مەن سېنى،
ئاخىرى جەننەت ئىچىدە ھۇرلار تۇتغاي قەدەھ.
زىكر قىلغىل، زىكر قىلغىل، ئەي قۇل ئەھمەد، سەبر ئېتىپ،
سەن كېتەرسەن دۇنيەدىن سېنى قىلغايلار مەدەھ.

* *

ئول زۇلجەلال ئالەمنى قايدىن قىلدى مۇنزەمەز،
قۇدرەتىدۇر بىھىساب ئاسمان زەمىن مۇنزەمەز.
ئول يەزدانىنىڭ قۇدرەتىن جەزم قىلغىل ئاقىللار،

ئالتە كۈننىڭ ئىچىندە كۆللەن ئالەم مۇنزەمەز،
چۆل ـ بەيابان جانىگالىنى شەھرى ئەزىم ئىنسانىنى،
يوق نەرسىدىن ئىلاھىم بار قىلدىلەر مۇنزەمەز.
ئەر خاتۇننىڭ رەھىمىدىن قۇدرەت بىلە قەتردىن،
سۇلتان بىلەن گەدانى تەييار قىلدى مۇنزەمەز.
مۇنەۋۋەردۇر كۈندۈزى زۇلماتىدۇر كېچەسى،
بەندە ئۈچۈن ئاي كۈننى ئەلچى قىلدى مۇنزەمەز.
ئىنسانىلەر غافىلى دىن تەرىقى جاھىلى،
راستلىق يولغا سالغالى ئالىمنى قىلدى مۇنزەمەز.
ئاسىي بەدكار ئەھمەدي، دىنى سەبلىنى فىكر قىل،
ياخشى يولغە مەيل قىلسا جەننەتى بار مۇنزەمەز.

* *

بۇ مەجازى دۇنيادا بىگانە قىلدى قارا كۆز،
نۇرى قەلبى يۇرەكىم ۋەيرانە قىلدى قارا كۆز.
غەيرى دەردگە دارۇ پۇر، بۇ كەسەلغە دارۇ يوق،
خەلق ئارا مەشھۇر باشىم سەرسانە قىلدى قارا كۆز.
ماڭا ئوخشە ھېچ كىشى مۇنداغ بەلانى كۆرمەسۇن،
ھەق دىنىم بەربادِ قىلدى قاشى قاراۋۇ ئاي يۇز.
ھەق تەئالا جۇملە مۇشكىل ئىشلارىم ھەل قىلغۇچى،
كۆزلەرىم بىمار قىلدى ساچى قاراۋۇ ئاسىي يۇز.
بۇ كەسەللەر سەھەت تاپسا، مىڭ جانىم بولسا پىدا،
بۇ دىلئىمغە كۆپ ئەسەر قىلدى يەنە شىرىن سۆز.
دىل شىكەستە، سەرگەران، زۇلجەلالىنىڭ ئىشقىدە،
فۇرقان ئىچرە نازىل ئولدى نازۇ نىئمەتلىكۇ سۆز.
قارا كۆز، ئاي يۇز دېسەم خەلايىقلار كۇلمەسۇن،
بۇ قۇل ئەھمەد سۆزىن ئىشتىپ دۇنيەدىن ئۇمىدنى ئۇز.

* *

يەتتە كۈنلۈك فانىيدە ماڭا قايدەدۇر يولداش،
خەمسىنە ئەلف دەشتىدە ماڭا بارمىدۇر يولداش.
بۇ دۇنيادا يوق ئىكەن ھال ـ ئەھۋال سورغۇچى،
ئەي يارانلار، دوستلارىم، مەن يېتىم بىلە مۇڭداش.
ھېچ كىشى جانىن بەرمەي، باقي بولۇپ قالغانى يوق،
ئول ھەقىقي دۇنيادا جانۇ دىل بىلە مۇڭداش.

ئول ئىلاهىم نازەنىن هۇر بەرسە جەننەتدە،
جان تەن بولسا راهەتدە، دوستلارنم، ماڭا قولداش.
يا ئىلاها، جۇملە بەندەڭغە نەسىب ئەت جەننەتى،
بەندەلەرنڭ جۇملەرنن قىلماغايسەن خەلقغە فاش.
يا زۇل - جەلالۇ يازۇل - كەمالۇ يازۇل - بەقا،
هېچ ئىنسان غەير ئېرمەس بەندە بولماي قارى - ياش.
هەق تەئالا، بۇ قۇل ئەھمەدغە نەسىب قىلغىل ۋەزىف،
بىهىشت ئىچرە هۇرۇ غۇلمانلارنى هەمدەم قىل قۇرەيش.

* *

جاهىلا، غافىل، سېنىڭ راست يولىغە پۇتۇلدى خەت،
پۇر گۇنەهكار پۇر خەتانىڭ خاس يولىغە پۇتۇلدى خەت.
بەئزى كاهىللار كۇلەرلەر بۇ كىتابنىڭ لەفزىغە،
ئەسلى بىلگەن مەردى ھەقغە جاندىن ئەزىز پۇتۇلدى خەت.
كۆزگە ئىلماي تۇركى دەپ ئەفسانە سۆزنى سۆزلەمە،
باش ئاياغ كۆرگىل تەمام، قەندىن لەزىز پۇتۇلدى خەت.
ئەي يارانلار ئۇجب جۇيلۇقدىن زەبانىڭ قەسىر قىل،
ئەيىبسىز فۇشىدە قىل، يادنام ئۇچۇن پۇتۇلدى خەت.
ئەي يارانلار، مەن غەريبكە شەب - رۇز قىلغىل دۇئا،
بىرنىشانسىز كەتمەيىن دەپ، يادگار پۇتۇلدى خەت.
ئەھلى ئىنساننىڭ تىلى كوتەهغە بارماقچى بەسى،
نىكۇ بەد ئىهسانىغە فەند ئۇچۇن پۇتۇلدى خەت.
ئەھمەد ئېرۇر مېنىڭ ئىسمىم، تۇفراقدىن ئېرۇر جىسمىم،
ئاجىزلارغە كۆپدۇر خەشمىم، فەند ئۇچۇن پۇتۇلدى خەت.

* *

نىكۇ بەد كار هەمە لەۋهىدۇر مەهفۇز، تەقدىرۇ قىسمەت هەمە لەۋهىدۇر مەهفۇز.
كەتكەنۇ بار هەمە لەۋهىدۇر مەهفۇز. ئالەمۇل ئەلام ياخشى ئىهسانلار،
هەر كىشى دۇنياغا كەلدى قۇدرەتدىن، خارلىقۇ راهەت لەۋهىدۇر مەهفۇز.
نامە - ئەئمالى هەمە لەۋهىدۇر مەهفۇز. كىتابىم كۆرگەن قىلماسۇن شەكنى،
بەندەغە بولسا ئىززەتۇ راهەت، ئارزۇۋۇ هەۋەس هەمە لەۋهىدۇر مەهفۇز.
ئانىڭ ئەسلى هەمە لەۋهىدۇر مەهفۇز. ئەھمەدي كۆردى كۆپ مۇشەققەتنى،
گەر گەداي بولسۇن نىكۇ بەد ئىنسان، ئول مۇشەققەت هەمە لەۋهىدۇر مەهفۇز.

* *

غەففار ئىگەم بەندەسىنى مۇنكىر ـ نەكىرلەر ئەھەززۇ،
ئول شافىئى ئۇممەتىنى مۇنكىر ـ نەكىرلەر ئەھەززۇ.
قۇدرەتىدۇر ئىلاھىم، بىلگىل مۇنى يارانىم،
مەن سەفال سەن جانانىم، مۇنكىر ـ نەكىرلەر ئەھەززۇ.
قىلدى فەقىر تۇرلۇك ھەۋەس، بۇ جەھان بولدى قەفەس،
ھەق زىكرى قىل تىنماي نەپەس، مۇنكىر ـ نەكىرلەر ئەھەززۇ.
يۇردۇم سۆزى نازۇك بىلەن، بوي ئالمايىن رازىق بىلەن،
سۆز سۆزلەمەي ھازىق بىلەن، مۇنكىر ـ نەكىرلەر ئەھەززۇ.
كەتسەم جەھاندىن ئۇشبۇ ھال، مەئرىفەت بىقىلۇ قال،
يا پىشە ۋاي قولۇمنى ئال، مۇنكىر ـ نەكىرلەر ئەھەززۇ.
كۆرۈپ مەجازى يۈزىنى ئىشتىمەي ھەقىقى سۆزىنى،
قىممەت بەھالىغ ئۆزىنى، مۇنكىر ـ نەكىرلەر ئەھەززۇ.
ئول مۇھەممەد دۇرۇر ھۇدا رەھىم قىلۇر قادىر خۇدا
ئەھمەد غەرىب يۇردى جۇدا، مۇنكىر ـ نەكىرلەر ئەھەززۇ.

* *

دىلۇ جىسمىمنى خار ئەيلەپ يۇرۇپ دىۋانەلەر ياڭلىغ،
نەسىھەت ۋەئز بەيان قىلماي كۇلۇپ پەرۋانەلەر ياڭلىغ.
قەبۇللۇق بىر ئەمەل قىلمايكى، دائىم خۇبۇ بەد بىرلە،
ئەزىز تەننى فەلىد ئەتتىم ئوشۇل مەستانەلەر ياڭلىغ.
جەھاندىن ئۆتتى ئالىملار، ۋەلي نە كاتتە زالىملەر،
ئۇلاردىن ئىبرەت ئالماي بىر يۇرۇپ سەرسانەلەر ياڭلىغ.
ئەجەلنىڭ شەربەتىن ئىچمەي، كىشى قالماس جەھان ئىچرە،
ۋەفاسىز شەربەتىن ئىچكەن ۋە بەڭ مەيخانەلەر ياڭلىغ.
ھەقىقى سۆزلەسەڭ سۆزلە مەجازى ئىئتىبارى يوق،
مەجازى يولىدا دائىم يۇرۇپ مەردانەلەر ياڭلىغ.
مەجازى يولىدە ئويناپ، ۋەلي يۇز ئۆرۈگۈم ھەققە،
ئەگەر ھەقنى تەلەپ قىلماي يۇرۇپ سەگ سانەلەر ياڭلىغ.
غەرىب ئەھمەد، ئەگەر بىلسەڭ، مەجاز بىر سەككە ئوخشايدۇر،
ۋەلىكىن جەزم قىل ھەقنى ئوشۇل جانانەلەر ياڭلىغ.

* *

لەئل، جەۋاھىر، ياقۇتۇ مەھبۇبىمز گەۋھەر سەدەف،
زۇلفى سىياھ، ئەنبەر سىرىشت، مەئشۇقىمىز گەۋھەر سەدەف.
قىممەت بەھالىغ بىر ھۇزۇك، تۇرلۇق يۇزى قەندەك سۇزۇك،

ئەفئال ـ خۇيى چەندان تۇزۇك، مەئشۇقمىز گەۋھەر سەدەف.
ساھىب جەمال مانەندى ئاي، مۇلكى تولا بىھەدۇ باي،
ئاشىقلارى مىسكىن، گەداي، مەئشۇقمىز گەۋھەر سەدەف.
نۇر شىشەدۇر ئابى مەسەل، قەندىن لەزىز شىرىن ئەسەل،
ھەم ۋەسلىسىز ئاشىق كەسەل، مەئشۇقمىز گەۋھەر سەدەف.
مەھبۇبىمنى يوقلاپ كۆرەي، مىلك تىرىلىپ، مىلك بىر ئۆلەي،
ھەرياندۇ سەرگەردان يۇرەي، مەئشۇقمىز گەۋھەر سەدەف.
دىل گۇشىدە قىلغان سۆزى، ئاي كۇن خىجىل يارىم يۇزى،
قەندىل چەراغ قارا كۆزى، مەئشۇقمىز گەۋھەر سەدەف.
يوقلا ئەھمەد يارنى، مەئلۇم ئىتەرلەر ھالىنى،
ئاسان ئالۇرلار جانىنى، مەئشۇقمىز گەۋھەرسەدەف.

* * *

جاندىن ئەزىز يارانغە ھىكايە قىلدىم، دوستلارىم،
تەندىن لەزىز ماھانغە شىكايە قىلدىم، دوستلارىم.
ھەم ئىخلاسخانى مەدرەسە، ئويۇن دەبدەبە ئەسئەسە،
گاھى غەۋغا مەشمەشە بەيانە قىلدىم، دوستلارىم.
روھ تەندەدۇر، ئەمانەت قىلدۇق گىنە ـ ئەداۋەت،
بەرپا بولساق قىيامەت نىشانە قىلدىم، دوستلارىم.
ھەمسال ئىدۇق ئەسلى قەدىم، دوستلار، ئەمىرمەن ھەم نەدىم،
تەنھا يۇرۇپ ئەفسۇس يېدىم، رىسالە قىلدىم، دوستلارىم.
ناتەۋانىي يوقلاڭلار، راھەت ئىچرە ئۇخلاڭلار،
نا جىنسىدەك يۇرمەڭلار، كىتابە قىلدىم، دوستلارىم.
قىلدى خەسمە مەلامەت، قىلدۇق بىھەد زەلالەت،
تەڭرىم بەردى ھەلاۋەت، نەۋالە قىلدىم، دوستلارىم.
ئىككى كىشى جان دوست بولۇر، ئىككى جەھان ئۇل خۇش بولۇر،
ئەھمەدتوختى قۇش بولۇر، سەلامە قىلدىم، دوستلارىم.

* *

كۇشاد ئەتكىل نىقابىڭنى، خەلايىق ۋەسلدار ئولسۇن،
نەزەر قىلسۇن جەمالىڭغە، مۇۋافىق پايدار ئولسۇن.
ئەرەبى گۇفتەئەم زەئسۇن، بىفارىسى گۇفتەئەم سەرەت،
بىتۇركى سۆزلەسەم، باشىڭ بەھالىغ تاجدار ئولسۇن.

ئەرەبى گۈفتەئەم ھاجىب، بىفارىسى گۈفتەئەم ئەبرۇ،
بىتۈركى سۆزلەسەم، قاشىڭ مۇتابىق بىقەرار ئولسۇن.
ئەرەبى گۈفتەئەم ئەينۇن، بىفارىسى گۈفتەئەم ئەبرۇ،
بىتۈركى سۆزلەسەم، قاشىڭ مۇتابىق بىقەرار ئولسۇن.
ئەرەبى گۈفتەئەم ۋەجھۇن، بىفارىسى گۈفتەئەم رۇيەت،
بىتۈركى سۆزلەسەم، يۈزۈڭ قەمەر شەمسى بىكار ئولسۇن.
ئەرەبى گۈفتەئەم لىسان، بىفارىسى گۈفتەئەم زەبان،
بىتۈركى سۆزلەسەم، سۆزۈڭ ۋەللەر ئىنتىزار ئولسۇن.
ئەرەبى گۈفتەئەم ۋەننەفس، بىفارسى گۈفتەئەم زاتەت،
بىتۈركى ئۈستىخان، قۇل ئەھمەد نامدار ئولسۇن.

* *

زىشىت رۇيىن نازەنىن كۆرمەكلىكى دىلدىن ئىكەن،
نازەنىنىڭ كويىدە يۈرمەكلىكى كۆزدىن ئىكەن.
دىلغە تۈشكەي زەۋقىسى، ئاندىن كېيىن كۆز شەۋقىسى،
چىرماپ ئالۇر ئوت تەۋقىسى، يولدە يۈرگەن پۈت ئىكەن.
پۈت بىلەن يولدا يۈرەر، جان تەندە ئوت، شۇئلە ئۇرار،
يار قايدە دەپ يىغلاپ بارار، تاپقاندا مۇڭداش تىل ئىكەن.
جان تەندە خۇشلۇق سۆزلەشۈر، قايدە ئىدىڭ دەپ يىغلاشۇر،
خىلۋەت مۇھەببەت قىلاشۇر، لەبلەرنى ۋەسل ئەتكەن ئىكەن.
لەبلەرنى ۋەسل ئەتكەن ھەمان، نەفس ئويغانۇر قىلما گۇمان،
نەفسىڭ نەفەس بەرمەس، ئەمان دىللارنى خۇش ئەتكەن ئىكەن.
دىللارنى خۇش قىلغاي خۇيى، مەئلۇم بولۇر نازۇك بويى،
خۇش دەپ يانۇرلەر يۇقارى، ئىشقىدە قان يۇتقان ئىكەن.
ئالتە ئەئزاسىز ئىشلار پۈتمەس، مەئشۇقسىز لۇقمە يېمەس،
لوقمە سالسا ھەرگىز ئۆتمەس، سۆز سۆزلەگەن ئەھمەد ئىكەن.

* *

ئابرۇيلۇق مېھرىبانىم، ئەقلىمنى ھەريان قىلدىلا
خەلق ئارا مەشھۇر باشىم مەجنۇنۇ گەردان قىلدىلا.
يارنىڭ يولىنى ئىزدەپ، يۈردۇم بەيابان دەشتىدە،
ئۆزلەرىن پىنھان قىلىپ، ياشىمنى باران قىلدىلا.
خەلق ئارا يۈردۇم ئوشۇل دىۋانە ياڭلىغ دەربەدەر،
باتىنىغە ئول ئىگە زاھىرنى دىۋان قىلدىلا.

ئىسمى زاتىڭنى سېنىڭ قەلبىمگە جا قىلغۇم كېلۇر،
بەلكى ھۇشۇم يوق، مېنىڭ ھالىمنى ۋەيران قىلدىلا.
كەلدىم جەھانغە بەتتىدىن، كۆردۇم ئەلەم كۇلفەت بەستي،
لەززەتى شەۋقى شەراب بىزلەرگە ئەئيان قىلدىلا.
ئىشق ساھىبلارىنى كۆر، يوقدۇر ئەگەر پەرۋانەدەك،
نۇرى ئىلھام شەمئىگە مىسكىننى پەرۋان قىلدىلا.
ھەرنە دەپ زىكر ئايتسا ئول، دىل زىكر ساھىب يارىنى،
كۆرسەتمەسە ئەھمەد ھەبىبىنىڭ غەيرىنى جانان قىلدىلا.

* *

جەمالۇللاھ تەلەب قىلۇر ئارىف كىشى،
جەننەت تەلەب قىلۇر دائىم زاھىد كىشى.
تەئرىخىنىڭ بىر مىڭ ئۇچيۇز قىرىق سەككىزى،
تەمام قىلدى رەجەپ ئايدا غافىل كىشى.
نەسىھەتكە ئەمەل قىلۇر ساھىب ئەقىل،
يىگىرمە ئۇچ ئەييۇھەننىاس ئانىڭ ياشى.
نەسىھەت دەپ قىلدۇق جاھىل كەلامىنى،
يۇرتى ئانىڭ قوشتاغدۇر مەستان باشى.
مەسنەۋىيدىن دەفتەر ئەۋلا ئوقۇغان ھەمان
بەيان بولدى ياخشى يامان قىلغان ئىشى.
ئەھمەدىيدۇر تائىف ئىبنى ساھىب كەلام،
جىددۇ جەھەد قىلدىم ئەجەب يازۇ قىشى.

(نەشرگە تەييارلىغۇچى خوتەن ۋىلايەتلىك ئىسلام دىنى جەمئىيىتىدىن ئارامغا چىققان.)

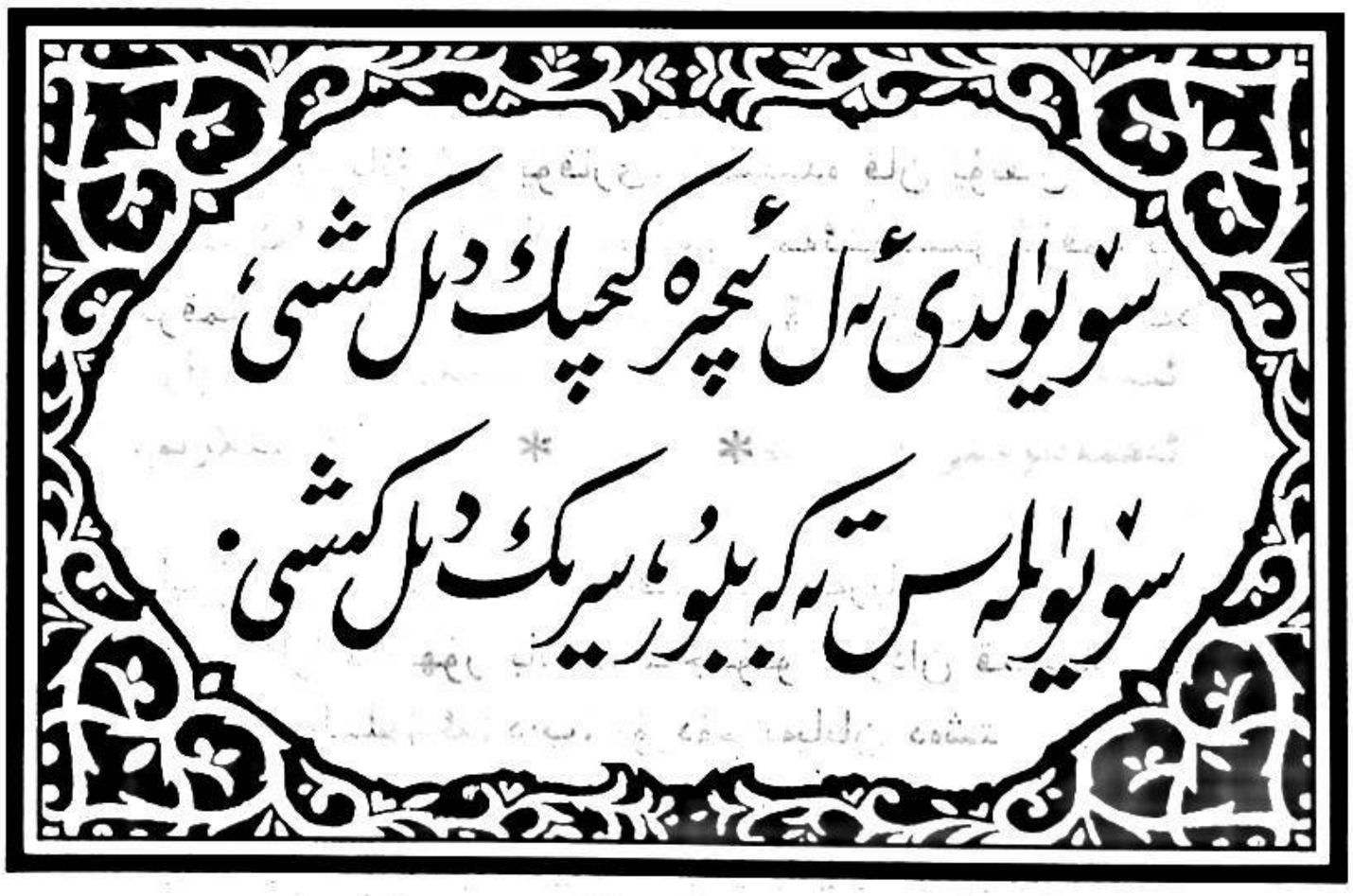

ـــ ھەبىبۇللا ھامۇت زەۋقي يازغان

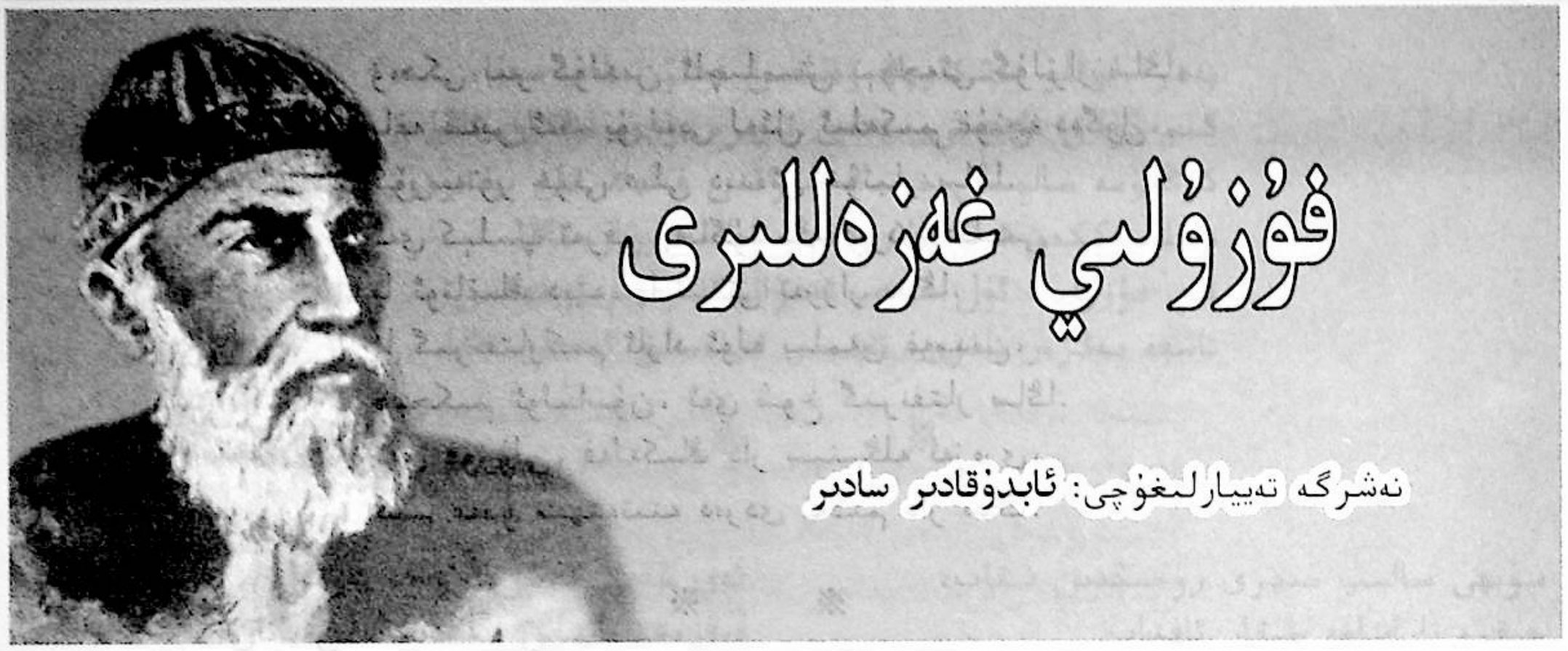

فۇزۇلىي غەزەللىرى

نەشرگە تەييارلىغۇچى: **ئابدۇقادىر سادىر**

كارگەر تۇشمەس خەدەڭگى تەئنەئى دۇشمەن ماڭا،
كەسرەتى پەيكانىڭ ئەتمىشدۇر تامۇردىن فەن ماڭا.
ئايمانەم سەڭكى مەلامەتدىنكىم ئالىپ جەۋرەمى ،
ئولدى زەنجىرى جۇنۇن بىر قەلئەئى ئاھەن ماڭا.
ئاتدە نەم رەسۋاكى سىيلابى سىرىشكىم چاك ئېتەر،
زەخمى تىغىڭ قانى كىيدرگۇنچە ھەر ئاھەن ماڭا.
دەمبەدەم شەمئى جەمالىڭدىن مۇنەۋۋەر ئولماسا،
ئەي كۆزۈم نۇرى، كېرەكمەس دىدەئى رەۋشەن ماڭا.
ھېچ مەسكەندە قەرارىم يوقدۇرۇر ئۇل زەۋقدىن،
كىم چىقان خاكى سەرى كويىڭ ئولە مەسكەن ماڭا.
باشدا بىر سەرۋى سۇمەنبەر ۋەسلىنىڭ سەۋداسى بار،
سۇد قىلماس باغبان نەززارەئى گۇلشەن ماڭا.
ئەي فۇزۇلى، ئوتلار يانسۇن بىساتى سەلتەنەت،
يەكدۇر ئاندىن ھەق بىلۇر ھەر گۇشەئى گۇلخەن ماڭا.

※ ※

غەمدىن ئۆلدۇم، دېمەدىم ھالى دىلى زار ساڭا،
ئەي گۇلى تازە، رەۋا كۆرمەدىم ئازار ساڭا.
ئىچ مەيى نابكى باغرىندىن ئېتەر جۇملە كەباپ،
ئاتەشى ئىشق ئىلە ئۇششاق جىگەر خار ساڭا.
مەيى گۇلگۇندە گۇلى نەرگىسى مەستىڭ ئەكسى،
قەدەھ ئولمىش كۆز ئاچىپ ئاشقى دىدار ساڭا.
ئارەزىڭ گۇل - گۇل ئېتىپدۇر مەيى گۇلگۇن تابى،

ۋەھكى بىر گۈلدىن ئاچىلمىش نېچچەئى گۈلزار ساڭا.
باغە سەير ئەت بۇ لەبى لەئل ئىلەكىم غۇنچە دەگۈل،
كۆرسەتۈر خۇنى دىلى دىدەئى خۇنبار ساڭا.
ئەي كېلىپ تەرفى بەناگۇشكە دەردى دىلىمى،
يا ئوتاغىڭ دېيە، يا تىرئى تەرار ساڭا.
تا گىرىفتاركىم ئازاد ئولە بىلمەن غەمدىن،
ھېچكىم ئولماسۇن، ئەي شوخ گىرىفتار ساڭا.
ئەي فۇزۇلى، فەلەكىڭ دار سېنىڭلە نەزەرى،
كىم غەمۇ مىھنەتىنە دەردى نەكىم دار ساڭا.

※ ※

ئەي بىۋەفاكى، ئادەت ئۇلۇپدۇر جەفا ساڭا،
بىللاھ جەفادۇر ئولما دېمەك بىۋەفا ساڭا.
گەھ نازۇ گەھ كەرەشمەۋۇ گەھ غەمزەۋار ئىشىڭ،
جانىن سۆيەنلەر ئولماسە يېك ئاشنا ساڭا.
مىڭ جان ئولدى كاش مەن دىل شىكەستەگە،
تا ھەر بىرىلە بىر كەز ئول دەم فىدا ساڭا.
ئىشقىڭدا مۇبتىلالىقىمنى ئەيب ئەتكەن ساتار،
كىم ئۇلماق ئىختىيارىلەدۇر مۇبتەلا ساڭا.
ئەي دىلكى، ھەجرىدە تۇرمايىن ئىستەرسەن ئۇل مەھى،
شۇكر ئەت بۇ ھالە، يوقسە كېلۇر بىر بەلا ساڭا.
ئەي گۈل، غەمىڭدە ئەشكى رۇخى زەردەم ئەتتىم ئال،
بىلدۇردى ئولە سۇرەتى ھالىم سەبا ساڭا.
تۇشمەس چۇ شاھ قۇربى، فۇزۇلى، گەدالەرە،
ئۇل شاھدىن ئىلتىفات نە نىسبەت ماڭا، ساڭا.

※ ※

شەربەتى لەئلىڭكى دەرلەر چەشمەئى ھەيۋان ئاڭا،
ئۇل بېرۇر جان دەم بەدەم ئۇششاقغە مىڭ جان ئاڭا.
ئۇقلارىڭدىنكىم تىكەنتەك سانچىلىپدۇر ھەر تەرەف،
گۈلبۇنى غەم دەرا قەدەم ھەر غۇنچەئى پەيكان ئاڭا.
خالى خەتدۇر بىلمەن ئۇل ئائىنەئى رۇخسار ئۇزە،
يا كۆزۇمدىن ئەكسى سالمىش مەردۇمى مىژگان ئاڭا.
تۇتما، ئەي قان، دەم بەدەم تۇغىيان ئېتىپ تەن چاكىنى،
قوي بۇ مەنزەردىن دەمى تەززارە قىلسۇن جان ئاڭا.

بەھرە لۇئلۇ لەشكەرىنىڭ ۋەسفىن قىلۇر بادى سەبا،
كىم قۇلاق تۇتمىش سەدەف ئىچرە دۇرى غەلتان ئاڭا.
كۆڭلۈمە سالمىش خەتىنىڭ شەۋقىن فەلەك قان يۇتتۇرۇپ،
تىغلىتەككىم ئوقۇتۇلار زەجر ئىلە قۇرئان ئاڭا.
ئەي فۇزۇلى، ئۇل سەنەم ئەھۋالىنگە رەھم ئەيلەمەس،
تاشقە مەڭزەر باغرى، تەئسىر ئەيلەمەس ئەفغان ئاڭا.

※ ※

سۇبھى سالىپ مىھرى رۇخىڭدىن نىقاب،
چىقمە تاماشاغە چىقار ئافتاب.
رىشتەئى جانىمغە يېتەر بىرگىرىھ،
سالماسە سەر زۇلۇفى سۇمەنسايە تاب.
مەست چىقىپ سالمە نەزەر ھەر يانە،
كۆرمە رەۋاكىم ئولار ئالەم خەراب.
كەسمە نە زەر جانىبى ئۇششاقدىن،
نالەئى دىل سوزدىن ئەت ئىجتىناب.
كېچەلەر ئەنجۇم سانارەم سۇبھىتەك،
ئەي شەبى ھەجرىڭ ماڭا يەۋمەل ـ ھىساب.
دەۋزەخە يانماس سىتەمىڭدىن يانان،
قابىلى جەننەت دەگۇل ئەھلى ئەزاب.
سالدى ئاياقدىن غەمى ھالىم مېنى،
دەر ماڭا غەم دەفئىنە ساقى شەراب.
رەھم قىل ئەفتادەلەرنىڭ ھالىنە،
ھېچ كېرەكمەسمۇ ساڭا بىر سەۋاب.
يار سۇئال ئەتسەكى: ھالىڭ نەدۇر،
خەستە فۇزۇلى نە دەرۇرسەن جەۋاب.

※ ※ ※

قىلسە ۋەسلىڭ شامىي سۇبھە بەرابەر يوق ئەجەب،
رەسمىدۇر فەسلى بەھار ئۇلماق بەرابەر رۇزۇ شەب.
كۇنگە سايىڭ تۇشدىكى يەردىن زەرۇر بىر ۋەجھى بار،
كەلسە ئالى قەدرلەر فەقر ئىلدۇرۇر مەقدۇر ئەدەب.
ئولمادىن مەيخانەئى ئىشقىڭدە مەستى جامى زەۋق،
تۇزمەدى بەزمى فەلەك زۇھرەئى قانۇنى ئەدەب.
جەننەتى ۋەسلىڭدۇر ئۇل مەقسەدكى ئىمان ئەھلىنە،
قىلسە ھەق رۇزى جەھەننەم ئاتەشى ئولدۇر سەبەب.
غالىبا، مەقسەد جەمالىڭدۇركى، تۇن ـ كۇن كۆرمەيۇپ،
چەرخى سەرگەردان كېزەر، ئايا، نېدۇر بىلمەن سەبەب.
بەسئەتى زەنجىرى زۇلفىڭدۇر نەسىمى تەر مىزاج،
تەشنەئى جامى ۋىسالىڭدۇر مۇھتى خۇشك لەب.

قىلمە قەيزى ئىئمەتى ۋەسلىگ فۇزۇلىدىن دەرىغ،
يۇقدۇر ئۆزگە مەتلۇبى سەندىن، سېنى ئەيلەر تەلەب.

※ ※

دەردى ئىشقىڭ دەفئىنە زەھمەت چېكەر دائىم تەببب،
شۇكرىكىم ئولمىش ئاڭا زەھمەت، ماڭا راھەت نەسىب.
بىر زىياندۇر شەرھى غەم تەقرىرىنە بىر بەرگى گۇل،
ئەيلەمەس بىھۇدە گۇل كۆرگەندە ئەفغان ئەندەلىب.
بىلسە زەۋقى ۋەسلىدىن فۇرسەتدە ئەفزۇن ئولماقىن
دەم بەدەم مەنئىم رەۋا كۆرمەسدى رەشكىدىن رەقىب.
رەشكى غەفلەتدۇر پەرى تەلئەتلەرە ئىزھارى ھال،
سانماكىم ئەھباب ھالىندىن ئولۇر غافىل ھەببب.
ئاھ بىلمەن نەيلەرەم قۇرتۇلماق ئۇلماز قەيدەدىن،
بەن ھەرىفى ساددە دىل، خۇبلار جەمالى دىلفەرىب.
شەمئى قۇربىنە تەفاخۇر قىلمە، ئەي پەرۋانەكىم،
خىرمەنى ئۇمرۇڭ كۆيەر بەرقى فەنادىن ئەنقەرىب.
نېگە يىغلارسەن، فۇزۇلى، رەۋزەئى كويىڭ كۆرۇپ،
لاجەرم گىريانلارە قىلغاچ ۋەتەن يادى غەرىب.

※ ※

لەبلەرىڭتەڭ لەئلۇ لەبزىڭتەڭ دۇرى شەھۋار يوق،
لەئلى گەۋھەر جىق، لەبىڭتەڭ لەئلى گەۋھەر بار يوق.
سەندىن ئەتمەم داد جەۋرىڭ بارۇ لۇتفۇڭ يوق دەبان،
مەستى زەۋقۇ شەۋقىڭەم باردۇر يانمىدە بار ـ يوق.
كىمگە ئىزھار ئەيلەيىن بىلمەم بۇ پىنھان دەردىمى،
بار يۇزمىڭ دەردى پىنھان، قۇدرەتى ئىزھار يوق.
دەھر سەرمەستى شەرابى غەفلەت ئەتمىش ئالەمى،
بۇنچە سەرمەستىنىڭ تەماشاسىنە بىر ھۇشيار يوق.
خۇلقى مەدھۇش ئەيلەمىش خابى شەبى تۇلى ئەمەل،
سۇبھى تەھقىقى ئەلاماتىنە بىر بىدار يوق.
ئەي فۇزۇلى، سەھلىدۇر ھەر غەمكى غەمخارى ئۇلە،
غەم بۇدۇركىم مەندە مىڭ غەم بارۇ، بىر غەمخار يوق.

※ ※

شۇئلەئى شەمئى رۇخسانى ئەغيارە بەزم ئەفرۇز ئولۇر،
ئاھكىم، يەتكەچ مانىا بىر بەرق ئالەم سوز ئولۇر.
غەير چەشمىگدىن بولۇر ھەردەم نىگاھى مەرھەمەت،
مەن نە قىلدىمكىم نەسىبىم ناۋەكى دىلدۇز ئولۇر.
ھەر كۇن ئاچار كۆڭلۇمە زەۋقى ۋىسالىگ دەم بەدەم،
گەرچە گۇللار ئاچماغە ھەر يىلدە بىر نەۋرۇز ئولۇر.
بالەۋەش چىنقماس ئۆيىدىن ماھى تەلئەتلەر مۇدام،
ھەر كىمىگ دەۋرى قەمەردە تالىئى فىرۇز ئولۇر.
ساغدەگ زەۋقىلە تەرگ ئەتمىش فۇزۇلى ئالەمى،
مەيلى سەھرا ئەيلەمەس ھەر قۇشكى دەست ئامۇز ئولۇر.

※ ※

قەبرەم داشىنەكىم غەم ئوتىندىن زەبانە دۇر،
تەئنە ئوقتىن ئاتمەكتىم خەتەرى جىق نىشانەدۇر.
ئەيلەر قەدەھ زەمانە غەمىن دەھر غالىبا،
دەۋرى قەدەھ مۇخالىق دەۋرى زەمانەدۇر.
قالدۇردى ئەشكى دۇن مېنى ئۇل ئاستانەدىن،
كىم مەقسۇدۇم مېنىگ دەخى ئۇل ئاستانەدۇر.
ۋائىز سۆزىنە تۇتمە قۇلاق-غافىل ئولمەكىم،
غەفلەت ئۇيقۇسىنىگ سەبەبى ئۇل فەسانەدۇر.
نەزەر ئەتمىشەم فىراقىگا كىم يوق نىھايىتى،
نەقدى سىرتىشكىمى تۇگەنمەس خەزانەدۇر.
جان بەرگۇم غۇربەتتەكىم بىمى تەئنەدىن،
يادى ۋەتەن سەنسىز فىغانىمە بەھانەدۇر.
ئەي دىل، ھەزەر قىل ئاتەشى ئاھىگلە يانماسۇن،
جىسمىمكى دەرد قۇشلارىنە ئاشىيانەدۇر.
مەندىن، فۇزۇلى، ئىستەمە ئەشئارى مەدھۇ زەم،
مەن ئاشىقەم ھەمىشە سۆزۇم ئاشىقانەدۇر.

(نەشرگە تەييارلىغۇچى گۇما ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىدىن ئارامغا چىققان.)

«مەسنەۋى شەرىف»تىن

جەلالىددىن رۇمىي

تەرجىمە قىلغۇچى: ۋەلي كېرىم كۆكئالپ

مۇھەررىردىن: دۇنيا كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ بۈيۈك سىيمالىرىدىن بىرى بولغان مەۋلانا جەلالىددىن رۇمىي 1207 ـ يىلى ھازىرقى ئافغانىستان تەۋەسىدىكى قەدىمىي شەھەر بەلختە ئۆز دەۋرىنىڭ مەشھۇر مۇتەسەۋۋۇپ دانىشمىنى باھائىددىن ۋەلەد ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. جەلالىددىن 12 ياشقا كىرگەندە ئۇنىڭ ئائىلىسىدىكىلەر ھەم موڭغۇل باسقۇنى خەتىرىدىن قېچىش، ھەم ھەج پەرزىنى ئادا قىلىش نىيىتىدە بەلختىن ئايرىلغان ۋە ئىسلام دۇنياسىدىكى مەشھۇر شەھەرلەر، ئىلىم مەركەزلىرىنى كېزىپ، 1230 ـ يىلى كونياغا كېلىپ يەرلەشكەن. ياش جەلالىددىن ھەلەپ، شام، دەمەشق، قەيسەرىيە ۋە باشقا مۇھىم ئىلىم مەركەزلىرىدە يەتتە يىل تەلىم ئالغان ۋە ئۆز دەۋرىنىڭ يېتۇك دانىشمىنى بولۇپ يېتىشكەن.

مەۋلانا جەلالىددىن رۇمىينىڭ 68 يىللىق ئاجايىپ ھاياتى باشتىن ـ ئاخىر پىكرى چوڭقۇر، بەدىئىيلىكى يۇقىرى، يۇكسەك پەلسەپىۋى ئاڭغا ۋە مۇستەقىل قاراشقا ئىگە ببباھا ئەسەرلىرىگە يۇغۇرۇلۇپ كەتكەن. ئۇ كېيىنكى ئەۋلادلارغا «دىۋانى كەبىر»، «مەسنەۋى شەرىف» (يەنە بىر نامى «مەسنەۋى مەئنەۋى»)، «فىيھى مافىيھى» («ئىچىدىكى ئىچىدىدۇر»)، «مەۋائىزى مەجالىسى سەبا»، «مەكتۇبات» قاتارلىق بەش پارچە قىممەتلىك ئەسەرنى قالدۇرغان. ھەزرىتى ئەلىشىر نەۋائىي «ئۇستازلار ئۇستازى» دەپ ئۇلۇغلىغان مەۋلانا جەلالىددىن رۇمىي 1273 ـ يىلى قىشتا كونيادا ۋاپات بولغان.

مەۋلانا جەلالىددىن رۇمىينىڭ ئەسەرلىرى ئىچىدىكى «مەسنەۋى شەرىف» 27500 بەيىت، ئالتە جىلدتىن تەركىب تاپقان بەھەيۋەت ئەسەردۇر. بۇ ئەسەر ئەسىرلەر داۋامىدا پۈتكۈل مۇسۇلمان شەرقىدە ناھايىتى زور تەسىر قوزغاپ كەلگەن، بەدىئىيلىك جەھەتتىن يولسۇن ياكى پەلسەپىۋى چوڭقۇرلۇق جەھەتتىن بولسۇن، ئەڭ يۇقىرى پەللە دەپ قارالغان. خەلقىمىزنىڭ «مەسنەۋى شەرىف» بىلەن تونۇشقىنىغا نەچچە ئەسىر بولدى. بۇ ئەسەر ئەينى دەۋرلەردە ھەرقايسى داڭلىق مەدرىسە، مەكتەپلەردە دەرسلىك سۈپىتىدە قوللىنىلغان؛ نۇرغۇن كلاسسىك شائىرلىرىمىز ئۇنىڭ ئىلھامىدا ئۆزلىرىگە خاس ئەسەرلىرىنى يارىتقان. كلاسسىك شائىرىمىز مۇھەممەد ئابدۇللا خەراباتىينىڭ «مەسنەۋى خەراباتي» ناملىق داستانى ئەنە شۇلار جۈملىسىدىندۇر.

بىز خەلقىمىزنىڭ «مەسنەۋى شەرىف»كە بولغان چۈشەنچىسىنى چوڭقۇرلاشتۇرۇش، ئۇنىڭدىن بەدىئي زوق ئېلىش ۋە پايدىلىنىشنى كۆزدە تۇتۇپ، ئۇنىڭ بەزى مۇھىم مەزمۇنلىرىنى خۇنەن ئەدەبىيات ـ سەنئەت نەشرىياتى 2002 ـ يىلى نەشر قىلغان نەزمىي نۇسخىسى ۋە تۇركچە ئۆلچەملىك نەسرىي نۇسخىسىغا ئاساسەن تەرجىمە قىلدۇرۇپ، ئوقۇرمەنلەرنىڭ ھۇزۇرىغا سۇندۇق.

※ ※

بىرىنچى جىلد

بۇ نەينىڭ نېمىدەپ شىكايەت قىلمۇاتقانلىقىغا، جۇدالىق دەردىنى قانداق بايان قىلمۇاتقانلىقىغا قۇلاق سال: مېنى قومۇشلۇقتىن كېسىپ كەلگەندىن بېرى پەريادىمدىن ئەرلەرمۇ، ئاياللارمۇ ... يىغلاپ ئىنگرىدى. ئايرىلىشتىن پارچە ـ پارچە بولدۇم، ئىشتىياق دەردىنى ئېچىشقا قەلب ئىزدەپ يۇرمەكتىمەن.

ئەسلىدە يىراقتا ئايرىلىپ تۇرغان كىشى يەنە ۋىسال پەيتىنى ئىزدەيدىكەن.

مەن ھەر جەمئىيەتتە يىغلىدىم، ئىڭرىدىم. ئەھۋالى ناچارلار بىلەنمۇ، ياخشىلار بىلەنمۇ دوست بولدۇم. ھەر كىم ئۆزىنىڭ ئەھۋالىغا يارىشا مېنىڭ دوستۇم بولدى، ئەمما ھېچقايسىسى ئىچىمدىكى سىرلارنى ئاختۇرمىدى. مېنىڭ ئەسرارىم پەريادىمدىن يىراق ئەمەستۇر، لېكىن (ھەر) كۆزدە، قۇلاقتا ئۇ نۇر يوق. تەن جاندىن، جانمۇ تەندىن مەخپىي ئەمەستۇر، لېكىن ھېچكىمگە جاننى كۆرۈشكە رۇخسەت يوق. بۇ نەينىڭ ئاۋازى ئوتتۇر، ھاۋا ئەمەستۇر؛ كىمدە بۇ ئوت يوق بولسا، ئۇنىڭ ئۆزىمۇ يوق بولسۇن!

نەينىڭ ئىچىگە چۈشكىنى ئىشق ئوتىدۇر، شارابنىڭ ئىچىگە چۈشكىنى ئىشق جۇشقۇنلۇقىدۇر. نەي دوستتىن ئايرىلغان كىشىنىڭ قېرىندىشى، ھالدىشىدۇر. ئۇنىڭ پەردىلىرى پەردىلىرىمىزنى يىرتتى. نەيگە ئوخشاش ھەم زەھەر، ھەم بىر تەرياق (زەھەر ياندۇرغۇچ)نى، نەيگە ئوخشاش ھەم ھەمدەرد، ھەم بىر مۇشتاقنى كىم كۆردى؟ نەي قان بىلەن تولۇپ تۇرغان يولدىن سۆزلىمەكتە، مەجنۇن ئىشقىنىڭ قىسسىلىرىنى بايان قىلماقتا. بۇ ئەقىلنىڭ مەھرىمى ئەقىلسىزلىقتىن باشقا نەرسە ئەمەستۇر، تىلغىمۇ قۇلاقتىن باشقا خېرىدار يوقتۇر.

بىزنىڭ غېمىمىزدىن كۈنلەر ۋاقىتسىز بىر ھالغا كەلدى: كۈنلەر يېلىنجاشلار بىلەن يولداش بولدى. كۈنلەر ئۆتۈۋاتقان بولسا ئۆتۈپ كېتىۋەرسۇن، قورقۇنچىمىز يوق. ئەي پاكىزلىقتا تەڭداشسىز زات، ئەمدى سەن قال! بېلىقتىن باشقا ھەممە نەرسە سۇغا قاندى، رىزقى بولمىغانلارغىمۇ كۈنلەر ئۇزاردى. خام پىششىقنىڭ ئەھۋالىنى بىلمەيدۇ، شۇڭا سۆز قىسقا بولۇشى لازىم، ۋەسسالام.

※ ※ ※

ئەي ئوغۇل، باغلاقتىن بوشان، ئازاد بول. قاچانغىچە كۈمۈش، ئالتۇننىڭ ئەسىرى بولۇپ ئۆتىسەن؟

دېڭىزنى بىر كومزەككە تۆكسەڭ، نېمە ئەھۋال يۈز بېرۇر؟ بىر كۈننىڭ قىسمىتى ... ھېرىسلەرنىڭ كۆز كومزىكى تولمىدى. سەدەپ قانائەتچان بولغاچقا، ئۈنچە بىلەن تولدى. ئىشق سەۋەبىدىن كىيىمى يىرتىلغان كىشى خىرىستىن، ئەيىبتىن پۈتۈنلەي خالاس بولۇپ پاكلاندى. ئەي بىزنىڭ سەۋداسى گۈزەل ئىشقىمىز، شاد بول؛ ئەي پۈتكۈل ئاغرىقلىرىمىزنىڭ ھەكىمى؛ ئەي بىزنىڭ كىبىر ۋە مەغرۇرلۇقىمىزنىڭ ئىلاجى، ئەي بىزنىڭ ئەپلاتونىمىز! ئەي بىزنىڭ جالىنۇسىمىز!

تۇپراق بەدەن بولۇپ ئىشقتىن كۆكلەرگە چىقتى؛ تاغ تېپىرلاپ ئويناشقا باشلىدى ۋە تېتىكلەشتى. ئەي ئاشىق! ئىشق تۇر تېغىنىڭ جېنى بولدى. تۇر خۇشكەيپ، مۇسامۇ يىقىلىپ بىھوش بولدى! ۋاقىتنى تەڭ ئۆتكۈزگەن قېرىندىشىمنىڭ لېۋىگە ھەمراھ بولغان بولسامىدىم (سىرلىرىغا بەرداشلىق بەرگۈچى بىر ھەمدەم تاپسامىدىم)، نەيگە ئوخشاش مەنمۇ سۆزلەنگۈسى ئىشلارنى سۆزلىگەن بولاتتىم. تىلدىشىڭدىن بەزى ئىشلارنى ئايرىمچە چۈشەن، يۈز تۈرلۈك نەغمىسى بولغان بىلەنمۇ ئۇ تىلسىزدۇر. گۈل سولۇپ پەسىل ئۆتكەندە، بۇلبۇلدىن نەغمە ـ ناۋا ئېستىمەيسەن.

ھەر نەرسە مەشۇقتۇر، ئاشىق بىر پەردىدۇر. ياشاۋاتقانلار مەشۇقتۇر، ئاشىق ئۆلۈكتۇر. كىمنىڭ ئىشققا مەيلى يوق بولسا، ئۇ قاناتسىز بىر قۇشقا ئوخشاشتۇر، ئۇنىڭ ھالىغا ۋاي! سۆيگۈنۈمنىڭ نۇرى ئالدى ۋە ئارقىسى بولمىسا، مەن ئۇنىڭ ئالدى ۋە ئارقىسى ئىكەنلىكىنى قانداقمۇ ئويلىيالايمەن؟ ئىشق بۇ سۆزنىڭ تېخىمۇ ئاشۇرۇلۇپ يېزىلىشىنى ئارزۇ قىلىدۇ؛ ئەينەك غەيۋەتخور بولمىسا نېمە ئىش بولۇر؟ بىلەمسەن، ئەينەك نېمىشقا غەيۋەتخور بولمىسۇن؟ يۈزۈڭدىكى چاڭ ـ توزاننى، كىرلەرنى يوشۇرماي ئەينەن كۆرسىتىشى شۇنىڭدىن ئەمەسمۇ!

پادىشاھنىڭ بىر چۆرىگە ئاشىق بولۇپ، ئۇنى سىتىۋالىشى، چۆرىنىڭ ئاغرىپ قېلىشى، ئۇنى داۋالاش ئۈچۈن قوللانغان تەدبىرى

ئەي دوستلار! بۇ ھېكايىنى ئاڭلاڭلار. ھەقىقەتەن ئۇ بىزنىڭ بۇگۈنكى ھالىمىزدۇر. بۇرۇنقى زاماندا بىر پادىشاھ بار ئىدى. ئۇ ھەم دۇنيا، ھەم دىن سەلتەنىتىگە مالىك ئىدى. پادىشاھ بىر كۈنى خاس مەھرەملىرى بىلەن ئوۋ ئوۋلاش ئۈچۈن ئاتلىرىغا مىنىپ ماڭدى. كوچىدا بىر چۆرىنى كۆرۈپ، ئۇنىڭ قۇلى بولدى. جان قۇشى قەپەستە تىپىرلاشقا باشلىدى. مال بېرىپ ئۇ چۆرىنى سېتىۋالدى.

(پادىشاھ) ئۇنى ئېلىپ ئارزۇسىغا يەتتى. ئەمما، ئۇ چۆرە ئاغرىپ قالدى. بىرىنىڭ ئېشىكى بار ئىدى، ئەمما توقۇمى يوق ئىدى. بىر يەردىن توقۇم تاپتى، ئەمما يولدا ئېشەكنى بۆرە توسۇۋالدى. بىرىنىڭ ئىۋرىقى بار ئىدى، ئەمما سۇيى يوق ئىدى. سۇ تاپقاندا بولسا ئىۋرىق سۇنۇپ كەتتى! پادىشاھ ئەتراپتىن ھەكىملەرنى توپلاپ، دېدىكى: «ئىككىمىزنىڭ ھاياتى قولۇڭلاردىدۇر. مېنىڭ ھاياتىم ھېچقانچە ئەمەس، ئەسلىي جېنىمنىڭ جېنى مۇشۇ قىزدۇر. مەن دەردلىكىمەن، ئاغرىقىمەن، مېنىڭ دەرمانىم بولسا مۇشۇ قىز.

كىم مېنىڭ جېنىمغا دەرمان بولسا، مېنىڭ خەزىنەمنى، ئۇنچىمنى ۋە مارجىنىمنى (ھەدىيە ۋە ئېھسانىمنى) شۇ ئالسۇن». (ھەكىملەرنىڭ) ھەممىسى بىر ئېغىزدىن دېدىكى: «جېنىمىزنى پىدا قىلايلى. بىللە كېسەلگە تۇتۇش قىلىپ، تەڭ داۋالايلى. ھەربىرىمىز بىر ئالەم مەسھەدۇرمىز، قولىمىزدا ھەرقانداق كېسەللىككە بىر ئىلاج باردۇر». (ئۇلار) كۆڭۈللىرىدىكى كىبىر تۇپەيلىدىن ئاللا بۇيرۇسا (ئىنشائاللا) دېيىشمىدى. ئاللامۇ ئۇلارغا ئىنسانلارنىڭ ئاجىزلىقىنى كۆرسەتتى. «ئىنشائاللا» دېگەن سۆزنى دېمىگەنلىكىنى سۆزلەشتىن مەقسىتىم، ئىنسانلارنىڭ تاش يۈرەكلىكىنى ۋە مەغرۇرلۇقىنى كۆرسىتىپ ئۆتۈشتۇر. ھېچقاچان ۋاقىتلىق بىر ھالەت ھېسابلىنىدىغان ئىنشائاللا دېيىشنى ئۇنتۇغانلىقلىرىنى سۆزلەپ قويۇش ئەمەستۇر.

ھەي، شۇنچە كۆپ قېتىم «ئىنشائاللا» دېگەن سۆزنى تىلى بىلەن سۆزلىمىگەن كىشىلەر بار بولسىمۇ، ئەمما ئۇلارنىڭ جېنى «ئىنشائاللا» بىلەن جورا بولغاندۇر. ھەركىم ھەر ئامالىلارنى ئىشلىتىپ ئىلاج قىلغان ۋە داۋالىغان بولسىمۇ، قىزنىڭ ئاغرىقى ئېغىرلاپ كەتتى، مەقسەتمۇ ھاسىل بولمىدى. ئۇ قىز كېسەللىكتىن قىلدەك تولغانغاندا، پادىشاھنىڭ قانلىق كۆز يېشى ئېقىنغا ئايلاندى. قازارا، سىركەنجىبىن سەپراسىنى ئۆرلەتتى، بادام يېغىمۇ قۇرۇقلۇق تەسىرىنى كۆرسەتكە باشلىدى، قارا ھېلىلە بىلەن تېنى چىڭ بولدى، كۆڭۈل ئارامىقى كەتتى، سۇ خۇددى ياغقا ئوخشاش ئوتقا ياردەم قىلدى.

قىزنىڭ داۋاسىغا ھەكىملەرنىڭ ئاجىز كېلىپ قېلىشى، پادىشاھنىڭ تەڭرى ئىبادىتىگە يۈز تۇتۇشى ۋە بىر ئۇلۇغنى چۈشىدە كۆرۈشى

پادىشاھ ھەكىملەرنىڭ ئاجىز كېلىپ قالغانلىقىنى كۆرۈپ، يالاڭ ئاياغ پېتى مەسچىتكە يۈگۈردى. مەسچىتكە كىرىپ مېھرابقا يۈزلەندى. سەجدە ئورنى كۆز يېشىدىن ھۆل بولدى. يوقلۇقتا بولغان مەپتۇنلۇقىدىن ئۆزىگە كېلىپ ئاغزىنى ئاچتى، چىن كۆڭلىدىن مەدھۇ سانانى باشلىدى: «ئەڭ ئاز سۆزۈمنى دۇنيا مۇلكى بولغان تەڭرىم! مەن نېمىمۇ دېيەلەيمەن؟ ھەقىقەتەن سەن مەخپىيلەرنىمۇ بىلۈرسەن. ئەي دائىم تىلىكىمىزگە پاناھ بولغۇچى تەڭرىم! بىز بۇ قېتىممۇ يولدىن ئاداشتۇق.

ئەمما سەن: ‹مەن گەرچە سېنىڭ يوشۇرغان نەرسىلىرىڭنى بىلسەممۇ، لېكىن سەن ئۇلارنى يەنە مەيدانغا تۆك، دېدىڭ». پادىشاھنىڭ جان ئۈيى لەرزىگە كەلگەندە، ئۆزىنى پۈتۈنلەي بېغىشلىغان كۆڭۈل

دېڭىزىمۇ دولقۇنلىنىشقا باشلىدى. يىغلاۋېتىپ ئۇيقۇغا كەتتى. چۈشىدە بىر پىر كۆرۈندى. دېدىكى: «ئەي پادىشاھ، خۇش خەۋەر، تىلەكلىرىڭ قوبۇل بولدى. ئەتە بىر يات كىشى كەلسە، ئۇ بىزنىڭ كىشىمىزدۇر. ئۇ كىشى ماھىر ھەكىمدۇر. ئۇنىڭ ئېيتقانلىرىنى توغرا بىل، چۈنكى ئۇ ئىشەنچلىك ۋە ھەقىقىي ئەرەنلەردىندۇر.

ئىلاج قىلىپ چوقۇم سېھىرنى كۆر، دىلىڭدا ھەق قۇدرىتىگە گۇۋاھ بول». ۋەدە قىلغان ۋاقىت كېلىپ كۈندۈز بولغاندا ... كۈن شەرقتىن كۆرۈنۈپ يۇلتۇزلارنى خىرەلەشتۈرگەندە، (پادىشاھ) چۈشىدە ئۆزىگە بېشارەت بېرىلگەن زاتنى كۆرۈش ئۈچۈن پەنجىرە تۈۋىدە ساقلاپ تۇردى. بىر چاغدا كۆردىكى، پەزىلەتلىك، پەۋقۇلئاددە ھۈنەرلىك، بىلىملىك بىر كىشى سايە ئوتتۇرىسىدىكى قۇياشقا ئوخشاش، خۇددى ھىلال ئايدەك يىراقتىن ئېقىپ كەلمەكتە، ئۇ يوق بولسىمۇ، خىيالدا بارغا ئوخشاش كۆرۈنمەكتە.

روھىمىزدىكى خىيالمۇ يوقنىڭ ئورنىدىدۇر. سەن پۈتكۈل جاھاندىكىلەر توغرۇلۇق خىيال يۈرگۈزۈپ كۆر! ئۇلارنىڭ باشلىرىمۇ، ئۇرۇشلىرىمۇ خىيالغا دەلىلدۇر؛ ماختىنىشلىرىمۇ، ئۇيىلىشلىرىمۇ خىيالدىن ئىبارەتتۇر. ئەۋلىيانىڭ تۇزىقى بولغان بۇ خىياللار تەڭرى باغچىلىرىدىكى ئاي چېھرىلىكلەرنىڭ ئەكسىلىرىدۇر. پادىشاھنىڭ چۈشىدىكى خىيالىمۇ ئاشۇ مۇساپىر پىرنىڭ چېھرىدە ئەكس ئېتىپ تۇراتتى. پادىشاھ ئۆزى يالغۇز ئۇ غايىبتىن كەلگەن مېھماننىڭ ھۇزۇرىغا باردى.

ھەر ئىككىسىلا ئاشىنالىق ئۆگەنگەن بىر دېڭىز ئىدى، ھەر ئىككىسى بىر - بىرىگە غايىبانە تىكىلگەن، باغلانغانىدى. پادىشاھ: «مېنىڭ ئەسلىي سۆيۈملۈكۈم سەنسەن، ئۇ ئەمەستۇر. ئەمما، ئىش ئىشتىن چىقار. ئەي ئەزىز، سەن مۇستاپاسەن، مەن ساڭا ئۆمەرمەن. سېنىڭ خىزمىتىڭ ئۈچۈن مەن بېلىمگە غەيرەت كەمىرىنى باغلىدىم» دېدى.

مۇۋەپپەقىيەتلەر بەرگۈچى ئۇلۇغ تەڭرىدىن مۇۋەپپەقىيەت ۋە پۈتۈنلەي ئەدەپكە رىئايە قىلىشنى تىلەشنىڭ ياخشىلىقى، ئەدەپسىزلىك ۋە تەربىيەتسىزلىكنىڭ زەرەرلىرى

تەڭرىدىن ئەدەپ - ئەخلاققا مۇۋەپپەق بولۇشنى تىلەيلى. ئەدەپ - ئەخلاقسىز كىشى تەڭرىنىڭ مەرھەمىتىدىن مەھرۇمدۇر.

ئەدەپ - ئەخلاقسىز كىشى يالغۇز ئۆزىگىلا يامانلىق قىلماستىن، بەلكى پۈتۈن دۇنيانى ئوتقا ئىتتىرەر. ئېلىم - بېرىم تەلەپ قىلمايدىغان، مىننەتسىز تەڭرى داستىخىنى ئاسماندىن چۈشەتتى. مۇسانىڭ قوۋمى ئىچىدە بىرنەچچە كىشى تەربىيىسىزلىك بىلەن: «قېنى سامساق، نازۇنېمەتلەر» دېيىشتى. شۇنىڭدىن كېيىن ئاسماننىڭ داستىخىنى، نانلىرى ئۇزۇلدى؛ تېرىقچىلىق قىلىش، بەل پۈكۈپ ئىشلەش، بىرلىكتە تەر تۆكۈشلا قالدى. كېيىن ئىسا شاپائەت قىلغاندا، ھەقنىڭ يېمەك داستىخىنى ۋە تاۋاقلار بىلەن غەنىيمەتلەرنى ئەۋەتتى. (ئۇلار) يەنە ھاياسىزلار ئەدەپنى قايرىپ قويۇپ، داستىخاندىكى يېمەكلىكلەرنى ئاشۇرۇپ قويۇپ ئىسراپ قىلىشتى.

ئىسا بۇلارغا يالۋۇرۇپ: «بۇ نېمەت داۋاملىق كېلىپ تۇرىدۇ، يەر يۈزىدىن يوقاپ كەتمەيدۇ. بىر ئۇلۇغ كىشىنىڭ داستىخىنى ئۈستىدە نىيەتنى بۇزۇش ۋە ئاچ كۆزلۈك قىلىش كۇپۇرلۇقتۇر» دېدى. ئۇ رەھمەت ئىشىكى بۇ ئاچ كۆز، مانتا كۆرمىگەن دىۋانىلەرنىڭ يۈزلىرىگە ئېتىلدى. زاكات بېرىلمىگەندە يامغۇر

بۇلۇتى كەلمەيدۇ، زىنادىن ئەتراپقا ۋابا يېيىلىدۇ. كىشىنىڭ كۆڭلىگە غەم ـ غۇسسىدىن نېمە كەلسە، قورقماسلىق ۋە ئەدەپسىزلىكتىن كېلىدۇ.

كىم دوست يولىدا پەرۋاسىزلىق قىلسا، ئەرلەرنىڭ يولىنى كەسكەن بولىدۇ، نامەرد ئەنە شۇدۇر. ئەدەپتىن بۇ پەلەك نۇرغا تولغاندۇر؛ يەنە شۇ ئەدەپتىن پەرىشتىلەر مەسۇم ۋە پاك ـ پاكىز بولغاندۇر. قۇياشنىڭ تۇتۇلۇشى ئەدەپسىزلىك سەۋەبىدىندۇر. ئەسلىدە بىر پەرىشتە بولغان ئازازۇلمۇ ئەدەپسىزلىك سەۋەبىدىن ئىشىكتىن قوغلاپ چىقىرىلغاندۇر.

پادىشاھنىڭ چۈشىدە ئۆزىگە بېشارەت بېرىلگەن ۋەلى بىلەن كۆرۈشۈشى

(پادىشاھ) قوللىرىنى ئېچىپ ئۇنى قۇچاقلىدى، ئىشقىقا ئوخشاش كۆڭلىگە ئورناتتى، جېنىنى ئۇنىڭغا پىدا قىلدى، قولىنى، ئالىقىنىنى سۆيۈشكە، ئولتۇرغان ئورنىنى، كەلگەن يېرىنى سوراشقا باشلىدى.

سورا ـ سورا ئۆزىنىڭ تۆرىسىگىچە يېتىلەپ كەلدى ۋە دېدىكى: «نىھايەت، سەۋرچانلىق بىلەن قىممەتلىك ئادىمىنى تاپتىم. ئەي ۋىسال پەيتى، ھەر سوئالىنىڭ جاۋابى! سېنىڭ مۇشۇ كەلگىنىڭ مۇشكۈللۈكنىڭ ئاچقۇچىدۇر... سېنىڭ سەۋەبىڭدىن مۇشكۈل، سۆزلەشكىلى بولمايدىغان، غەيۋەت ـ شىكايەت قىلىدىغان ئەھۋاللار يوق بولىدۇ. سەن كۆڭلىمىزدە، ئۇلارنىڭ تىلمىچىسەن، پۈتى لايغا پاتقان كىشىنىڭ قولىنى تۇتقۇچىسەن. ئەي تەڭرىدىن رازى بولغان ۋە تەڭرى رازىلىقىنى ئالغان كىشى، مەرھابا! سەن يوق بولغان ھامان قازا كېلىدۇ، ئېسەنلىك يوقىلىدۇ. سەن قوۋمىڭنىڭ ئۇلۇغىسەن، ساڭا مۇشتاق بولمىغان، سېنى ئارزۇلىمىغان كىشى پەسلىشىپ كېتىدۇ...» ئىنئام، تارتۇق بېرىش، ھال ـ ئەھۋال سوراش مەجلىسى تۈگىگەندە، (پادىشاھ) ئۇ زاتنىڭ قولىنى تۇتۇپ ھەرەمگە ئېلىپ باردى.

پادىشاھنىڭ قىزنى كۆرىستىش ئۈچۈن ھەكىمنى ئېلىپ كېلىشى

پادىشاھ قىزنىڭ ئەھۋالىنى چۈشەندۈرۈپ، ھەكىمنى ئۇنىڭ يېنىغا ئېلىپ كەلدى. ھەكىم قىزنىڭ يۈزىنى كۆرۈپ، كۆزىتىپ، كىچىك تەرىتىنى تەكشۈرۈپ ئانالىز قىلدى. ئاغرىقنىڭ دەرىجىسى ۋە ئۇنىڭ سەۋەبىنى چۈشەندى. ئۇ پادىشاھقا: «باشقا ھەكىملەرنىڭ خىلمۇخىل داۋالاشلىرى ئۇنىڭ ئەھۋالىنى ياخشىلىماستىن، ئەكسىچە پۈتۈنلەي خاراب قىلىدۇ.

ئۇلار ئىچكى ئەھۋالدىن خەۋەردار ئەمەس ئىكەن. كورلۇقلىرىدىن ھەممىسىنىڭ ئەقلى دۈمبىسىگە ئۆتۈپ قاپتۇ» دېدى... ئەمما، قىزنىڭ ئەھۋالىنى مەخپىي تۇتۇپ سۇلتانغا دېمىدى. كېسەللىك سەپرا ۋە سەۋدادىن بولمىغانىدى. ھەر ئوتۇننىڭ پۇرىقى تۇتۇنىدىن مەلۇم بولىدۇ. (قىزنىڭ) ئىگرىشىدىن بىلدىكى، ئۇ كۆڭۈل ئاغرىقىغا مۇپتىلا بولغانىدى؛ ۋۇجۇدى ساپسارى ئىدى، ئەمما كۆڭۈلگە تۇتۇلغانىدى. ئاشىقلىق كۆڭۈلنىڭ ئىگرىشىدىن ئاشكارا بولۇر، ھېچبىر ئاغرىق كۆڭۈل ئاغرىقىدەك دەھشەتلىك ئەمەستۇر.

ئاشىقنىڭ ئاغرىقى بارلىق ئاغرىقلاردىن پەرقلىنۇر. ئىشق تەڭرى سىرلىرىنى ئۆلچىگۈچىدۇر. ئاشىقلىق مەيلى ئۇ جەھەتتىن بولسۇن، مەيلى بۇ جەھەتتىن بولسۇن ... ئاقىۋەت بىزنى ۋىسال تەرەپكە يېتەكلىگۈچىدۇر. ئىشقىنى شەرھلەش ۋە چۈشەندۈرۈش ئۈچۈن نېمىدەپ سۆزلىسەم سۆزلەپ باقماي .. ئەسلىي ئىشقا كەلگەندە، ئۇ سۆزلەردىن تارتىنىپ قالارمەن. تىلىنىڭ تەپسىرى بەك ئېنىق بولسىمۇ،

ئەمما تىل بىلەن تەسۋىرلىگۈسىز ئىشق تېخىمۇ رۇشەندۇر، چۈنكى، قەلەم (ئادەتتىكى) يازمىدا يۇگۇرۇپ يۈرسىمۇ، ئەمما ئىشق تېمىسىغا كەلگەندە قۇۋۋەتنى ئاجىزلاپ قالۇر.

ئىشقنىڭ شەرھىدە ئەقىل پاتقاققا پاتقان ئېشەككە ئوخشاش پېتىپ قالدى. ئىشقنى، ئاشىقلىقنى يەنە ئاشىق شەرھلەپ بەردى. قۇياشنىڭ ۋۇجۇدىغا دەلىل بولىدىغىنى يەنىلا قۇياشتۇر. ساڭا دەلىل لازىم بولسا، قۇياشتىن يۈز ئۆرۈمە. قۇياش كۆلەڭگە كەينىگە يوشۇرۇنسىمۇ، ئەمما ھەر ۋاقىت جان نۇرى بەخش ئېتىدۇ. ئەمەلىيەتتە جاھاندا قۇياشقا ئوخشاش مىسلى تېپىلمايدىغان يەنە بىر نەرسە يوقتۇر، مەڭگۈلۈك جان قۇياشى شۇنداق قۇياشتۇركى، ئەسلا پاتمايدۇ.

قۇياش يېگانە بولسىمۇ، ئۇنىڭ مىسلىنى تەسۋىرلەش مۇمكىندۇر. ئەمما، مەپتۇنكارى بار بولغان قۇياش شۇنداق قۇياشتۇركى، مەپتۇنكارنىڭ دىلىدا ئۇنىڭ ئوخشىشى بولمايدۇ. ئۇ قۇياش تەسەۋۋۇر قىلغۇسىزدۇركى، مىسلىنى تەسۋىرلەش مۇمكىن ئەمەستۇر! شەمسىددىننىڭ سۆزىگە نۆۋەت كەلگەندە، تۆتىنچى قات ئاسماننىڭ قۇياشى باش تارتىپ يوشۇرۇندى. ئۇنىڭ نامى ئەسكە ئېلىنغاندا، ئالامەتلىرىنى سۆزلەپ ئۆتۈش ۋاجىپ بولدى.

جان شۇ تاپتا ئېتىكىمنى تارتماقتا. ئۇ يۇسۇفنىڭ كۆڭلىكىدىن پۇراق ئالغانىكەن! «يىل بويى داۋام قىلغان سۆھبەتنىڭ ھەققى ئۈچۈن ئۇ گۈزەل ھاللاردىن يەنە بىر ھالنى ئاڭلاتقىنكى، يەرۇ ئاسمان كۈلسۈن، سۆيۈنسۈن. ئەقىل، روھ ۋە كۆزمۇ يەنە يۈز قېتىم سۆيۈنۈشكە، خۇشاللىققا چۆمسۈن» (دەيدۇ). مەن دىدىمكى: «مېنى كۈلپەتكە قالدۇرما، چۈنكى مەن ھازىر يوقلۇقتىمەن. زېھنىم تۇراقلاشتى، ئۇنى مەدھىيىلەشكە ئاجىزمەن. كەيپ بولمىغان كىشىنىڭ ھەربىر سۆزلەيدىغان سۆزى (مەيلى تەكەللۇپ سۆزلىرى بولسۇن، مەيلى ھەددىدىن زىيادە شېرىن بولسۇن) يارىشىدىغان سۆز ئەمەستۇر.

ئۇ يەككە - يېگانە سۆيگۈنۈم ھەققىدە نېمىدەپ سۆزلەيمەن؟ شۇ تاپتا بىر تال تومۇرۇممۇ كەيپ ئەمەستۇر! بۇ جۇدالىقتىن، بۇ جىگەر قېنىنىڭ شەرھىدىن ئەمدى كەچ، يەنە بىر ۋاقىتقىچە بۇنى تاشلا!» جان دېدىكى: «مېنى تويغۇز، چۈنكى مەن ئاچمەن. تېز بولغىن، چۈنكى ۋاقىت ئۆتكۈر قىلىچتۇر. ئەي يولداش، ئەي قېزىنداش! سوپى ۋاقىتنىڭ ئوغلىدۇر (ۋاقىتنىڭ ئەھۋالىغا قاراپ ئىش كۆرىدۇ). «ئەتە، دېينىش (ئىشق) يولى شەرتلىرىدىن ئەمەستۇر. ئەي سوپى، سەن ئەر ئەمەس ئوخشىمامسەن؟ ھەممە نەرسىگە (مەيل) بېرىۋېرىش مەھرۇملۇق ئېلىپ كېلۇر».

ئۇنىڭغا دېدىمكى: «سۆيگۈنىڭنىڭ سىرلىرىنى مەخپىي تۇتۇش تېخىمۇ خوپتۇر. سەن ھېكايىلەرگە قۇلاق سال، ئىشنى ئۇلاردىن ئاڭلا! دىلبەرگە ئائىت سىرلارنىڭ باشقىلارغا مۇناسىۋەتلىك سۆزلەر ئارىسىدا سۆزلىنىپ قېلىشى تېخىمۇ خوپتۇر». ئۇ: «بۇنى ئوپئوچۇق سۆزلىگىنىكى، دىنىنى ئوچۇق ھالدا ئەسلەش... مەخپىي ئەسلەشتىن تېخىمۇ ياخشىدۇر. پەردىنى قايرىۋەت ۋە ئوچۇق ھالدا سۆزلىگىنىكى، مەن گۈزەل بىلەن كۆڭلەكچان ياتمايمەن» دېدى. دېدىمكى: «ئۇ كۆز ئالدىڭدىلا يېشىنۇر، قىپيالىڭاچ بولغاندا، نە سەن قالارسەن، نە قۇچىقىڭ قالۇر، نە بېلىڭ!

ئىزدە، ئەمما دەرىجىسىگە قاراپ ئىزدە! بىر تال ئوتۇنىڭ بىر تاغنى كۆيدۈرەلىگۈدەك قۇدرىتى يوقتۇر. بۇ ئالەمنى يورۇتىدىغان قۇياش بىر يەرنى يورۇتتىمۇ، ھەممە نەرسىنى يورۇتتى دېگەن گەپ! پىتنىنى، قارغاشنى ۋە قان تۆكۈشلەرنى ئىزدىمە، «شەمسى تەبرىزىي»دىن بۇنىڭدىن ئارتۇق سۆزلىمە. بۇنىڭ ئاخىرى يوقتۇر، سەن يەنە ھېكايىنى باشلا، ئۇنى تاماملاش بىلەن مەشغۇل بول».

ئۇ ۋەلىنىڭ چۆرىنىڭ ئاغرىق ئەھۋالىنى بىلىش ئۈچۈن، پادىشاھتىن چۆرە بىلەن خىلۋەتتە قېلىشنى ئۆتۈنۈشى

(ھەكىم) دېدىكى: «ئەي پادىشاھ، ئۆينى خىلۋەت قىل، يېقىنىمۇ يېراقلاشتۇر. خىلۋەتتىن، بۇلۇڭ ـ پۇچقاقتىن ھېچكىم قۇلاق سالمىسۇن، مەن بۇ چۆرىدىن بەزىبىر ئىشلارنى سوراپ باقاي». ھۇجرىدا ھەكىم بىلەن بىماردىن باشقا ھېچكىم قالمىدى. ھەكىم شەرىن زۇۋان سۇرۇپ، ناھايىتى ياۋاش ـ يۇمشاقلىق بىلەن: «سىز قايسى مەملىكەتتىن بولىسىز؟ چۈنكى، ھەربىر مەملىكەت خەلقىنىڭ ئىلاجى باشقا ـ باشقىدۇر. ئۇ مەملىكەتتە تۇغقانلىرىڭىزدىن كىملەر بار؟ كىملەرگە يېقىنسىز؟ نەگە باغلىقسىز؟» دەپ قولىنى قىزنىڭ نەپىسىگە تۇتۇپ (ئۇنىڭىدىن) پەلەكتىن چەككەن جەبىر ـ مۇشەققەتلەرنى بىر ـ بىرلەپ سورىدى.

بىر ئادەمنىڭ پۇتىغا تىكەن كىرسە، پۇتىنى تىزى ئۈستىدە قويۇپ، يىڭنە ئۇچى بىلەن تىكەننى ئىزدەيدۇ، تاپالمىسا، ئۇ (تىكەن كىرگەن) يەرنى ئاغزى بىلەن ھورىدايدۇ. پۇتقا كىرگەن تىكەننى تېپىش شۇ دەرىجىدە مۇشكۈل تۇرسا، يۇرەككە پاتقان تىكەننى چىقىرىش قانچىلىك تەستۇر؟ جاۋابىنى سەن بەر! بىر تال كۆڭۈل تىكىنىگە ئوخشاش غەم ـ غۇسسىلەر ھەركىمگە قول ئۇزىتالامدۇ؟ بىر كىشى ئېشەكنىڭ قۇيرۇقىغا تىكەن قىسسا، ئېشەك ئۇنى چىقىرىشنى بىلمەي، دوڭغاق ئاتار.

ئالدىراڭغۇلۇق قىلىپ قېرىشقانچە تىكەن تېخىمۇ پاتار. تىكەننى چىقىرىش ئۈچۈن ئەقىللىق ئادەم لازىم. ئېشەك تىكەننى چىقىرىۋېتىش ئۈچۈن جان ئاچچىقى بىلەن دوڭغاق ئاتقىلى تۇرىدۇ ۋە يۇز يېرىنى يارا قىلىدۇ. ئۇ تىكەن چىقارغۇچى ھەكىم ناھايىتى ئۇستا ئىدى. چۆرىنىڭ ھەممە يېرىگە قولىنى قويۇپ تەكشۈرەتتى. چۆرىدىن ھېكايە يولى بىلەن دوستلىرىنىڭ ئەھۋالىنى سورايتتى. قىز ھەكىمگە پۈتۈن سىرلىرىنى ـــ ئۆز تۇرالغۇسى، خوجايىنى، شەھىرى ۋە شەھىرنىڭ سىرتى ھەققىدە ئوچۇق سۆزلەيتتى. ھەكىم قىزنىڭ سۆزلىرىگە قۇلاق سالاتتى، نەپىسىگە ۋە نەپىسىنىڭ چىقىشىغا دىققەت قىلاتتى. نەپىسى كىمنىڭ ئېتىنى تىلغا ئالغاندا چىقسا، كۆڭۈل ئىستىكى ئاشۇ شۇ (دەيتتى). (قىز) مەملىكىتىدىكى دوستلىرىنىڭ ھەممىسىنى ئېيتىپ بەردى، ئاندىن يەنە بىر مەملىكەتنى تىلغا ئالدى. (ھەكىم): «مەملىكىتىڭىزدىن چىققاندا ئەڭ ئاۋۋال قايسى مەملىكەتكە يولۇقتىڭىز» دېدى. قىز بىر شەھەرنىڭ نامىنى تىلغا ئېلىپ ئۆتتى، ئەمما يۈزىنىڭ رەڭگى، نەپىسىنىڭ چىقىشى ئۆزگەرمىدى. خوجايىنلار ۋە شەھەرلەرنى بىر ـ بىرلەپ سانىدى؛ ئۇ يەرلەرنى، ئۇ يەرلەردە ئۆتكۈزگەن ھاياتىنى، بىللە تۇز، نان يېيىشكەن كىشىلەرنى تەكرار ـ تەكرار تىلغا ئالدى. شەھەرمۇ شەھەر، ئۆيمۇ ئۆي ھەممىنى ساناپ ئۆتتى. قىزنىڭ تومۇرى تېز سوقمىدى، چېھرىمۇ سارغايمىدى. ھەكىم شېكەرگە ئوخشايدىغان سەمەرقەند شەھرىنى سورىغۇچە بولغان ئارىلىقتا قىزنىڭ نەپىسى تەيئىي ھالدا ئىدى، ھېچقانچە تېزلەشمىگەنىدى. سەمەرقەندنى سورىغاندا (قىزنىڭ) نەپىسى تېزلەشتى، چېھرى قىزاردى، سارغايدى. چۈنكى، ئۇ سەمەرقەندلىك بىر قۇيمىچى ئۇستىدىن ئايرىلغانىدى. ھەكىم بىماردىن بۇ سىرنى بىلۋېلىپ، ئاشۇ دەرد ۋە بالانىڭ تېگى ـ تەكتىگە يېتىپ:

«ئۇنىڭ ئۆيى قايسى مەھەللىدە؟» دەپ سورىدى. قىز: «كۆۋرۈك بېشىدا ـــ گاتىفەر مەھەللىسىدە» دېدى. ھەكىم ئاغرىقىڭىزنىڭ قانداق پەيدا بولغانلىقىنى ئەمدى چۈشەندىم. سىزنى داۋالاش خۇسۇسىدا

سېھىرلەر كۆرسىتىمەن؛ (سىز بۇنىڭدىن) خۇشال بولۇڭ، قارشىلىق قىلماڭ. خاتىرجەم بولۇڭكى، يامغۇر چىمەنلەرنى قانداق قىلسا، مەنمۇ سىزنى شۇنداق قىلىمەن. مەن سىزنىڭ غېمىڭىزنى قىلىۋاتىمەن، سىز غەم قىلماڭ. مەن سىزگە يۈز ئاتىدىنمۇ چارە شەپقەتلىكمەن. بولدى، جىم تۇرۇڭ ـ ھە، بۇ سىرنى ھېچكىمگە ئېيتماڭ، پادىشاھ سىزدىن بۇنى ھەر قانچە سۇرۇشتۇرسىمۇ، ھەرگىز تىنماڭ.

سىرلىرىڭىز كۆڭلىڭىزدە مەخپىي قالسا، (شۇندا) مۇرادىڭىز تېزلا ھاسىل بولىدۇ» دېدى. پەيغەمبەر ئېيتقانكى: «ھەركىم سىرىنى ساقلىيالىسا، تېزلا مۇرادىغا يېتىدۇ». ئۇرۇق تۇپراق ئىچىدە ساقلانغاچقا، باغچىنى يېشىللىققا پۈركەيدۇ. ئالتۇن ـ كۈمۈش مەخپىي بولمىغان بولسا... ئۇلار ساپ ھەم قەدىرلىك بولمايتتى. ئۇ ھەكىمنىڭ ۋەدىلىرى ۋە دوستانە مۇئامىلىسى بىمارنى قورقۇنچتىن خاتىرجەم قىلدى.

ھەقىقىي ۋەدىلەرنى كۆڭۈل قوبۇل قىلىدۇ، چىن كۆڭۈلدىن ئېيتىلمىغان ۋەدىلەر بولسا ئىنساننى ئىزتىراپقا دۇچار قىلىدۇ. كەرەم ئەھلىنىڭ ۋەدىلىرى ئېقىپ تۇرىدىغان، نىشانى دائىم كۆرۈنۈپ تۇرىدىغان خەزىنىدۇر. كەرەم ئەھلى بولمىغانلارنىڭ ۋەدىلىرى بولسا، كۆڭۈل ئازابىدۇر.

ئۇ ۋەلىنىڭ چۆرىنىڭ ئاغرىقىنى تېپىشى ۋە پادىشاھقا ئېيتىشى

ئاندىن ھەكىم ئورنىدىن تۇرۇپ پادىشاھنىڭ ھۇزۇرىغا بېرىپ، ئۇنى بۇ ئىشتىن بىرئاز خەۋەردار قىلدى. دېدىكى: «(چۆرىنىڭ) بۇ دەردىنىڭ ياخشىلىنىشى ئۈچۈن ئۇ ئادەمنى ـــ قۇيمىچى ئۈستىنى ئاشۇ يىراق شەھەردىن چاقىرتىپ كەل، ئۇنى ئالتۇن ۋە ئېسىل كىيىم ـ كېچەك بىلەن ئالدىغىن». پادىشاھ ھەكىمدىن بۇ مەسلىھەتنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ دېگەنلىرىنى جان دەپ قوبۇل قىلدى.

ئۇ تەرەپكە يېقىنلىرىدىن سالاپەتلىك، ئادىل ئىككى كىشىنى ئەلچىلىككە ئەۋەتتى.

پادىشاھنىڭ قۇيمىچى ئۈستىنى ئەكېلىش ئۈچۈن ئەلچى ئەۋەتىشى

ئىككى كىشى پادىشاھنىڭ ئەلچىسى سۈپىتىدە سەمەرقەندكە كېلىشتى. ئۈستىغا دېدىكى: «ئەي دوستانە كۆڭۈلنىڭ ساھىبى ئۈستام، مەرىپەتتە كامىل كىشى! نامىڭ شەھەر ـ شەھەرلەرگە يېيىلغاندۇر. پادىشاھىمىز قۇيمىچى بېشىلىق ئۈچۈن سېنى تاللىدى. چۈنكى (بۇ ئىشتا) بەك داڭلىق ھەم كامىلسەن. ھازىر بۇ تون ـ سەرۇپاينى، ئالتۇن ۋە كۈمۈشنى ئېلىپ بارساڭ، پادىشاھنىڭ خاس كىشىسى ۋە يېقىنلىرىدىن بولۇرسەن».

ئۇ ئادەم بۇنچە كۆپ مال ـ پۇلنى كۆرۈپ غۇرۇرلاندى، شەھەر ۋە بالا ـ چاقىسىدىن ئايرىلىپ، خۇشال ـ خۇرام ھالدا يولغا چۈشتى. پادىشاھنىڭ جېنىغا قەست قىلىدىغانلىقىدىن ئۇنىڭ خەۋىرى يوق ئىدى. ئەرەب ئېتىنى توختىماي چاپتۇراتتى، بۇ تون ـ سەرۇپايلار بەدىلىگە جان تەسەددۇق قىلىدىغانلىقىنى بىلمەيتتى! ئەي يۈزلەرچە رازىلىق بىلەن سەپەرگە چۈشكەن ۋە ئۆز ئايىغى بىلەن مۇدھىش بىر قازاغا ماڭغۇچى! خىيالىڭدا مال ـ مۈلۈك شەرەپ ۋە ئۇلۇغلۇقتۇر. ئەمما ئەزرائىل: «بار، ئەلۋەتتە مۇرادىڭغا يېتەرسەن» دېمەكتە!

ئۇ غېرىب كىشى يېتىپ كەلگەندە، ھەكىم گۈزەللىك شامىنىڭ باش ئۈستىدە يېقىلىشى ئۈچۈن، ئۇنى پادىشاھنىڭ يېنىغا ئىززەت ـ ئىكرام بىلەن يەتكۈزدى. پادىشاھ ئۇنىڭغا نۇرغۇن تارتۇق ئىنئام قىلدى، ئالتۇن خەزىنىسىنى ئۇنىڭغا تەسلىم قىلدى. ئاندىن ھەكىم دېدىكى: «ئەي بۈيۈك سۇلتان، ئۇ

چۆرىنى بۇ سودىگەرگە بەرگىنكى، بۇنىڭ ئۈسالى بىلەن چۆرە ياخشىلىنىپ كەتسۇن، ئۈسال سۇيى ئۇ ئوتنى ئۆچۈراسۇن».

پادىشاھ ئۇ ئاي يۈزلۈكنى قۇيمىچى ئۇستىغا بەخشەندە قىلىپ، ئۇ ئىككى سۆھبەت مۇشتاقىنى بىر - بىرىگە جۈپ قىلدى. ئالتە ئايغىچە ئۇلارنىڭ بىر - بىرىدىن مۇرادى ھاسىل بولۇشتى. بۇنىڭ بىلەن ئۇ قىز تامامەن ياخشىلاندى. شۇنىڭدىن كېيىن ھەكىم قۇيمىچى ئۇستىغا بىر شەربەت ياساپ بەردى. قۇيمىچى ئۇستا شەربەتنى ئىچىپ، قىزنىڭ كۆز ئالدىدىلا زەئىپلىشىشكە باشلىدى. ئاغرىق سەۋەبىدىن قۇيمىچىنىڭ گۈزەللىكى يوقالغاندا، قىزنىڭ جېنى ئۇنىڭ دەردىدىن ئازاد بولۇپ، ئۇنىڭدىن ۋاز كەچتى. قۇيمىچى ئۇستا ئاغرىق سەۋەبىدىن(قامىتى) گۈزەللىكىنى يوقاتقان ۋە چىرايى سارغىيىپ سولغاندا، قىزنىڭ كۆڭلى ئاستا - ئاستا ئۇنىڭدىن سوۋۇدى.

پەقەت ئاشكارا گۈزەللىككىلا شەيدا بولغان ئاشىقلار ئاشىق ئەمەستۇر. ئۇلار ئاخىردا نومۇسقا دۇچار بولىدۇ. كاشكى، قۇيمىچى ئۇستا باشتىن - ئاخىر ئەيىبلىنىك، نومۇسسىز، كۆرۈمسىز بولغان بولسا، بېشىغا بۇ كۈلپەت كەلمىگەن بولاتتى ! قۇيمىچىنىڭ كۆزىدىن قانلار ئېرىق ياساپ ئاقتى، چىرايى جېنىغا دۇشمەن بولدى. توزنىڭ قانىتى ئۆزىگە دۇشمەندۇر. نۇرغۇن پادىشاھلار ئۆتكەنكى، ھالاكىتىگە ئۆز كۈچ - قۇدرىتى ۋە ئەزىمەتلىرى سەۋەب بولغاندۇر. قۇيمىچى: «مەن شۇنداق ئاھۇمەنكى، كىندىكىمنىڭ ئىپارىدىن تاشقىرى، يەنە بۇ ئوۋچى مېنىڭ ساپ قېنىمنى تۆكۈۋاتىدۇ.

ئاھ، مەن سەھرا تۈلكىسى ئىدىمكى، تېرەم ئۈچۈن مېنى تۇزاقىغا چۈشۈرۈپ تۇتۇشتى، بېشىمنى كېسىشتى. ئاھ، مەن بىر پىلەنكى، چىشىمغا ئېرىشىش ئۈچۈن پىلچى قېنىمنى تۆكتى. مېنى (ئورنى) مېنىڭكىدىن يۇقىرى بىرى ئۈچۈن ئۆلتۈردى، قېنىمنى تۆكتى؛ (ئۇ) بىلمەيدۇكى، مېنىڭ قېنىم بىكارغا تۆكۈلمەيدۇ! بۇگۈن ماڭا بولسا، ئەتە ئۇنىڭغىدۇر. مەندەك بىر ئادەمنىڭ قېنى قانداقسىگە بىكارغا ئاقسۇن؟ ...

بۇ جاھان تاغدۇر، بىرنىڭ قىلغانلىرىمىز (بولسا) ئاۋاز. ئاۋازلارنىڭ ئەكسى يەنە بىزنىڭ تۇرغان يېرىمىزگە قايتىپ كېلىدۇ» دېدى ۋە ئۇزۇن ئۆتمەي تۇيراق ئاستىغا مەھكۇم بولدى. چۆرە قىزمۇ ئاشىقلىق ۋە قۇيمىچى ئۇستىدىن خالاس بولدى. چۈنكى، ئۆلۈكلەرنىڭ ئىشقى ئەبەدىي ئەمەستۇر، سەۋەب شۇكى ئۇلار قايتا تىرىلىپ قېشىمىزغا كەلمەيدۇ. تىرىكنىڭ ئىشقى روھ ۋە كۆزدە بولار ھەم ھەرۋاقىت غۇنچىدەك غۇبارسىز بولار. (شۇڭا)، تىرىكنىڭ ئىشقىنى تاللىغىنكى، ئۇ باقىيدۇر ۋە ساڭا جېنىڭغا جان قوشىدىغان مەيدىن جام تۇتار.

تىرىكنىڭ ئىشقىنى تاللىغىنكى، بارلىق پەيغەمبەرلەر شۇ ئىشق بىلەن كۈچ - قۇدرەت تاپقاندۇر ھەم ئىش ۋە قۇدرەت ئىگىسى بولغاندۇر. سەن: «بىزگە ئۇ پادىشاھنىڭ ھۇزۇرىغا بېرىشقا رۇخسەت يوقتۇر» دېمە، كەرەمى بولغان كىشىلەرگە ھېچقانداق ئىش مۇشكۇل ئەمەستۇر.

قۇيمىچىنى ۋەھەرلەپ ئۆلتۈرۈشنىڭ تەكرىنىڭ بۇيرۇقى بىلەن بولۇپ، پادىشاھنىڭ ئىستىكى بىلەن بولمىغانلىقى

قۇيمىچى ئۇستىنىڭ ھەكىمنىڭ قولى بىلەن ئۆلتۈرۈلۈشى ئۈمىد ياكى قورقۇنچتىن بولمىغانىدى. تەكرىنىڭ ئەمرى ۋە مەدىتى كەلمىگەندە، ھەكىم ئۇنى پادىشاھنىڭ يۇزىنى قىلىپ ئۆلتۈرمىدى. خىزىرنىڭ ئۇ بوۋاقنىڭ بوغۇزىنى كېسىشىدىكى سىرىنى ئاۋام خەلق چۈشىنەلمەيدۇ.

تەڭرى تەرىپىدىن ۋەھىي ۋە جاۋابقا نائىل بولغان كىشى ھەرنەمە بۇيرۇسا، ئەنە شۇ بۇيرۇق ئەكى توغرىدۇر. يارىلىشقا سەۋەب بولغۇچى... نائىبتۇر، قولى تەڭرى قولىدۇر. ئىسمائىلغا ئوخشاش ئۇنىڭ ئالدىغا باش قوي. قىلىچىنىڭ ئالدىدا كۆلۈپ تۇرۇپ جان بەرگىنكى، ئەھمەدنىڭ پاك جېنى ئەھەد بىلەن قانداق ئەبەدىي بولغان بولسا، سېنىڭ جېنىڭمۇ ئەبەدىي سۆيۈنۈش ۋە خۇشاللىق ئىلكىدە بولسۇن. ئاشىقلار ھۇزۇر بېغىشلىغۇچى مەينى گۈزەللەرنىڭ قوللىرى بىلەن ئۆلتۈرۈلگەن ۋاقىتتا ئىچىدۇ.

پادىشاھ ئۇ قانىنى شەھۋەت ئۈچۈن تۆكمىدى. گۈمان قىلما، تالاش ـ تارتىشنى تاشلا! سەن (بەلكى) ئۇ يامان ئىش قىلدى دەپ ئويلارسەن. سۇ سۈزۈلۈپ سۈپىسۈزۈك ھالەتكە كەلگەندە، ئۇنىڭدا مەينەت نەرسىلەرنىڭ بولۇشى مۇمكىنمۇ؟ بۇ جەبىر ـ جاپالار ئوچاقنى داشقالىنىڭ كۆمۈۋېتىشىدىن ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن بولغاندۇر. ياخشىنى ياماندىن ئايرىش خۇددى ئالتۇننى ئوتتا تاۋلاپ ساپلاشتۇرغانغا ئوخشايدۇ. ئەگەر بۇ ئىشقا تەڭرى ئىلھامى بولمىغاندا ئىدى، ئۇ پادىشاھ بولمايتتى، بەلكى (ئادەم) تالايدىغان ئىت بولاتتى.

(پادىشاھ) شەھۋەت، خىرىس ۋە نەپس ئىستىكىدىن خالىي ئىدى. ياخشى بىر ئىش قىلدى، ئەمما (ئۇ ئىش) كۆرۈنۈشتە يامان كۆرۈنەتتى... ئۇ قىزىللىققا كۆلۈپ قارا، سەن ئۇنى قان دېمە. ئۇ ئەقىل كەيپىدۇر، سەن ئۇنى تەلۋە دەپ ئاتىما ! ئۇنىڭ مۇرادى مۇسۇلمانىنىڭ قېنىنى تۆكۈش بولسىدى، ئۇنىڭ ئېتىنى تىلغا ئالغىنىم ئۈچۈن كۆپپار بولۇپ كېتىشكە رازى ئىدىم !

ئەرش يامان كىشىنىڭ مەدھىيىسىدىن تىترەيدۇ. گۇناھ ۋە شۇبھىلىك نەرسىلەردىن ساقلانغان كىشىمۇ يامان دەپ ئاتالغاندا، شۇنداق ئاتالغان كىشى ھەققىدە يامان ئويدا بولىدۇ. ئۇ بەك سەگەك پادىشاھ، شۇنداقلا تەڭرى زاتى ئىدى. مۇشۇنداق پادىشاھ سەۋەبىدىن باقىي ئالەمگە سەپەر قىلغان كىشى مەڭگۈلۈك بەختكە، يۇقىرى مەرتىۋىگە ۋە ئۇلۇغلۇققا نائىل بولىدۇ. ئەگەر پادىشاھ شۇ كىشىنى ھالاك قىلىشتا بىرەر پايدىنى كۆزلىمىسە، ئۇ مۇتلەق ياخشىلىقتۇر... بالا قان ئالغۇچىنىڭ نەشتىرىدىن تىترەپ تۇرىدۇ، ئۇنى ئەتىۋارلايدىغان ئانا بولسا ئۇنىڭ غېمىنى قىلىشتىن خۇشاللىق ھېس قىلىدۇ.

(تەرجىمە قىلغۇچى «شىنجاڭ ياشلىرى» ژۇرنىلى تەھرىر بۆلۈمىدە)

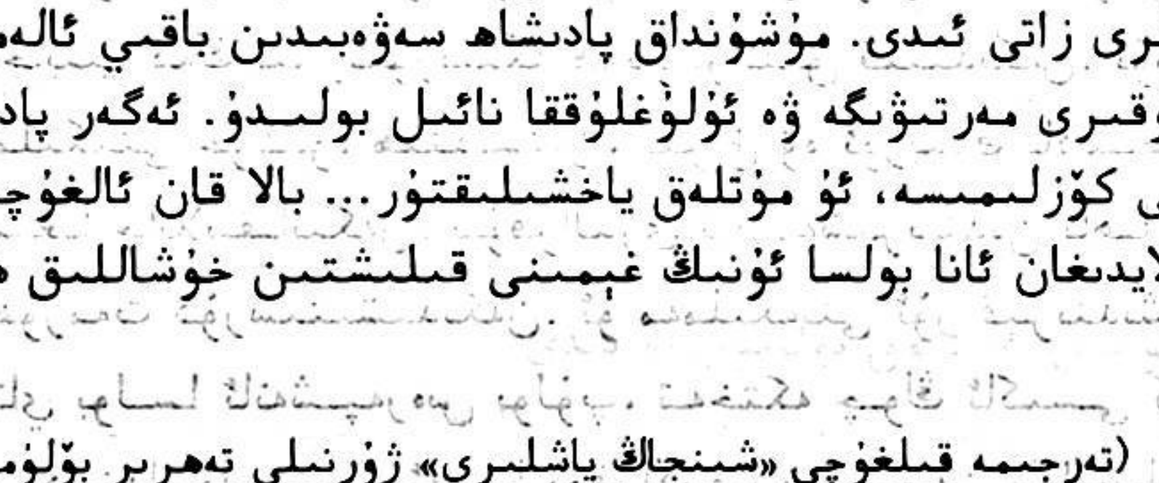

ـــ ھەببۇللا ھامۇت زەۋقىي يازغان

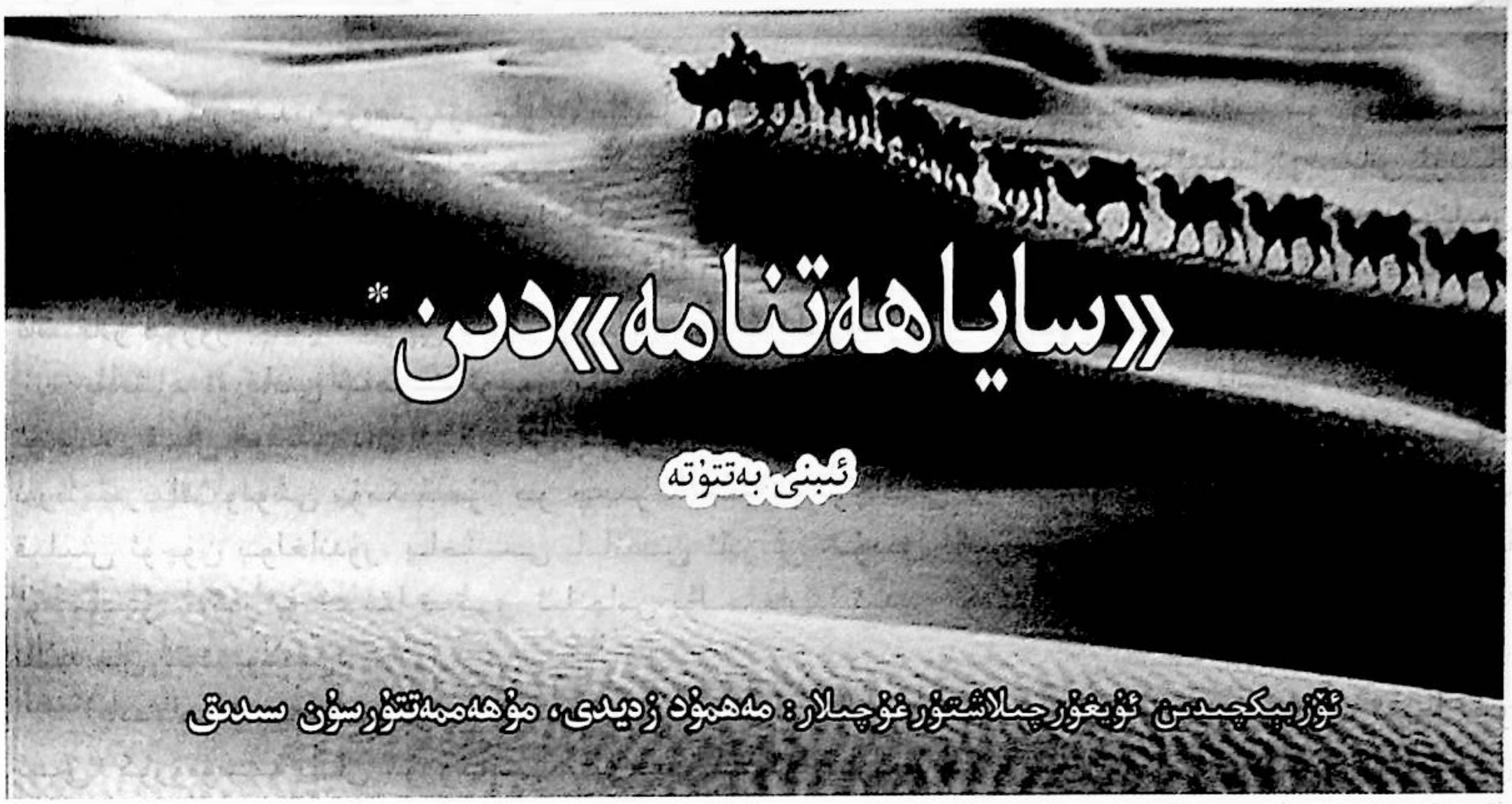

«ساياھەتنامە»دىن*

ئىبنى بەتتۇتە

ئۇزبېكچىدىن ئۇيغۇرچىلاشتۇرغۇچىلار: مەھمۇد زىيدى، مۇھەممەتتۇرسۇن سىدىق

ماۋەرائۇننەھر سۇلتانى

بۇ — ئۇلۇغ سۇلتان ئەلائۇددىن تەرمەشىرىندۇر. ئۇ ناھايىتى قۇدرەتلىك ھۆكۈمدار بولۇپ، قوشۇنى ناھايىتى كۆپ ئىدى. ئۇ ئاجايىپ كەڭ تېررىتورىيىگە ھۆكۈمرانلىق قىلىدىكەن. ئۆزى ناھايىتى بەستلىك ھەم ئادالەتلىك ئىكەن. مەملىكىتى جۇڭگو، ھىندىستان، ئىراق ۋە ئۆزبېك پادىشاھلىقى قاتارلىق تۆت چوڭ پادىشاھلىق ئوتتۇرىسىغا جايلاشقانىكەن. پۇقرالىرى تەرمەشىرىندىن ناھايىتى قورقىدىكەن ۋە ئۇنىڭغا بەكمۇ ئىززەت ـ ھۆرمەت كۆرسىتىشىدىكەن. ئۇ مەملىكەتنى ئۆز قېرىندىشى جەكەتايدىن كېيىن قولغا ئالغانىكەن. جەكەتاي بولسا ئاتەشپەرەس بولۇپ، تەختكە چوڭ ئاكىسى كەبەك[24] تىن كېيىن ئولتۇرغان. كەبەك غەيرىي دىندا بولسىمۇ، ئەمما پۇقرالارغا نىسبەتەن ئادالەتلىك، مۇسۇلمانلارنى ھۆرمەتلەيدىغان ئادەم ئىكەنمىش.

شاھ كەبەك بىلەن ۋائىز

ئېيتىلىشىچە، بىر كۈنى پادىشاھ كەبەك سۆھبەت ئۇستىدە فەقىھ، ۋائىز بەدرىددىن مەيدانىيدىن: «ئاللا ئۆز كالامى شەرىپىدە مېنىڭ نامىمنى زىكىر ئەتكەن، دېدىڭمۇ؟» دەپ سوراپتۇ. «ھەئە» دەپتۇ ۋائىز. «قېنى، مېنىڭ نامىم تىلغا ئېلىنغان جايىنى كۆرسەتكىنچۇ!» دەپتۇ كەبەكخان. «سىزنىڭ نامىڭىز ئاللاتائالانىڭ: ‹فى ئەيىي سۇرەتىن ماشا ئەرەك ـ كەبەك› (ئاللا سېنى ئۆزى خالىغانچە ياراتتى) دېگەن كالامىدا زىكىر قىلىنغان» دەپ جاۋاب بېرىپتۇ ۋائىز. پادىشاھ كەبەكخان ئۇنىڭدىن ھەيران بوپتۇ ۋە

* بېشى ئالدىنقى ساندا.

خۇشاللىق ھېس قىلىتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇ ۋائىزغا ۋە بارچە مۇسۇلمانلارغا ئاۋۋالقىدىنمۇ ئارتۇق ياخشىلىق ـ مەرھەمەت ھەم غەمخورلۇق كۆرسىتىشكە باشلايتۇ.

كەبەكخاننىڭ ئادىللىقى

كەبەكخاننىڭ شەرىئىتى، قازىلىق ئىشلىرى ھەققىدە مۇنداق ھېكايەت قىلىنىدۇ: بىر كۈنى بىر ئايال كەبەكخانغا: « مەن بىر بالا ـ چاقام كۆپ كەمبەغەل بولۇپ، بالىلىرىمنى سۈت ـ قېتىق سېتىپ بېقىپ كېلىۋاتاتتىم. سىلىنىڭ بىر ئەمرىلىرى سۈت ـ قېتىقلىرىمنى پۇل بەرمەي ئىچىۋېلىپ، ماڭا زۇلۇم قىلدى» دەپ ئەرز قىپتۇ. كەبەكخان ئۇ ئايالغا: «مەن ئۇ زالىم ئەمرىنى چاپىپ ئىككى پارچە قىلىمەن ، ئەگەر ئۇنىڭ قارنىدىن سۈت چىقسا، بۇ ئۇنىڭ ئەيىبىنى بىلىش ئۈچۈن كۆپايىدۇر. ئەگەر سۈت چىقمىسا، سېنى چاپىپ تاشلايمەن» دەپتۇ. ئايال بۇنىڭدىن قورقۇپ كېتىپ: «بولدى، مەن ئۇ ئەمرىنى كەچۈردۇم، دەۋايىمدىن كەچتىم» دەپتۇ. ئەمما، كەبەكخان دېگىنىنى بەجا كەلتۈرۈپ، ھېلىقى ئەمرىنى چاپىپ تاشلاپتۇ، دېگەندەك ئۇنىڭ قارنىدىن سۈت ئېقىپ چىقىپتۇ.

سۇلتان تەرمەشىرىن ھەققىدە

مەن ئۇ يەردە ئوردو دەپ ئاتىلىدىغان قارارگاھتا بىرنەچچە كۈن تۇرۇپ قالدىم. بىر كۈنى ئادىتىم بويىچە مەسچىتكە كىرىپ بامدات نامىزىنى ئوقۇدۇم. نامازدىن پارىغ بولغاندا، بىرەيلەن ماڭا سۇلتاننىڭمۇ مۇشۇ مەسچىتتە ئىكەنلىكىنى ئېيتتى. مەن ئورنۇمدىن تۇرۇپ، سالام بېرىش ئۈچۈن ئۇنىڭ يېنىغا باردىم. شەيخ ھەسەن ۋە فەقىھ ھېسامىددىن ياغمي سۇلتانغا مەن توغرۇلۇق سۆزلەپ بەردى. سۇلتان ماڭا تۈركمي تىلدا: «خۇشمۇسەن، قۇتلۇق بولسۇن !» دېدى.

سۇلتان ئۇستىگە يېشىل قۇددۇسي قەبا[25] كىيىگەن، بېشىغا شۇ خىل ماتادىن تىكىلگەن شاشىيە[26] قوندۇرغانىدى. ئۇ مەسچىتتىن چىقىپ، قوبۇلخانىسىغا پىيادە يول ئالدى. كىشىلەر ئۇنى ئورنۇبلىپ، ئەرزلىرىنى بايان قىلىشتى. سۇلتان توختاپ، مەيلى باي ياكى كەمبەغەل بولسۇن، مەيلى ئەر ياكى ئايال بولسۇن، ھەربىر ئادەمنىڭ ئەرزىنى ئەستايىدىل ئاڭلىدى. كېيىن سۇلتان ماڭا كىشى ئەۋەتتى، مەن ئۇنىڭ ھۇزۇرىغا كەلدىم. سۇلتان چېدىرىدا ئىكەن. چېدىرنىڭ سىرتىدا بىرمۇنچە ئادەم بار ئىدى. ئۇلارنىڭ ئارىسىدىكى ئەمرىلەر ئورۇندۇقلاردا ئولتۇرۇشقانىدى؛ مۇلازىملار ئۆرە تۇرۇشاتتى؛ ياساۋۇللار بولسا قوراللىق ھالدا سەپ تارتىپ ئولتۇرۇشاتتى. بۇ ياساۋۇللار تا خۇپتەنگىچە شۇ يەردە مۇھاپىزەتچىلىك قىلىدىكەن. ئۇنىڭدىن كېيىن يەنە بىر تۈركۈم ياساۋۇللار كېلىپ، تاڭغىچە مۇھاپىزەتچىلىك قىلىدىكەن. بۇ يەردە يىپ گەزلىمىدىن يېپىلغان ئايۇانلار بولۇپ، مۇھاپىزەتچىلەر ئادەتتە شۇ يەرلەردە يوشۇرۇنۇپ تۇرىدىكەن.

شاھ ھۇزۇرىغا ـــ چېدىرغا كىردىم، ئۇ ئالتۇن قادالغان، يىپەك رەخت بىلەن ئورالغان تەختتە ئولتۇراتتى. ئۇ تەخت مۇنبەرگە ئوخشاپ كېتەتتى. چېدىرنىڭ ئىچى زەر يىپەك بىلەن توقۇلغان ماتا

بىلەن قاپلانغانىدى. سۇلتاننىڭ ئۈستى تەرىپىدە قىممەت باھالىق تاشلار بىلەن بېزەلگەن تاج ئېسىقلىق تۇراتتى. ئۇ تاجقا ئادەمنىڭ بويى يېتەتتى. باش ئەمىرلەر تەختنىڭ ئوڭ - سول تەرىپىدىكى ئورۇندۇقلاردا ئولتۇرۇشاتتى. ئۇلارنىڭ ئالدىدا بولسا پادىشاھنىڭ پەرزەنتلىرى يەلپۈگۈچ تۇتۇپ تۇرۇشاتتى. چېدىرغا كىرىدىغان يەردە نائىب، ھاجىپ، مۆھۈرچى تۇرىدىكەن. ئۇلار مۆھۈرنى «ئالتامغا» دەپ ئاتىشىدىكەن. ئال «قىزىل» دېگەننى، تامغا بولسا « موھۈر» دېگەننى بىلدۈرىدۇ. مەن چېدىر ئىچىگە قەدەم قوياي دېيىشىمگە بۇ ئۇچ كىشى ئالدىمغا چىقىپ، مەن بىلەن بىللە ئىچكىرىگە كىرىشتى. مەن سۇلتانغا سالام بەردىم، ئۇ سوئال سورىدى. مۆھۈرچى سۆزلىرىمنى تەرجىمە قىلىپ تۇردى. بىز مەككە، مەدىنە، قۇددۇس (ئاللا ئۇ يەرلەرنى يەنىمۇ يۈكسەلدۈرسۇن !) خەلىل، دەمەشق، مىسىر، مالىك ئەن - ناسىر، ئىككى ئىراق ۋە ئۇلارنىڭ پادىشاھى، شۇنىڭدەك پارس مەملىكەتلىرى توغرىسىدا سۆھبەتلەشتۇق.

بىر چاغدا مەزىن پېشىن نامىزىغا ئەزان توۋلىدى. بىز چېدىردىن چىقتۇق، ئادەتتە نامازنى مەزىن بىلەن بىللە ئوقۇيتتۇق. ئۇ قەھرىتان سوغۇق كۈنلەر ئىدى. ئەمما، سۇلتان بامداتنىمۇ، خۇپتەننىمۇ جامائەت بىلەن بىللە ئوقۇيدىكەن. بامدات نامىزىدىن كېيىن تا قۇياش كۆتۈرۈلگۈچە تۈركىي تىلدا زىكىر ئېيتىپ ئولتۇرىدىكەن. مەسچىتتە كىم بولسۇن سۇلتاننىڭ يېنىغا بېرىپ، ئۇنىڭ بىلەن قول ئېلىشىپ كۆرۈشىدىكەن. پېشىن ۋاقتىدىمۇ شۇنداق بولىدىكەن. ئەگەر سۇلتانغا قۇرۇق ئۈزۈم ياكى خورما (خورما بۇلاردا ناھايىتى ئەتىۋارلىق مېۋە ھېسابلىنىدىكەن) سۇنسا، ئۇ ئۆز قولى بىلەن مەسچىتتىكى ھەممەيلەنگە بىرمۇبىر ئۆلەشتۈرۈپ بېرىدىكەن.

سۇلتان تەرمەشىرىننىڭ پەزىلەتلىرى ھەققىدە ھېكايە

مەزكۇر پادىشاھنىڭ پەزىلەتلىرىگە ئائىت يەنە بىر مىسال كەلتۈرمەكچىمەن: بىر كۈنى مەن پېشىن نامىزىنى ئوقۇشقا مەسچىتكە باردىم، ئەمما سۇلتان تېخى كەلمىگەنىدى. مەھرەملەردىن بىرى ئۇنىڭ جاينامازىنى باشقا ۋاقىتلاردىكىگە ئوخشاش مېھرابقا يېقىن جايدىكى سۇلتان ئىبادەت قىلىدىغان ئورۇنغا سېلىپ قويدى ۋە ھېسامىدىددىن ياغىيغا مۇراجىئەت قىلىپ دېدى:

— سۇلتانىمىز: « مەن تاھارەت ئېلىپ بارمىغۇچە نامازنى باشلىماي كۈتۈپ تۇرۇڭلار» دەپ بۇيرۇدى، — دېدى. ئىمام ئورنىدىن تۇرۇپ:

— ناماز خۇدا ئۈچۈن ئوقۇلامدۇ ياكى تەرمەشىرىن ئۈچۈنمۇ؟ — دېدى ۋە مەزىنگە تەگبىر چۈشۈرۈشنى بۇيرۇدى. سۇلتان مەسچىتكە كەلگەندە، ئىككى رەكەت ناماز ئوقۇلۇپ بولغانىدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ قالغان ئىككى رەكەت نامازنى مەسچىت ھويلىسىدىكى پېشايۋان ئاستىدا ئۆزى يالغۇز ئوقۇدى ۋە ئۇنىڭغا ئۇلاپلا قازا بولۇپ كەتكەن ئىككى رەكەت نامازنى ئادا قىلغاندىن كېيىن، ئىمامنىڭ يېنىغا كىرىپ، ئۇنىڭ بىلەن قول ئېلىشىپ سالاملاشتى. مەن ئىمامنىڭ يېنىدىلا تۇراتتىم. ئارقىدىن ئۇ ماڭا قاراپ:

— سەن ئۆز مەملىكىتىڭگە قايتىپ بارغىنىڭدا، ئۇ يەردىكىلەرگە بۇ يەردە ھەتتا ئەڭ كەمبەغەل پارسنىڭمۇ تۈركلەر سۇلتانىغا قانداق مۇئامىلە قىلىدىغانلىقىنى ئېيتىپ بەرگىن، — دېدى.

مەزكۇر شەيخ ھەر جۇمە كۈنى جامائەت ئالدىدا ۋەز ئېيتىپ، سۇلتاننى ياخشىلىققا ئۇندەپ، گۇناھ ۋە شەپقەتسىزلىكلەرگە نىسبەتەن نەپرىتىنى ئويغىتاتتى؛ سۆھبەتلەردە سۇلتاننى ئاياپ ئولتۇرمايتتى، سۇلتان بولسا شەيخنىڭ سۆزلىرىنى ئىخلاس بىلەن تىڭشاپ ياش تۆكۈپ ئولتۇراتتى. شەيخ ھېچقاچان سۇلتاندىن سوۋغا ئالمايتتى، تائامىنىمۇ يېمەيتتى، تۆھپە قىلغان كىيىم ـ كېچەكلىرىنىمۇ كىيمەيتتى. ئۇ ھەقىقەتەن ئاللانىڭ تەقۋادار بەندىسى ئىدى. مەن ئۇنى كۆپىنچە ئۇ يەر ـ بۇ يەرلىرى كونىراپ يىرتىلغان قەبا كىيىۋالغان ھالەتتە ئۇچرىتاتتىم. ئۇ بېشىغا سەللە ئورىماستىن، ۋەزنى يېنىك بىر خىل ئۇچلۇق باش كىيىم كىيىپ يۈرەتتى. بىر كۈنى مەن ئۇنىڭغا:

ـ تەقسىر، كىيىپ يۈرگەن تونلىرىنى قارىسىلا، شۇنچە كونىراپ كېتىپتۇ، ـ دېدىم. ئۇ جاۋاب بېرىپ:

ـ ئوغلۇم، بۇ تون مېنىڭ ئەمەس، قىزىمنىڭكىدۇر، ـ دېدى. مەن ئۇنىڭغا:

ـ ئىلتىپات قىلىپ، مېنىڭ بىرەر كىيىمىمنى كىيگەن بولسىلا، ـ دەپ ئىلتىماس قىلدىم. ئۇ:

ـ مەن بۇنىڭدىن ئەللىك يىل مۇقەددەم ھېچكىمدىن تۆھپە ئالماسلىققا ئاللاغا قەسەم قىلغانىدىم. مۇبادا سوۋغا ئالىدىغان بولسام، ئەلۋەتتە سىزدىن ئالغان بولاتتىم، ـ دېدى.

مەن تەرمەشىرىن يۇرتىدا ئەللىك تۆت كۈن تۇرغاندىن كېيىن، سەپىرىمنى داۋاملاشتۇرۇشنى قارار قىلدىم. سۇلتان ماڭا يەتتە يۈز دىنار ۋە يۈز دىنار قىممىتىدىكى بىر سۆسەر جۇۋا سوۋغا قىلدى ۋە ئۇنى ماڭا ئۆز قولى بىلەن كىيگۈزۈپ قويدى. يەنە ئىككى ئات ۋە ئىككى تۆگە بەردى. مەن يولغا چىقىش ئالدىدا سۇلتان بىلەن خەيرلەشمەكچى بولدۇم ۋە ئۇنى شىكارگاھى تەرەپكە كېتىۋاتقىنىدا يول ئۈستىدە ئۇچراتتىم. ھاۋا ئىنتايىن سوغۇق ئىدى. ئىككىمىز قول ئېلىشىپ خوشلاشتۇق. شۇنداق قىلىپ، مەن يولغا راۋان بولدۇم.

مەن ھىندى تۇپرىقىغا قەدەم قويۇپ ئىككى يىل ئۆتكەندە: «سۇلتان تەرمەشىرىننىڭ ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرى ۋە ئەمىرلىرى چىن بىلەن چېگرىداش يىراق بىر ۋىلايەتتىكى زور قوشۇن جايلاشقان يەرگە توپلىشىپ، سۇلتاننىڭ ‹بۇزەن ئوغلى› ئىسىملىك ئوغلىنى ئۇنىڭ ئورنىغا سۇلتانلىققا ئولتۇرغۇزۇشقا قەسەمياد قىلىشىپتۇ» دېگەن خەۋەرنى ئاڭلىدىم. ئۇلار شاھزادىلەرنى «ئوغلى» دەپ ئاتىشىدىكەن.

بۇزەن ئوغلى[27] مۇسۇلمان بولسىمۇ، ئىمانى سۇس، ئەخلاقى بۇزۇق ئادەم ئىدى. كىشىلەرنىڭ ئۇنىڭغا بەيئەت قىلىشىپ، تەرمەشىرىننى ئاغدۇرۇشىدىكى سەۋەب شۇ ئىدىكى: سۇلتان ئۆز بوۋىسى ـ يۇقىرىدا ئىسمى زىكىر قىلىنغان، مۇسۇلمان مەملىكەتلىرىنى خانىۋەيران قىلغان لەنىتى چىڭگىزنىڭ ۋەسىيەتلىرىنى ئىجرا قىلمىغان. چىڭگىز ئۆزىنىڭ قانۇن ـ پەرمانلىرىدىن «ياساق»[28] دەپ ئاتىلىدىغان بىر كىتاب تۈزگەنىكەن. ئۇلارنىڭ ئادىتىدە كىمكى شۇ كىتابتا پۈتۈلگەن پەرمانلارنى ئىجرا قىلمىسا، ئاغدۇرۇپ تاشلىنىشى شەرت ئىكەن. چىڭگىزنىڭ ۋەسىيىتىگە ئاساسەن، ئۇلار يىلدا بىر قېتىم توي دەپ ئاتىلىدىغان زىياپەتكە يىغىلىشىدىكەن. چىڭگىز ئەۋلادلىرى ـ ئەمىرلەر، خاتۇنلار ۋە چوڭ سەركەردىلەر شۇ كۈنى مەملىكەتنىڭ جاي ـ جايلىرىدىن كېلىپ جەم بولىدىكەن. ئەگەر قايسىبىر سۇلتان چىڭگىزنىڭ پەرمانلىرىنى ئۆزگەرتسە، مەسلىھەتچىلىرى ئۇنىڭغا: «سەن پالان ـ پالان نەرسىلەرنى ئۆزگەرتىۋەتتىڭ، يەنە پالان ـ پالان ئىشلارنى قىلدىڭ، شۇڭا سېنى تەختتىن ئاغدۇرماق كېرەك» دەيدىكەن ۋە سۇلتاننى

قولىدىن تۇتۇپ شاھلىق تەختىدىن چۈشۈرۈشىدىكەن ۋە ئۇنىڭ ئورنىغا چىڭگىز ئەۋلادىدىن يەنە بىرىنى چىقىرىدىكەن. ئەگەر ئۇلارنىڭ مەملىكىتىدە مەشھۇر ئەمىرلەردىن بىرەرى ئەيىبلىك ئىش قىلىپ قويسا، ئۇنىمۇ ئۆزىگە يارىشا جازالىشىدىكەن.

سۇلتان تەرمەشىرىن زىياپەت ئۇيۇشتۇرۇش ئادىتىنى بىكار قىلغانىكەن. ئۇلار تەرمەشىرىنىڭ مۇشۇ ئىشى، شۇنىڭدەك ئۇ تۆت يىل مابەينىدە خۇراسانغا تۇتاش ۋىلايەتتە ياشاپ، مەملىكەتنىڭ چىنغا يېقىن تەرەپلىرىگە كەلگەنلىكى ئۈچۈن ئۇنىڭغا غەزەپلىنىشكەن. مەۋجۇت ئادەت بويىچە پادىشاھنىڭ ھەر يىلى مەملىكەتنىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا بېرىپ، چىڭگىز ئەۋلادلىرىنىڭ، بولۇپمۇ شۇ يەرلەرگە جايلاشقان قوشۇنىنىڭ ئەھۋالىنى كۆرۈپ كېلىشى شەرت ئىكەن. چۈنكى، ئۇلارنىڭ سەلتەنىتى شۇ يەرلەردە قارار تاپقان، پادىشاھلىرىنىڭ قارارگاھىمۇ ئالمالىق شەھىرىدە ئورۇنلاشقانىكەن.

بۇزەن تەختكە چىققاندىن كېيىن، تەرمەشىرىن ئۇستىگە قوشۇن تارتىپ كېلىدۇ. تەرمەشىرىن ئۆز ئەمىرلىرىدىن ئۆمىد ئۇزۇپ ۋە ھالاكەت خەۋپىدىن چۆچۈپ، ئون بەش نەپەر ئادىمى بىلەن ئۆزىگە قاراشلىق غەزنە شەھىرىگە قاراپ ئاتلىق يول ئالىدۇ. غەزنىدە ئۇنىڭ ئۆزى بىلەن سىرداش مەشھۇر ئەمىرى بۇرۇنتاي نائىبلىق قىلاتتى. بۇ ئەمىر ئىسلام دىنى ۋە مۇسۇلمانلارغا ياخشى مۇناسىۋەتتە بولۇپ، ئۆز تەۋەسىدە قىرىققا يېقىن مەسچىت ـ خانىقا سالدۇرغانىدى ھەم زىيارەتچىلەرنى باقاتتى، بۇنىڭدىن باشقا ئۇنىڭ ئىلكىدە چوڭ بىر قوشۇن بار ئىدى. مەن جاھانىنىڭ ھېچبىر مەملىكىتىدە ئۇنىڭدەك بەقۇۋۋەت، سۆلەتلىك ئادەمنى ئۇچراتمىغانىدىم.

تەرمەشىرىن جەيھۇن دەرياسىدىن ئۆتۈپ بەلخ تەرەپكە يول ئالغىنىدا، ئاكىسى كەبەكنىڭ ئوغلى يانقىنىڭ خىزمىتىدىكى بىر تۈرك ئۇنى كۆرۈپ قالىدۇ. سۇلتان تەرمەشىرىن بىر زامانلاردا ئۆز ئاكىسى كەبەكنى ئۆلتۈرگەندە، ئۇنىڭ ئوغلى بەلختە تۇرۇپ قالغانىكەن. ھېلىقى تۈرك سۇلتاننى كۆرگەنلىكىنى يانقىغا ئېيتىپ قويىدۇ. يانقى: «سۇلتان ئېھتىمال بىرەر ۋەقە سادىر بولغان بولسا، قېچىپ كېتىۋاتقان ئوخشايدۇ» دەيدۇ ۋە ئادەملىرى بىلەن ئاتلىق بېرىپ، تەرمەشىرىنى تۇتۇپ كېلىپ قاماپ قويىدۇ. بۇزەن باشتا سەمەرقەندكە، كېيىن بۇخاراغا كېلىدۇ. ئۇ يەردىكىلەر ئۇنىڭغا بەيئەت قىلىدۇ. يانقى تەرمەشىرىنىنى بۇزەننىڭ ھۇزۇرىغا ئېلىپ كېلىدۇ... كىشىلەرنىڭ ئېيتىشلىرىغا قارىغاندا، تەرمەشىرىن سەمەرقەند يېنىدىكى نەسەفكە كەلگىنىدە ئۆلتۈرۈلگەن ۋە شۇ يەرگە دەپنە قىلىنغانمىش. ئۇنىڭ مەقبەرىسىگە شەمسىددىن گەردەنبۇرىدا قارايدىكەن. يەنە بەزىلەرنىڭ ئېيتىشىچە، ئۇ ئۆلمىگەن، بۇ ھەقتە كېيىنرەك توختىلىمىز. «گەردەنبۇرىدا» سۆزى ــ «بوينى كېسىلگەن» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. ئۇنىڭ بوينىدا كېسىك ئىزى بولغاچقا، شۇنداق ئاتالغانىكەن. مەن ئۇنى ھىندىستاندا قانداق ئۇچراتقانلىقىمنى تۆۋەندە ھېكايە قىلىمەن.

بۇزەن ھۆكۈمرانلىق تەختىگە چىققاندىن كېيىن، سۇلتان تەرمەشىرىنىڭ ئوغلى ــ بەشەي ئوغۇل ھەمشىرىسى ۋە ئۇنىڭ ئىرى فىروز بىلەن ھىندىستان پادىشاھىنىڭ ھۇزۇرىغا قېچىپ بارىدۇ. پادىشاھ ئۇلارنى ئىززەت ـ ئىكرام بىلەن كۈتۈۋالىدۇ ۋە سارىيدا خېلى يۇقىرى مەرتىۋە ـ ئىمتىيازغا ئىگە قىلىدۇ. چۈنكى، ھىندىستان پادىشاھى تەرمەشىرىن بىلەن دوست بولۇشقان ھەم ئۆزئارا مەكتۇپ ۋە سوۋغا ـ سالاملارنى ئەۋەتىپ تۇرغان بولغاچقا، ئۇنىڭ ئوغلىنىمۇ «بۇرادىرىم» دەپ قارىغان.

لىسا بىر مەزگىلدىن كېيىن سىند[9] ئېلىدە بىر ئادەم پەيدا بولۇپ، ئۆزىنى «مەن تەرمەشىرىن» دېگەن، كىشىلەر ئۇ ھەقتە تۈرلۈك پىكىرلەردە بولۇشقان. بۇ گەپلەرنى ھىندى پادىشاھىنىڭ ئىلگىرىكى نۆكىرى سىند ھۆكۈمدارى ئىمادۇلمۇلك سەرتىز ئاڭلاپ قالغان، ئۇ سىند پايتەختى مۇلتان[10] دا مۇقىم تۇرىدىكەن. ئۇ ھېلىقى ئادەمنىڭ يېنىغا سۇلتان تەرمەشىرىننى تونۇيدىغان بىرنەچچە تۇركىنى ئەۋەتىدۇ. بۇلار قايتىپ كېلىپ، ئۇ ئادەمنىڭ راستتىنلا تەرمەشىرىن ئىكەنلىكىنى مەلۇم قىلىدۇ. سەرتىز تەرمەشىرىنگە ئاتاپ مەخسۇس تۇرالغۇ جاي سېلىشنى بۇيرۇيدۇ ھەم تۇرالغۇنى شەھەرنىڭ سىرتىغا قۇرۇپ، شاھلارغا خاس لازىمەتلىكلەرنى تولۇق ھازىرلاپ قويغاندىن كېيىن، تەرمەشىرىننىڭ يېنىغا چىقىپ، ئۇنى يېڭى تۇرالغۇغا تەكلىپ قىلىدۇ. ئۇ ئادەممۇ شاھلارغا خاس قىياپەت بىلەن تۇرالغۇغا كېلىدۇ. ئۇنىڭ تەرمەشىرىن ئىكەنلىكى توغرۇلۇق ھېچكىمدە شۈبھە قالمىغاندى. سەرتىز تەرمەشىرىن ھەققىدە ھىندىستان پادىشاھىغا خەۋەر بېرىدۇ. پادىشاھ ئۇنى مۇناسىپ كۈتۈۋېلىش ئۈچۈن ئەمىرلەرنى تەكلىپ قىلىپ كېلىشكە ئەۋەتمەكچى بولىدۇ.

پادىشاھنىڭ سارىيىدا ئىلگىرى تەرمەشىرىنگە خىزمەت قىلغان، ھازىر ھىندىستاندا باش ھاكىم بولۇپ تۇرۇۋاتقان بىر ئادەم بار ئىكەن. ئۇ شاھقا مۇنداق دەيدۇ: «ئۆزۈم تەرمەشىرىن ھۇزۇرىغا بېرىپ، ئۇنىڭ تېگى ـ تەكتىنى ئېنىقلاپ كېلەي. مەن بىر چاغلاردا تەرمەشىرىننىڭ پۇتىغا چىققان جاراھەتنى داۋالىغانىدىم. ئۇنىڭ پۇتىدا شۇ جاراھەتنىڭ ئىزى بار ئىدى. شۇنىڭغا قاراپ مەن ئۇنىڭ راست ـ يالغانلىقىنى بىلىۋالىمەن». پادىشاھ ھاكىمنىڭ ئېيتقانلىرىنى مۇۋاپىق كۆرۈپ، ئۇنى ئەمىرلەر بىلەن بىللە ئەۋەتىدۇ. ھاكىم تەرمەشىرىننىڭ تۇرالغۇسىغا بارغاندىن كېيىن، ئىلگىرىدەكلا ئۇنىڭ يېنىدىن ئايرىلماي خىزمەتىدە بولىدۇ، پۇتلىرىنى تۇتىدۇ. مۇشۇ جەريانىدا جاراھەت ئىزى بارلىقىنى بايقايدۇ. تەرمەشىرىن بۇنى تۇيۇپ جاراھەت ئىزىنى ئېچىپ كۆرسىتىپ: «سىز مۇشۇنى كۆرمەكچىغۇ؟» دەيدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن ھاكىم تەرمەشىرىنگە چىنپۇتۇپ، ئۇنى ھىندىستان پادىشاھىنىڭ سارىيىغا تەكلىپ قىلىپ ئېلىپ بارىدۇ.

كېيىن ۋەزىر خوجا جاھان ئەھمەد ئىلىنى ئەيىاس بىلەن سۇلتاننىڭ بالىلىق چېغىدا ئۇنىڭغا مۇئەللىملىك قىلغان باش ئەمىر قۇتلۇقخان پادىشاھنىڭ ھۇزۇرىغا كىرىپ: «ئەي شاھىنشاھى ئالەم، سۇلتان تەرمەشىرىن ھۇزۇرىڭىزغا قەدەم تەشرىپ قىپتۇ. شۇ تاپتا بۇ يەردە ئۇنىڭ قىرىق مىڭغا يېقىن پۇقراسى، ئوغلى ۋە كۈيئوغلىمۇ بار. كېيىنكى كۈنلەردە ئۇلار بىرلىشىۋېلىپ، جانابىڭىزغا يامان كۆزدە قارىمايدۇ، دېگىلى بولارمۇ؟» دەيدۇ. بۇ سۆزلەر پادىشاھقا شۇ ھامان تەسىر قىلىدۇ. ئۇ تەرمەشىرىننى ئېلىپ كىرىشنى بۇيرۇيدۇ. تەرمەشىرىن كىرگەندە، پادىشاھ ئۇنىڭغا ھېچقانداق ئىززەت ـ ئىكرام كۆرسەتمەستىن، تولىمۇ قوپاللىق بىلەن: «مېنىڭ ئالدىمدا تىك تۇر! ئەي مازاركانىي (مازارنى ھارام قىلغۇچى، دېگەن مەنىدە بولۇپ، قاتتىق ھاقارەتنى ئىپادىلەيدۇ)، سەن نېمىشقا يالغان سۆزلەپ ئۆزۈڭنى تەرمەشىرىن دەۋالىسەن؟ تەرمەشىرىن ئۆلتۈرۈلگەن، ئۇنىڭ مەقبىرىسىگە قارايدىغان ئادەممۇ بارغۇ؟ ئاللاغا قەسەمكى، ئەگەر بەتنام بولۇشتىن قورقمىساممىدىم، سېنى ئۆلتۈرگەن بولاتتىم» دەيدۇ ۋە ئەمرلىرىگە ئۇنىڭغا بەش مىڭ دىنار بېرىپ، يالىرى بىلەن كۆرۈشتۈرۈشنى بۇيرۇيدۇ. تەرمەشىرىن يالىرىنىڭ يېنىغا بارىدۇ. يالىرىمۇ ئۇنى تونۇيدۇ. ئۇ شۇ كېچىسى يالىرىنىڭ يېنىدا تۇنەيدۇ،

قاراۋۇللار ئۇنى مۇھاپىزەت قىلىدۇ. ئەمما، ئەتىسى ئۇنى ئېلىپ چىقىپ كېتىشىدۇ. بالىلىرى بولسا ئۆزلىرىگە خەتەر يېتىشتىن ئەنسىرەپ، ئۇنىڭ ئۆز ئاتىسى تەرمەشىرىن ئىكەنلىكىنى تەن ئېلىشمايدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن پادىشاھ ئۇنى سىند ۋە ھىندى مەملىكەتلىرى تەۋەسىدىن قوغلاپ چىقىرىدۇ. تەرمەشىرىن بولسا كاج ۋە مەكران ۋىلايىتىگە بارىدۇ. بۇ مەملىكەت ئاھالىسى ئۇنىڭغا ئىززەت-ھۆرمەت كۆرسىتىپ، مېھمان قىلىدۇ ۋە تۆھپىلەر بېرىشىدۇ. كېيىن ئۇ شىراز شەھىرىگە بارىدۇ. شىراز سۇلتانى ئەبۇ ئىسھاق ئۇنىڭغا ئىلتىپات كۆرسىتىپ، زۆرۈر لازىمەتلىكلەر بىلەن تەمىنلەپ پاناھلىق بېرىدۇ.

مەن ھىندىستاندىن شىرازغا كەلگىنىمدە، تەرمەشىرىننىڭ ھېلىھەم شۇ يەردە ياشاۋاتقانلىقىنى ئاڭلىدىم. ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشكۈم بولسىمۇ كۆرۈشەلمىدىم. چۈنكى، بۇ پەقەت سۇلتان ئەبۇ ئىسھاق ئىجازىتى بىلەنلا ئەمەلگە ئاشىدىغان ئىش بولغاچقا، شۇبھە پەيدا قىلىپ قويۇشتىن ئەنسىرىگەنىدىم. ئەمما، كېيىنكى كۈنلەردە شۇ قېتىم تەرمەشىرىننىڭ يېنىغا بېرىپ، ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشمىگەنلىكىمگە تولىمۇ ئەپسۇسلاندىم.

بۇزەن ھەققىدىكى ھېكايىنىڭ داۋامى

بۇزەن پادىشاھ بولۇۋالغاندىن كېيىن، مۇسۇلمانلارغا زۇلۇم قىلىشقا باشلايدۇ، بارغانسېرى ئادالەتتىن يىراقلىشىپ كېتىدۇ. ناسارالار ۋە يەھۇدىيلارغا بولسا ئۆز ئىمبادەتخانىلىرىنى قۇرۇشقا كەڭرى ئىمكانىيەت بېرىدۇ[31]. شۇ سەۋەبلىك مۇسۇلمانلار ھەركەتكە كېلىپ، بۇزەننى ئاغدۇرۇۋېتىشنىڭ پېيىگە چۈشىدۇ. بۇزەن ھەققىدىكى گەپ ـ سۆزلەر سۇلتان ياسۇر مەھزۇننىڭ ئوغلى خەلىلنىڭ قۇلىقىغا ئاڭلانغاندىن كېيىن، ئۇ ھىرات شاھى سۇلتان ھۈسەيىن ئىبنى سۇلتان غىياسىددىن گۈرىيى ھۈزۈرىغا بېرىپ، ئۇنىڭغا بۇزەن ھەققىدە ئاڭلىغانلىرىنى سۆزلەپ بېرىدۇ ۋە ئەگەر بۇزەننى ئاغدۇرۇپ پادىشاھلىقنى قولىغا ئالالىسا، ھوقۇقنى بۆلۈشۈش شەرتى بىلەن ئۇنىڭدىن پۇل ۋە قوشۇن سورايدۇ. مالىك ھۈسەيىن بۇ شەرتكە قوشۇلۇپ، ئۇنىڭغا كاتتا قوشۇن تەييارلاپ يولغا سالىدۇ.

ھىرات بىلەن تىرمىزنىڭ ئارىلىقى توققۇز كۈنلۈك يول ئىدى. مۇسۇلمانلارنىڭ ئەمرلىرى خەلىلنىڭ يۇرۇشلىرىدىن خەۋەر تېپىپ، ئۇنىڭ ئالدىغا چىقىدۇ ۋە تەۋەلىك بىلدۇرۇپ، دۇشمەنگە قارشى جەڭ قىلىش ئىستەكلىرىنى بىلدۇرۇشىدۇ. خەلىلنىڭ ھۈزۇرىغا بىرىنچى بولۇپ تىرمىزنىڭ ھۆكۈمدارى ئەئلا مۇلك خۇداۋەندزادە يېتىپ كېلىدۇ. ئۇ ـــ چوڭ ئەمىر، ھۈسەيىن ئەۋلادىدىن بولغان شەرىپ[32] ئىدى. بۇ ھۆكۈمدار تۆت مىڭ مۇسۇلمانىنى باشلاپ كەلگەنىدى. خەلىل ئۇنىڭ كەلگىنىدىن خۇرسەن بولۇپ، ئۇنى ۋەزىرلىككە تەينىلەيدۇ ۋە ئۇنىڭغا ئۆز ئىشلىرىنى تاپشۇرىدۇ. خەلىل مەرد ئادەم بولغاچقا، بارچە ۋىلايەتلەردىن كەلگەن ئەمرلەر ئۇنىڭ ئەتراپىغا توپلىشىدۇ. شۇنىڭ بىلەن خەلىل بۇزەنگە قارشى قوشۇن تارتىدۇ. بۇزەن قوشۇنلىرىمۇ ھايالسىزلا خەلىل تەرەپكە ئۆتۈپ، بۇزەننى تۇتۇپ خەلىل ھۈزۇرىغا ئېلىپ كېلىدۇ. خەلىل ئۇنى بويىنىدىن كامان يىپى بىلەن بوغۇپ ئۆلتۈرىدۇ. ئۇلارنىڭ ئادىتىدە شاھزادىلەر مۇشۇنداق بوغۇپ ئۆلتۈرۈلىدىكەن. پادىشاھلىق خەلىلنىڭ قولىغا ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇ

سەمەرقەندتە قوشۇنلىرىغا كۆرەك ئۆتكۈزىدۇ. ئەسكەرلەرنىڭ سانى سەكسەن مىڭغا يەتكەن بولۇپ، ئۇلارغا ۋە ئۇلارنىڭ ئاتلىرىغا ساۋۇت كىيدۈرۈلگەنىدى. خەلىل ھىراتتىن كەلگەن قوشۇننىڭ قايتىشىغا ئىجازەت بېرىپ، ئۆزى ئالمالىق تەرەپكە يول ئالىدۇ. تاتارلار بولسا ئۆز ئىچىدىن بىر باشلىق سايلاپ، ئۇچ كۈنلۈك يىراقلىقتىكى تەراز[33] يېنىدا خەلىلنىڭ قوشۇنىغا قارشىلىق كۆرسىتىدۇ. ئىككى ئارىدا قاتتىق جەڭ بولۇپ، ھەر ئىككىلا قوشۇن مەردانىلەرچە جەڭ قىلىدۇ. خەلىلنىڭ ۋەزىرى ئەمىر خۇداۋەندزادە ئۇنىڭ مىڭ مۇسۇلمانغا باش بولۇپ، شۇنداق ھۇجۇم باشلايدۇكى، تاتارلار بۇنىڭغا بەرداشلىق بېرەلمەي كۆپ تالاپەتكە ئۇچرايدۇ ۋە ئاخىر مەغلۇپ بولىدۇ. خەلىل ئۇچ كۈن ئالمالىقتا تۇرۇپ ئاندىن قالغان ـ قاتقان تاتارلارنى يوقىتىش ئۈچۈن شەھەرنىڭ تاشقىرىسىغا چىقىدۇ، تاتارلار تامامەن بويسۇنىدۇ. خەلىل چىن چېگرىلىرىغىچە يېقىنلىشىپ، قاراقۇرۇم[34] ۋە بېشبالىق شەھەرلىرىنى ئىگىلەيدۇ. موغۇل سۇلتانى ئۇنىڭغا قارشى قوشۇن ئەۋەتمەكچىدى. ئەمما، شۇ ئارىدا ئۇلار ئوتتۇرىسىدا سۇلھى تۈزۈلىدۇ. بۇ چاغدا خەلىل قۇدرەتلىك ھۆكۈمدارغا ئايلانغان بولۇپ، ئەتراپتىكى شاھلار ئەمدى ئۇنىڭدىن قورقۇشاتتى. خەلىل ئادالەتلىك ئىش تۇتۇپ، قوشۇنىنى ئالمالىقتا جايلاشتۇرىدۇ ھەم بۇ يەردە ۋەزىرى خۇداۋەندزادىنى قالدۇرۇپ، ئۆزى سەمەرقەنىدە ۋە بۇخارا تەرەپكە يول ئالىدۇ.

شۇنىڭدىن كېيىن تۈركىيلەر غەلىيان باشلايدۇ. ئۇلار ۋەزىرنىڭ قىلمىشلىرىنى خەلىلگە پاش قىلىپ: «ۋەزىر باش كۆتۈرمەكچى ئىمىش، ئۆزىنىڭ پەيغەمبەر سەللەللاھۇ ئەلەيھى ۋەسسەللەم ئەۋلادى بولغانلىقى، شۇنداقلا ئالىيجاناب ۋە مەردلىكى سەۋەبىدىن: ‹پادىشاھلىققا ھەققىم كۆپتۇر›، دەپ ئېيتقانمىش» دەيدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن خەلىل ئالمالىققا ــ خۇداۋەندزادىنىڭ ئورنىغا باشقا نائىب ئەۋەتىپ، ئۇنى بىر تۈركۈم ئادەملەر بىلەن ھۇزۇرىغا چاقىرتىدۇ. خۇداۋەندزادە يېتىپ كېلىشى بىلەنلا گۇناھىمۇ سۇرۇشتۇرۇلمەستىن، دەرھال ئۆلتۈرۈلىدۇ. بۇ ۋەقە خەلىل سەلتەنىتىنىڭ ھالاكىتىگە سەۋەب بولىدۇ.

خەلىل تەختىنى مۇستەھكەملىۋالغاندىن كېيىن، پادىشاھلىقنى قولغا كەلتۈرۈشىگە يارىدىم بېرىپ، ئۇنى پۈل ۋە قوشۇن بىلەن تەمىنلىگەن ھىرات ھۆكۈمدارىغا قەست قىلىشقا باشلايدۇ. ئۇ ھىرات ھۆكۈمدارى ــ سۇلتانىغا مەكتۇپ ئەۋەتىپ، ئۇ يەرلەردە ئۆز نامىنى خۇتبىگە قوشۇپ ئوقۇشنى ۋە دىنار، دىرھەملەرگىمۇ بېسىشنى تەلەپ قىلىدۇ. بۇ تەلەپتىن سۇلتان ھۈسەيىن دەرغەزەپ بولۇپ، خەلىلگە نىسبەتەن قاتتىق نەپرىتى قوزغىلىدۇ ۋە قوپال جاۋاب قايتۇرىدۇ. خەلىل بولسا ھۈسەينىگە قارشى جەڭ ھازىرلىقىغا كىرىشىدۇ. ئەمما، مۇسۇلمان قوشۇنلىرى بۇنىڭدىن نارازى بولۇپ، ئۇنى ھۈسەينىگە قىلغان خىيانەتكارلىقىدا ئەيىبلىشىدۇ. بۇ خەۋەر سۇلتان ھۈسەيىننىڭ قۇلىقىغا يېتىدۇ. ئۇ ھاممىسىنىڭ ئوغلى سۇلتان ۋارۇن باشچىلىقىدا خەلىلگە قارشى قوشۇن ئەۋەتىدۇ. ئىككى قوشۇن سوقۇشۇپ خەلىل مەغلۇپ بولىدۇ ۋە ئەسىر قىلىنىپ سۇلتان ھۈسەيىن ھۆزۈرىغا كەلتۈرۈلىدۇ. سۇلتان ئۇنىڭغا بىر قوشۇق قېنىدىن كېچىپ، ئۆز سارىيىدىن جاي بېرىدۇ ۋە ھەدىيىلەر تەقدىم قىلىپ، مائاش توختىتىپ بېرىدۇ. قىرىق يەتتىنچى يىلى يىل ئاخىرىغا قەدەر، يەنى مەن ھىندىستاندىن كەتكەنگە قەدەر ئۇنىڭ ئەھۋالى شۇ ھالدا ئىدى.

ئۆز ھېكايىمىز

مەن سۇلتان تەرمەشىرىن بىلەن خەيرلىشىپ سەمەرقەندكە يول ئالدىم. بۇ بەك چوڭ ۋە غايەت گۈزەل شەھەرلەردىن ئىكەن. شەھەر قەسىرى[35] دەريا سىنىڭ قىرغىقىغا جايلاشقان بولۇپ، دەريا ئوروۇنلاشتۇرۇلغان چاقپەلەكلەر توختىماي ئايلىنىپ، يۇقىرىغا ـ باغلارغا سۇ يەتكۈزۈپ بېرەتتى. شەھەر ئاھالىسى سەيلە قىلىپ كۆڭۈل ئېچىش ئۈچۈن خۇپتەن نامىزىدىن كېيىن دەريا بويىغا كېلىشەتتى. بۇ يەردە ئۇلار ئۈچۈن تاختىسۇپىلار ۋە دۇكانلار قۇرۇلغان بولۇپ، مېۋە ـ چېۋىلەر ۋە تائاملار سېتىلاتتى. دەريا قىرغىقىدا شۇندىق كەڭرى سارايلار ۋە بىنالار قەد كۆتۈرۈپ تۇراتتىكى، ئۇلار سەمەرقەند ئاھالىسىنىڭ يۇكسەك ھۈنەر ـ سەنئەت ساھىبى ئىكەنلىكىدىن دالالەت بېرىشەتتى. ئەمما، بۇ بىنالار ئەمدىلىكتە شەھەرنىڭ كۆپلىگەن جايلىرىغا ئوخشاش خارابىگە ئايلانغان، تاملىرى يىقىلغان، دەرۋازىلىرىمۇ يوق ئىدى. شەھەر ئىچىدە باغلار بار ئىدى. سەمەرقەند ئاھالىسى سىرتتىن كەلگەنلەرگە قىزغىن، دوستانە مۇئامىلە قىلىدىكەن. شەھەرنىڭ سىرتىدا قۇسەم ئىبنى ئابباس ئىبنى ئابدۇلمۇتەللىپ[36] (ئاللا ئابباس ۋە ئۇنىڭ پەرزەنتلىرىگە رەھمەت قىلسۇن !)نىڭ قەبرىسى بار ئىكەن. قۇسەم ئىبنى ئابباس مەزكۇر شەھەرنى ئىگىلەش مەزگىلىدە ھالاك بولغان. سەمەرقەند ئاھالىسى دۇشەنبە ۋە جۈمە كۈنلىرى كەچتە بۇ قەبرىنى زىيارەت قىلغىلى كېلىشىدىكەن. تاتارلارمۇ قەبرىنى تاۋاپ قىلىشقا كېلىپ، كۆپلەپ پۇل سەدىقە قىلىدىكەن، سىيىر ۋە قويلارنى قۇربانلىق قىلىدىكەن، دىنار ۋە دىرھەملەرنى ئېھسان قىلىدىكەن. سەدىقە ـ ئېھسانلارنىڭ ھەممىسى زىيارەتچىلەرنى بېقىش ھەم بۇ يەردىكى خىزمەتچىلەرنى تەمىنلەشكە سەرپ قىلىنىدىكەن. قەبرە ئۈستىگە تۆت تۈۋرۈكلۈك گۈمبەز ياسالغان بولۇپ، تۈۋرۈكلەرنىڭ ھەربىرى يېشىل، قارا، ئاق ۋە قىزىل رەڭلىك ئىككىدىن مەرمەر تۈۋرۈك بىلەن بىرىكتۈرۈلگەن. مەقبەرنىڭ تاملىرى ئالتۇندىن ھەل بېرىلگەن رەڭگارەڭ قەدىمىي نەقىشلىك مەرمەر كاھىشلار بىلەن بېزەلگەن، تورۇسى بولسا قوغۇشۇن بىلەن قاپلانغانىدى. ئىچى قەدىمىي نەقىشلىك ئەبنۇس ياغىچىدىن ئىشلەنگەن بولۇپ، بۇرجەكلىرىگە كۈمۈش قاپلانغان؛ ئۈستىگە ئۇچ دانە كۈمۈش شامچىراغ ئېسىلغان، ئۇلىغا پاختا ۋە يۇڭدىن توقۇلغان گىلەملەر سېلىنغان. مەقبەرە سىرتىدا خېلى چوڭ بىر ئېرىق بولۇپ، قەبرە يېنىدىكى سەينانى كېسىپ ئۆتىدۇ. ئېرىقنىڭ ئىككى قىرغىقىدا دەل ـ دەرەخلەر، تال نوتىلىرى، ياسمەن گۈللىرى ئۆستۈرۈلگەن. بۇ زىيارەتچىلەر ئۈچۈن جاي كەڭرى ئىدى. تاتارلار تېخىچە ئاتەشپەرەس بولسىمۇ، بۇ مۇقەددەس مەقبەرىگە تەگمىگەن، ھەتتا بۇ مەقبەرىنىڭ مۇجىزىلىرىگە گۇۋاھ بولۇپ سېغىنىشقا باشلىغانىدى.

بىز بۇ يەردە تۇرغان مەزگىلدە ئاباباسىي خەلىپە مۇستەنسىر بىللاھنىڭ ئوغلى ئەمىر غىياسىددىن مۇھەممەد ئىبنى ئابدۇلقادىر ئىبنى ئابدۇلئەزىز ئىبنى يۈسۈپ مانا شۇ مۇقەددەس مەقبەرە ۋە ئۇنىڭ ئېتراپىدىكى جايلارنىڭ نازىرى ئىدى. بۇ زات ئىراقتىن كەلگەنىدە، سۇلتان تەرمەشىرىن ئۇنى مۇشۇ ۋەزىپىگە تەينىلىگەنىدى. ھازىر بولسا بۇ ئەمىر ھىندىستان پادىشاھىنىڭ ھۇزۇرىدا ئىدى. ئۇ ھەقتە كېيىنرەك سۆز ئاچىمىز.

مەن سەمەرقەندتە كىشىلەر سەدرى جاھان دەپ ئاتىشىدىغان شەھەر قازىسىنى ئۇچراتتىم. ئۇ ھۆرمەتكە سازاۋەر، ساخاۋەتلىك كىشىلەردىن ئىدى. ئۇ مەندىن كېيىن ھىندىستانغا ماڭغانىدى. ئەمما، كېيىن ئاڭلىشىمچە، سىند پايتەختى مۇلتان شەھىرىدە ئەجەل ئۇنىڭ قەدىمىنى توختىتىپتۇ.

ھىندى پادىشاھى ھەققىدە ھېكايە

مەزكۇر قازى (سەدرى جاھان) مۇلتاندا ۋاپات بولغاچقا، ھىندى پادىشاھىنىڭ ئۇ يەردىكى ئايغاقچىسى پادىشاھقا مەكتۇپ ئەۋەتىپ، سەدرى جاھاننىڭ رەسمىي ۋەكىل سۈپىتىدە ئۇنىڭ ھۇزۇرىغا كېتىۋاتقىنىدا ئۇشتۇمتۇت ۋاپات بولغانلىقىنى مەلۇم قىلىدۇ. ھىندى پادىشاھى بۇنىڭدىن ۋاقىپلانغاندىن كېيىن، سەدرى جاھاننىڭ پەرزەنتلىرىگە نەچچە مىڭ دىنار (قانچىلىك ئىكەنلىكى ئېسىمدە قالماپتۇ) ئەۋەتىدۇ. شۇنىڭغا قوشۇپ سەدرى جاھاننىڭ بىللە كېلىۋاتقان ھەمراھلىرىغىمۇ ئۆزلىرىگە تېگىشلىك سوۋغا ـ سالاملارنى ئەۋەتىدۇ.

ھىندى پادىشاھى ئۆز مەملىكىتىنىڭ ھەممىلا شەھىرىدە ئايغاقچىلارنى ئورۇنلاشتۇرغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ ۋەزىپىسى شۇ شەھەرلەردە نېمە ئىشلارنىڭ بولۇۋاتقانلىقى، كىملەرنىڭ كېلىپ، كىملەرنىڭ كېتىۋاتقانلىقى ھەققىدە پادىشاھقا خەۋەر يەتكۈزۈش ئىدى. مۇبادا سەيياھ كەلگەن بولسا، ئۇنىڭ قايسى مەملىكەتتىن كەلگەنلىكىنى، ئىسىم ـ شەرىپى، قىياپىتى، ھەمراھلىرى ۋە خىزمەتكارلىرى، ئات ـ ئۇلاغلىرى، يۈرۈش ـ تۇرۇشى ۋە قانداق تائاملارنى يېيىشىگە قەدەر ھەممىنى يېزىپ ئەۋەتىدىكەن. شۇنىڭ بىلەن پادىشاھ كېلىۋاتقان مېھمانلار ئۆز ھۇزۇرىغا يېتىپ بولغۇچە، ئۇلارنىڭ قانداق ئادەم ئىكەنلىكىنى بىلىپ، ئىززەت ـ ھۆرمىتىنى شۇنىڭغا يارىشا قىلىدىكەن.

يىز سەمەرقەندتىن چىقىپ، نەسەف شەھىرىدىن ئۆتۈپ، تىرمىز شەھىرىگە يېتىپ كەلدۇق. «ئەل ـ مەنزۇمە فىل ـ مەسائىل ئەل ـ خىلافىيە بەينە ئەل ـ فۇقەھا ئەل ـ ئەرىبەئى» («تۆت مەزھەپ فەقىھلىرى ئوتتۇرىسىدىكى مۇنازىرىلىك مەسىلىلەر ھەققىدە رىسالە») نىڭ مۇئەللىپى ئەبۇ ھەفس ئۆمەر ئەن ـ نەسەفى (ئاللا ئۇنىڭدىن رازى بولسۇن) دەل مۇشۇ شەھەردە تۇغۇلغان. يەنە «ئەل ـ جەمئى ئەل ـ كەبىر فىس ـ سۇنەنى» كىتابىنىڭ مۇئەللىپى ئىمام ئەبۇ ئىسا مۇھەممەد ئىبنى سۇرەت ـ ئەت ـ تىرمىزىيمۇ شۇ شەھەردە تەۋەللۇت تاپقان. بۇ شەھەرنىڭ ئىمارەتلىرى كۆركەم ۋە بازارلىرى كۆپ بولۇپ، باشتىن ـ ئاياغ ئۆستەڭلەر كېسىپ ئۆتىدىكەن. باغلىرىمۇ بەك كۆپ، بولۇپمۇ ئۈزۈمى بىلەن بېھىسى تاتلىق بولۇپلا قالماي، ئەتلىك ۋە سۇلۇق. شەھەر ئاھالىسى ھامامدا بېشىنى قېتىق بىلەن يۇيىدىكەن. ھەربىر ھامامدا ئونلىغان كوزىلار قېتىق بىلەن تولدۇرۇپ قويۇلىدىكەن. ھامامغا كىرگەن ھەربىر كىشى شۇ كوزىلاردىن كىچىكرەك ئىدىشقا قېتىق ئېلىپ، شۇنىڭ بىلەن بېشىنى يۇيىدىكەن. قېتىق چاچنى تازا ۋە سىلىق قىلىدىكەن. ھىندىستاندا ياشىغۇچىلار بولسا چاچ ـ ساقاللىرىنى سېزىم مېيى بىلەن يۇيىدىكەن، كېيىن ئۇلارمۇ قېتىقتىن پايدىلاندى. نەتىجىدە باش تېرىسى يۇمشاپ، چېچى سىلىقلاشتى ۋە تېز ئۆسىدىغان بولدى. شۇنىڭ ئۈچۈن بولسا كېرەك، ھازىرقى كۈندە ھىندىستاندا ياشىغۇچى كىشىلەرنىڭ ھەممىسىنىڭ چېچى ئۇزۇن.

قەدىمكى تىرمىنز جەيھۇن دەرياسى ساھىلىدا قۇرۇلغانىدى. چىڭگىز ئۇنى ۋەيران قىلغاندىن كېيىن، يېڭى شەھەر دەريادىن ئىككى مىل يىراقلىقتا بەرپا قىلىنغانىكەن. بىز ئۇ يەردە نۇرغۇنلىغان يەر ۋە باغلار ئىگىسى، مۆتىۋەر ۋە ئابرۇيلۇق شەيخلەردىن ــ شەيخ ئەزىزان خانىقاسىدا قوندۇق، شەيخ ئۆز بايلىقلىرىنى زىيارەتچىلەرنى بېقىشقا سەرپ قىلىدىكەن.

بۇ شەھەرگە كېلىشتىن ئاۋۋال نائىب ئەلائۇلمۇلك خۇداۋەندزادە بىلەن ئۇچراشقانىدىم، ئۇ تىرمىزدا كەمىنىنى مۇناسىپ كۆتۈۋېلىشنى تاپىلاپ مەكتۇپ يېزىپ بەردى. تىرمىزدىكى كۆنلىرىمىزدە بىزگە ھەر كۈنى نازۇنېمەتلەر كەلتۈرۈپ مېھمان قىلىپ تۇرۇشتى. بۇ يەردە يەنە شەھەر قازىكالانى قەۋاملىددىن بىلەن ئۇچراشتۇق. ئۇ زات ھىندىستان سايا‌ھىتىگە رۇخسەت ئېلىش ئۈچۈن سۇلتان تەرمەشىرىن ھۇزۇرىغا كېتىۋاتقانىكەن. ھىندىستان سەپىرىدە مۇلتاندا قازىكالان قەۋاملىددىن ۋە ئۇنىڭ ئىنىلىرى زىياۋۇددىن ھەم بۇرھانىددىن بىلەن ئۇچراشقانلىقىمىز، ھەممىمىز ھىندىستان سەپىرىدە بىللە بولغىنىمىز، ھىندىستان پادىشاھىنىڭ سارىيىدا قازىكالاننىڭ ئىنىلىرى ئىمادىدىن ۋە سەيفىددىننى ئۇچراتقانلىقىم، قازى قەۋاملىددىننىڭ ئوغۇللىرى بىلەن كۆرۈشكەنلىكىم، ئاتىسى ۋاپاتىدىن كېيىن ئۇلارنىڭ ھىندىستان پادىشاھى سارىيىغا كەلگەنلىكى، ئۇلارنىڭ ۋەزىر خوجا جاھاننىڭ ئىككى قىزىغا ئۆيلەنگەنلىكى ھەم شۇ تويغا مۇناسىۋەتلىك ۋەقەلەرنى خۇدا خالىسا كېيىنرەك بايان قىلىمەن.

شۇنىڭدىن كېيىن بىز جەيھۇندىن ئۆتۈپ خۇراسانغا يول ئالدۇق. تىرمىزدىن چىققىنىمىزدىن كېيىن بەلخ شەھىرى تالان ـ تاراج قىلىنىپ، ئاھالىسى شەھەرنى تاشلاپ كېتىشكەنىكەن. ئەمما، شەھەرنىڭ كۆركەم ئىمارەتلىرى ياخشى ساقلىنىپ قالغاچقا، يىراقتىن قارىغان ئادەم بۇ يەردە ئادەم ياشاۋاتمىتۇ دەپ ئويلاپ قالاتتى. بەلخنىڭ دائىرىسى شۇنچە كەڭ، ھاۋاسى ساپ بولۇپ، مەسچىت ـ مەدرىسىلەرنىڭ پەشتاقلىرىدىكى كۆپكۆك نەقىشلەر ئادەمنىڭ كۆزىنى قاماشتۇراتتى. كىشىلەر نەقىشكە ئىشلىتىلگەن كۆك تاشلار خۇراساندىن كەلتۈرۈلگەن، دېيىشىدۇ. ئەمما، بۇ تاشلار لەئل چىقىدىغان بەدەخشاندىن كەلتۈرۈلگەن، خەلق بۇ تاشلارنى «لەئل بەدەخشى» دەپ ئاتايدۇ. خۇدا خالىسا بۇ ھەقتە كېيىن توختىلىمىز. لەنىتى چىڭگىز بەلخ شەھىرىنى ۋەيران قىلىپ، مەسچىتلەرنىڭ ئۈچتىن بىرىنى بۇزۇپ تاشلىغان. ئۇنىڭغا بەزى ئادەملەر شۇ مەسچىتلەر ئۈستىدە ــ تاقىلىرى ئىچىگە خەزىنە يوشۇرۇلغان، دەپ خەۋەر قىلىشقان. چىڭگىز شۇ خەزىنىلەرنى تېپىش مەقسىتىدە مەسچىتلەرنى بۇزدۇرغان. ھالبۇكى، بەلخ جامەسى ئالەمدىكى ئەڭ كۆركەم، ئەڭ كاتتا مەسچىتلەردىن بىرى بولۇپ، گەرچە ماراكەشنىڭ رەبات شەھىرىدىكى مەسچىتنىڭ تۇۋرۇكلىرى ئۇنىڭكىدىن ئېگىز بولسىمۇ، ئەمما باشقا جەھەتلەردىن بەلخ مەسچىتى ئۈستۈن تۇراتتى.

ئەمىر خوتۇنىنىڭ مەسچىت سالدۇرغانلىقى

بىر تارىخچىنىڭ ماڭا ئېيتىشىچە، ئابباسىيلارنىڭ بەلختىكى نائىبى داۋۇد ئىبنى ئەلى دېگەن كىشىنىڭ خوتۇنى شۇ مەسچىتنى سالدۇرغانىكەن. بۇ ۋەقە مۇنداق بولغان: بىر يىلى خەلىپە بەلخ ئاھالىسىنىڭ قانداقتۇر بىر ئىشىدىن نارازى بولۇپ، جازالاش مەقسىتىدە ئۇلاردىن كۆپلەپ باج ـ سېلىق

يىغىپ كەلگىن دەپ ئۆزىنىڭ بىر ئەمىرىنى ئەۋەتىدۇ. مەزكۇر ئەمىر بەلخكە كەلگەندە، شەھەر ئاياللىرى بالا ـ چاقىلىرى بىلەن نائىبىنىڭ خوتۇنى ھۇزۇرىغا كېلىپ، ئاھالىگە ھەددىدىن زىيادە ئالۋان قويۇلغانلىقىنى ئېيتىپ ئەرز قىلىشىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بۇ ئايال ئولپان يىغىشقا كەلگەن ئەمىرگە ئۆزىنىڭ قىممەت باھالىق جاۋاھىرلار بىلەن بېزەلگەن نەپىس كۆڭلىكىنى بېرىدۇ. بۇ كۆڭلەكنىڭ باھاسى ئەمىر تەرىپىدىن سورالغان ئولپاندىن زىيادە ئىكەن. ئۇ ئايال ئەمىرگە: «بۇنى خەلىپىگە ئاپىرىپ بەرگىن، بەلخ ئاھالىسىنىڭ مۇنچە كۆپ ئولپاننى تۆلەشكە قۇربى يەتمەيدۇ، ئۇنىڭ ئورنىغا مۇشۇ كۆڭلەكنى ئالسۇن» دەپتۇ. ئەمىر ئۇ كۆڭلەكنى خەلىپىنىڭ ھۇزۇرىغا ئېلىپ بېرىپ، يېيىپ كۆرسىتىپتۇ ھەم بولغان ۋەقەنى تەپسىلىي بايان قىپتۇ. خەلىپە بۇ گەپلەرنى ئاڭلاپ خىجىل بولۇپ: «ئەجەبا، بىر ئايالنىڭ ھىممىتى بىزنىڭكىدىن ئۈستۈنمىدۇ؟» دەپتۇ ۋە شۇ ھامان ئەمىرگە: «كۆڭلەكنى بەلخ ھاكىمىنىڭ خوتۇنىغا ئاپىرىپ بەر، شەھەر ئاھالىسىنى بىر يىللىق باج ـ سېلىقتىن ئازاد قىلدىم» دەپ پەرمان چۈشۈرۈپتۇ. ئەمىر بەلخكە بېرىپ، خەلىپىنىڭ سۆزلىرىنى ئايالغا يەتكۈزۈپتۇ. «خەلىپە بۇ كۆڭلەكنى كۆردىمۇ؟» دەپ سوراپتۇ ئايال. «كۆردى» دەپتۇ ئەمىر. «بىگانە (يات) ئادەمنىڭ نەزىرى چۈشكەن كۆڭلەكنى ھەرگىز كىيمەسمەن. بۇ كۆڭلەكنى سېتىپ، پۇلىغا مەسچىت قۇرۇڭلار!» دەپتۇ ئايال. شۇنىڭ بىلەن كۆڭلەكنى سېتىپ مەسچىت سېلىشقا تۇتۇش قىلىشىپتۇ. جامەنىڭ ئۇدۇلىغا خانىقا ۋە ئۇنىڭ يېنىغا مەرمەردىن كارۋانساراي قۇرۇشۇپتۇ. كارۋانساراي ھازىرمۇ ناھايىتى ياخشى ساقلانغان. كۆڭلەكنىڭ پۇلىدىن ئۈچتىن بىر قىسمى ئېشىپ قالغانىكەن، ئايال بۇ تىللالارنى مەسچىتنىڭ بىر تۈۋرۈكى تېگىگە كۆمۈشنى بۇيرۇپتۇ ھەم: « زۆرۈر بولغاندا خەلق ئېلىپ ئىشلەتسۇن» دەپتۇ. چىڭگىز بۇ ۋەقەنى ئاڭلىغاچقا، شۇ مەسچىتنىڭ تۈۋرۈكلىرىنى بۇزدۇرۇغان. تۈۋرۈكلەرنىڭ ئۈچتىن بىرى بۇزۇپ تاشلانغان بولسىمۇ، ئەمما ھېچ نەرسە تېپىلمىغان، قالغان تۈۋرۈكلەر بولسا ساقلىنىپ قالغان.

بەلخ شەھىرىنىڭ سىرتىدا ھەزرىتى ئۇككاشە ئىبنى مۇھسىن ئەسەدىي دېگەن ئەۋلىيانىڭ مازىرى بار ئىكەن. رەسۇلۇللانىڭ ساھابىلىرىدىن بولغان بۇ زات ئاخىرەتتە سوئال ـ سوراقسىزلا جەننەتكە كىرىدۇ، دېيىشىدىكەن. ھەزرىتى ئۇككاشە قەبرىسى ئالدىدا كاتتا بىر خانىقا قەد كۆتۈرۈپ تۇرىدىكەن. بىز شۇ خانىقاغا جايلاشتۇق. خانىقا ئالدىدا ئاجايىپ بىر كۆل بولۇپ، ئۇنىڭ بويىدا چوڭ بىر تۈپ ياڭاق دەرىخى بار ئىدى. ياز كۈنلىرى زىيارەتچىلەر شۇ دەرەخ سايىسىدە توختاپ ئۆتۈشەتتى. بۇ خانىقانىڭ شەيخىنى ھاجى خۇرد دېيىشىدىكەن. ئۇ ياش بولسىمۇ، پازىل كىشى ئىكەن. شەيخ بىز بىلەن بىللە شەھەر ئايلىنىشقا چىقىپ، قەدەمىي جايلارنى كۆرسەتتى. ئۇلار ئارىسىدا ھىزقىيل[37] ئەلەيھىسسالامنىڭ قەبرىسىمۇ بار بولۇپ، ئۇنىڭ ئۈستىگە چىرايلىق مەقبەرە قۇرۇلغانىكەن. بىز بۇ يەردە يەنە كۆپلىگەن ئەزىزلەرنىڭ قەبرىلىرىنى زىيارەت قىلدۇق. ئۇلارنىڭ ئىسىملىرىنى تولۇق ئەسلىيەلمىدىم. ئېسىمدە قېلىشىچە، بىز ئۇ يەردە ئىبراھىم ئەدھەم[38] رەزىيەللاھۇ ئەنھۇ ياشىغان ئۆينى زىيارەت قىلدۇق. بۇ كاتتا ئىمارەت بىر خىل ئېسىل تاشتىن قوپۇرۇلغان. ئۆي يېنىدىكى خانىقا ئېچىلمىغانلىقى ئۈچۈن ئىچىگە كىرەلمىدۇق، ئۇ مەسچىت ـــ جامەنىڭ يېنىغىلا جايلاشقانىكەن.

بەلخ شەھىرىدىن چىقىپ، يەتتە كۈن يول يۈرگەندە كۈھىستان تاغلىرىدىن ھالقىپ ئۆتتۇق. ئۇ يەرلەردە كۆپلىگەن كۆجۈم قىشلاقلار بار ئىكەن. قىشلاقلاردا ئېقىن سۇلار، ياپيېشىل باغلار ۋە ئەنجۈرمۇ

يار ئىدى. بۇ ۋىلايەتلەردىكى كۆپلىگەن خانىقالاردا ئۆمرىنى ئاللا يولىغا بېغىشلىغان تەقۋادار زاھىتلارنى ئۇچراتتۇق. ئاندىن ھىراتقا ئۆتتۇق. بۇ خۇراسانىنىڭ ئەڭ چوڭ شەھەرلىرىدىن بىرى ئىدى. خۇراساندا تۆت چوڭ شەھەر بولۇپ، ھىرات ۋە نەيسەبۇر (نىشاپۇر)[39] ھېلىمۇ ئاۋات؛ بەلخ بىلەن مەرۋ[40] بولسا خارابىگە ئايلانغانكەن. ھىرات ئاھالىسى كۆپ، چوڭ شەھەر. ئادەملىرى تەقۋادار ۋە پاك دىل بولۇپ، ئەبۇ ھەنىفە رەزىيەللاھۇ ئەنھۇ مەزھىپىدە ئىكەن. بۇ شەھەر گۈناھلىق ئىشلاردىن مۇتلەق خالىي ئىكەن.

ھىرات سۇلتانى

بۇ يەردە سۇلتان غىياسىددىن گۈرىنىڭ ئوغلى، بۈيۈك شەرەپ ئىگىسى سۇلتان ھۈسەين ھۆكۈمدار ئىكەن. ئۇ مەردلىكى بىلەن مەشھۇر. ئىككى نۆۋەت مۆجىزە يارىتىپتۇ: بىرى، ئۆزبىگە قارشى ئىسيان كۆتۈرگەن سۇلتان خەلىلنى يېڭىپ، ئۇنى ئەسىرگە ئاپتۇ؛ يەنە بىرى، رافىزىيلار سۇلتانى مەسئۇدقا قارشى ئۆزى قوشۇن باشلاپ چىققانىكەن، سۇلتان مەسئۇد يېڭىلىپ قېچىپ كېتىپتۇ ــ سەلتەنىتىدىن ئايرىلىپتۇ. سۇلتان ھۈسەين ئاتىسى غىياسىددىن ۋە ۋەلىئەھدى بولغان ئاكىسى ھافىزدىن كېيىن تەختكە ئولتۇرغان.

رافىزىيلار[41] ھېكايىسى

خۇراساندا ئىككى كىشى بولۇپ، ئۇلارنىڭ بەش نەپەر قاراقچى بۇرادىرى بار ئىكەن، بۇ قاراقچىلارنى ئىراقتا شاتۇرلار دېيىشىدىكەن. بۇ يەتتە كىشى ئادەتتە يول توسۇپ بۇلاڭچىلىق قىلىدىكەن. كۈنلەر ئۆتكەنسىرى ئۇلارنىڭ داڭقى يىراق ـ يىراقلارغا يېيىلىپتۇ. سەردارلار (رافىزىيلار) بەيھەق ياكى سەبزىۋار شەھىرىنىڭ ئۇستىدىكى تاغدا ياشايدىكەن. ئۇلار كۈندۈزلىرى يوشۇرۇنۇپ، كېچىلىرى قىشلاقلارغا بېرىپ، كىشىلەرنىڭ مال ـ مۈلكىنى بۇلايدىكەن. ئۇلارغا ئۆزلىرىگە ئوخشاش بىباش ــ بىكارچىلار ۋە ئىسيانچىلار كېلىپ قوشۇلۇشقا باشلاپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ سەرپىياتىمۇ، كۈچ ـ قۇدرىتىمۇ ئېشىپ بېرىپتۇ. كىشىلەر بارغانسىرى ئۇلاردىن ۋەھىمە ھېس قىلىشىدىغان بولۇپ قاپتۇ. كېيىن ئۇلار بەيھەت شەھىرىگە ھۇجۇم قىلىپ، ئۇ يەرنى ئىگىلەپتۇ؛ ياشقا شەھەرلەرگىمۇ ھۇجۇم قىلىپ، تەسىرىنى تېخىمۇ كېڭەيتىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ ئارىسىدىكى مەسئۇد دېگەن بىرى ئۆزىنى سۇلتان دەپ جاكارلاپتۇ. ئەتراپتىن ئۆز خوجايىنلىرىدىن قېچىپ كەلگەن قۇللارمۇ بۇلارغا قوشۇلۇۋېرىپتۇ. مەسئۇد قاچاق قۇللارغا ئات ۋە پۇل بېرىپ، باتۇرلىرىنى توپ بېشى قىلىپ يېنىدا تۇرغۇزۇپتۇ. نەتىجىدە، ئۇنىڭ قوشۇنى كۆپىيىپ، كۈچ ـ قۇدرىتى ئېشىپ بېرىپتۇ. ئۇلارنىڭ ھەممىسى رافىزىيلار تەلىماتىنى قوبۇل قىلىپ، خۇراساندا سۇننىي مەزھىپىدىكىلەرنى يوقىتىشقا، رافىزىيلارنى كېڭەيتىشكە باشلاپتۇ.

تۇس شەھىرىدە ھەسەن دېگەن بىر رافىزىينى ئەۋلىيا دەپ بىلىشىدىكەن. ھەسەن (جۇرجى) ئۇلارنىڭ ئىشلىرىنى قوللاپ ـ قۇۋۋەتلىگىنى ئۈچۈن ئۇنى خەلىپە دەپ ئېلان قىلىشىدۇ. ئۇلار ئەمدى شۇنداق

ھالاللىققا ئۆگىنىشكەنىدىكى، بىرەر ئادەم قارارگاھتا دىنار ياكى دىرھەم چۈشۈرۈپ قويسا، ئۇنى ئىگىسى قايتىپ كېلىپ ئالمىغۇچە ھېچكىم ئالماس ئىدى. نىھايەت، ئۇلار نىشاپۇرنى ئىگىلىشىدۇ. سۇلتان تۇغاي تېمۇر ئۇلارغا قارشى قوشۇن ئەۋەتىدۇ. ئەمما، ئۇلار بۇ قوشۇننى تارمار قىلىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن سۇلتان ئۆزىنىڭ نائىبى ئارغۇنشاھنى رافىزىيلار ئۈستىگە ئەۋەتىدۇ، ئەمما ئۇمۇ يېڭىلىپ رافىزىيلارغا ئەسىرگە چۈشۈپ قالىدۇ. رافىزىيلار ئۇنىڭغا ئامانلىق بېرىشىدۇ. كېيىن تۇغاي تېمۇر ئەللىك مىڭ تاتار (موغۇل) قوشۇنىنى ئۆزى باشلاپ ئۇلار ئۈستىگە باستۇرۇپ كېلىدۇ. ئەمما، رافىزىيلار ئۇنىمۇ يېڭىدۇ ۋە سەرەخىس، زاۋە شەھەرلىرىنى، شۇنداقلا خۇراساننىڭ ئەڭ چوڭ شەھەرلەردىن بولغان تۇسنى ئىشغال قىلىۋالىدۇ. ئۇلار ئەلى مۇسا ئەر ـ رىزا شەرىپىگە مەشھەد شەھىرىدە خەلىپىلىك دۆلىتى قۇرىدۇ. ئۇلار يەنە جام شەھىرىنى ئىشغال قىلىپ ھەم شۇ ئەتراپقا جايلىشىپ، ھىراتقا ھۇجۇم قىلىشقا تەييارلىنىدۇ. ئۇ جاي بىلەن ھىراتنىڭ ئارىلىقى ئالتە كۈنلۈك يول ئىدى.

بۇ خەۋەر سۇلتان مەلىك ھۇسەيىن قۇلىقىغا يەتكەندىن كېيىن، ئەمىرلىرىنى، سەركەردىلىرىنى ۋە خەلق ۋەكىللىرىنى يىغىپ، ئۇلاردىن «دۈشمەننى مۇشۇ يەردە كۈتۈپ تۇرۇش ياخشىمۇ ياكى ئۇنىڭغا قارشى يۈرۈش قىلىش ياخشىمۇ؟» دېگەن مەسىلە توغرۇلۇق مەسلىھەت سورايدۇ. كۆپچىلىك دۈشمەنگە قارشى يۈرۈش قىلىش كېرەكلىكىنى مۇۋاپىق كۆرۈشىدۇ. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، بۇ شەھەر (ھىرات) ئاھالىسى غۇرىيلار قەبىلىسى (ياكى ھۇرىيلار) دىن كېلىپ چىققان بولۇپ، ئۇلار شام (سۇرىيە) دىكى غۇر شەھىرىدىن كەلگەنىكەن. شۇنىڭ بىلەن مەملىكەتنىڭ ھەممە تەرەپلىرىدىن لەشكەر يىغىلىپ، دۈشمەنگە قارشى يۈرۈشكە تەييارلىق كۆرۈشىدۇ. غۇرىيلارنىڭ كۆپچىلىكى ئەتراپتىكى قىشلاقلاردا ۋە تۆت كۈنلۈك يىراقلىققا سوزۇلغان بادغىس يايلاقلىرىدا ياشايدىكەن، ئۇ يەرلەردە قىشۇ ياز كۆپكۆك مايسىلار ئۆسۈپ تۇرىدىغان بولۇپ، ئاتلار ۋە مال ـ تۆگىلەر شۇ يەرلەردە ئوتلايدىكەن.

بادغىس (تاغ) يايلاقلىرىدا پىستەزار كۆپ بولۇپ، مېۋىسى ئىراققا ئېلىپ بېرىلىپ سېتىلىدىكەن. سىمنان شەھىرى ئاھالىسىمۇ غۇرىيلارغا ياردەمگە كېلىدۇ. بىر يۇز يىگىرمە مىڭ كىشىلىك قوشۇنغا مەلىك ھۇسەيىن ئۆزى باش بولۇپ، رافىزىيلار ئۈستىگە يۈرۈش قىلىدۇ. رافىزىيلار بولسا يۇز ئەللىك مىڭ ئاتلىق قوشۇن توپلىغانىدى. جەڭ بۇشەنج ۋادىسىدا بولىدۇ. ئىككىلا قوشۇن شۇنداق قاتتىق ئېلىشىدۇ. ئەمما، رافىزىيلار تەلىيى تەتۇر كېلىپ يېڭىلىدۇ. سۇلتان مەسئۇد قېچىپ كېتىدۇ. ئۇلارنىڭ خەلىپىسى ھەسەن (جۇرىي) يىگىرمە مىڭ لەشكەر بىلەن سوقۇشنى داۋاملاشتۇرىدۇ، ئەمما ئۇمۇ كۆپچىلىك جەڭچىلەر بىلەن بىللە ئۆلۈپ كېتىدۇ. رافىزىيلاردىن تۆت مىڭدەك ئادەم ئەسىرگە چۈشىدۇ.

شۇ ئۇرۇشقا قاتناشقان بىر ئادەمنىڭ ماڭا ئېيتىپ بېرىشىچە، جەڭ ئەتىگەندە باشلىنىپ، چۈشتىن ئۆتكەندە رافىزىيلار يېڭىلگەن. مەلىك ھۇسەيىن ئېتىدىن چۈشۈپ پېشىن نامىزىنى ئوقۇپ بولغاندىن كېيىن ئەمىرلەر بىلەن بىللە تائام يېيىشىپ ئولتۇرغان، شۇ پەيتتە جەڭچىلەر ئەسىرگە چۈشكەنلەرنىڭ بېشىنى تېنىدىن جۇدا قىلغان. مانا شۇ كاتتا غەلىبىدىن كېيىن مەلىك ھۇسەيىن پايتەختىگە قايتىپ كېلىدۇ. ئاللا ئۇنىڭ قولى بىلەن پەيغەمبەر سۈننىتىگە نۇسرەت ئاتا قىلغان ۋە ئىسىيان ئوتىنى ئۆچۈرگەنىدى. بۇ جەڭ مەن ھىندىستاندىن كەتكىنىمدىن كېيىن ھىجرىيە 748 ـ يىلى (مىلادىيە 1347 ـ يىلى)[42] يۈز بەرگەنىدى.

مەۋلانا نىزامىددىن ئىسىملىك تەقۋادار، ئەزىزۇ مۆتىۋەر زاتنىڭ ياشلىقى ھىراتتا ئۆتكەن. ھىرات ئاھالىسى ئۇنىڭغا ئىخلاس قىلىپ، سۆزلىرىنى ئەزىز بىلەتتى. بۇ زات ھىرات ئاھالىسىگە ئۇستازلىق قىلار ۋە ئۇلارنى گۇناھلىق ئىشلاردىن قايتۇرار ئىدى. مەلىك ھۈسەيىننىڭ جىيەنى شەھەر خاتىپى مەلىك ۋەرنە نىزامىددىننىڭ تۇل ئانىسىغا ئۆيلەنگەن ۋە ئۇنىڭغا قېرىنداش بولۇپ يېقىنلاشقانىدى. مەلىك ۋەرنە ئەخلاق ۋە ئەدەپتە ئاجايىپ ئادەملەردىن بولۇپ، ئۇنىڭدىن مەلىك ھۈسەيىنمۇ ھېيىقاتتى. مەۋلانا نىزامىددىن تەرەپدارلىرى قەيەردە گۇناھلىق ئىشلار يۈز بەرسە، ھەتتا مەلىك ھۈسەيىن سارىيىدا بولسىمۇ، جازاسىنى بېرەتتى.

پادىشاھ سارىيىدىكى گۇناھلىق ئىشلار ھەققىدە ھېكايە

ئېيتىلىشىچە، بىر كۈنى مەۋلانا نىزامىددىن تەرەپدارلىرى مەلىك ھۈسەيىن سارىيىدا گۇناھلىق ئىشلار بولۇۋاتقانلىقىنى ئاڭلاپ، ئۇنى جازالاش ئۈچۈن مەلىك ھۈسەيىن سارىيىغا كېلىدۇ. سارايدەرۋازىسى ئالدىغا ئالتە مىڭ ئادەم يىغىلىدۇ. مەلىك ھۈسەيىن بۇنى كۆرۈپ قورقۇپ كېتىدۇ ۋە فەقىھ ئۆلىمالار ۋە شەھەر ئاقساقاللىرىنى چاقىرىپ، ئۇلاردىن شاراب ئىچكەنلىكى ئۈچۈن ئۆزىنى جازالاشنى تەلەپ قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار سارايغا كىرىپ، جازاغا پەتۋا بېرىپ ئاندىن قايتىشىدۇ.

فەقىھ نىزامىددىن ئۆلۈمنىڭ سەۋەبى

ھىرات شەھىرىگە چېگىرداش سەھرالاردا ياشايدىغان تۈركىيلەر يۇقىرىدا ئېيتىلغان تۈغاي تېمۇرنىڭ پۇقرالىرى ئىكەن. تۈركىيلەرنىڭ سانى ئەللىك مىڭ بولۇپ، مەلىك ھۈسەيىن ئۇلاردىن ئېھتىيات قىلىدىكەن. ئۇ ھەر يىلى تۈركىيلەرگە سوۋۇغا ـ سالاملار ئەۋەتىپ، ئۆزىنىڭ ياخشى كۆڭلىنى ئىپادىلەپ تۇرىدىكەن. ئەمما، ئۇ رافىزىيلارنى يەڭگەندىن كېيىن، تۈركىيلەرگىمۇ ئۆز پۇقرالىرىغا ئوخشاش مۇئامىلە قىلىشقا باشلاپتۇ. تۈركىيلەر كۆپ ھاللاردا ھىراتقا كېلىپ شاراب ئىچىشىدىكەن، بەزىلىرى كۆپ ئىچىپ مەست بولۇپمۇ قالىدىكەن. قازى نىزامىددىن بۇ مەسىلەرنى تۈتۈپ جازالايدىكەن.

بۇ تۈركىيلەر جەسۇر ۋە كۈچلۈك بولۇپ، دائىم ھىندىستان شەھەرلىرىگە باستۇرۇپ بېرىپ كىشىلەرنى تۇتقۇن قىلىدىكەن ياكى ئۆلتۈرۈۋېتىدىكەن؛ بەزىدە يەنە ھىندى كۇپپارلىرى ئارىسىدا ياشاۋاتقان مۇسۇلمانلارنىمۇ ئەسىر قىلىدىكەن. تۈركىيلەر ئەسىرلەرنى خۇراسانغا ئېلىپ بارغاندا، نىزامىددىن ئۇلارنى تۈركىيلەرنىڭ قولىدىن قۇتقۇزۇۋالىدىكەن. ھىندىستاندا كۇپپار ئاياللار قۇلاقلىرىنى تېشىۋالغان، مۇسۇلمان ئاياللارنىڭ قۇلاقلىرى تېشىلمىگەچكە، مۇسۇلمانلارنى شۇ بەلگىسىدىن پەرقلەندۈرىدىكەن. بىركۈنى تېمۇر ئالدى دېگەن تۈركي ئەمىر ھىندىستاندىن چىرايلىق بىر ئايالنى ئېلىپ كېلىدۇ ۋە ئۇنىڭغا ئاشىق بولۇپ قالىدۇ. ئايال ئۆزىنىڭ مۇسۇلمان ئىكەنلىكىنى ئېيتىدۇ. فەقىھ نىزامىددىن ئۇ ئايالنى ئەمىرىدىن تارتىۋالىدۇ. بۇنىڭدىن غەزەپلەنگەن تۈركي ئەمىر بىرنەچچە مىڭ ئەسكىرى بىلەن كېلىپ، بادغىس يايلىقىدا ئوتلاپ يۈرگەن ئات ـ كالىلارنى ھەيدەپ ئېلىپ كېتىدۇ،

ھەتتا ھىرات ئاھالىسىگە بىرەرمۇ ئات ياكى سىيىر قالدۇرمايدۇ. تۈركىيلەر ئاتلارنى تاغنىڭ ئىچكىرى جايلىرىغا ئاپىرىۋەتكەچكە، سۇلتاننىڭ ئادەملىرى ئۇلارنى ئىزدەپ تاپالمايدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن مەلىك ھۈسەيىن تۈركىيلەرگە ۋەكىل ئەۋەتىپ، ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدا پۈتۈم بارلىقىنى ئەسلىتىپ، ئاتلارنى قايتۇرۇپ بېرىشنى ئىلتىماس قىلىدۇ. تۈركىيلەر: «فەقىھ نىزامىددىننى ئەۋەتىپ بەرسەڭلار، ئاندىن ئاتلىرىڭلارنى قايتۇرۇپ بېرىمىز» دەپ جاۋاب بېرىشىدۇ. سۇلتان بۇ شەرتكە كۆنمەيدۇ. خۇراساندا تەۋەررۈك زاتلاردىن شەيخ مەۋدۇد جۇستىينىڭ نەۋرىسى شەيخ ئەبۇ ئەھمەد جۇستىي كاتتا ئابرۇيغا ئىگە كىشى بولۇپ، كىشىلەر ئۇنى ھۆرمەتلەپ، سۆزلىرىگە ئىتائەتمەنلىك بىلەن قۇلاق سېلىشىدىكەن. مانا مۇشۇ ئابرۇيلۇق كىشى ئۆز ئادەملىرى ۋە خىزمەتكارلىرى بىلەن سۇلتاننىڭ قېشىغا كېلىپ: «مەن فەقىھ نىزامىددىننى تۈركىيلەرنىڭ ئالدىغا ئېلىپ بېرىپ، ئۇلارنى تىنچىتقاندىن كېيىن يەنە قايتۇرۇپ ئېلىپ كېلىمەن» دەيدۇ. كىشىلەر بۇ تەكلىپنى ماقۇل كۆرۈشىدۇ. شۇنىڭ بىلەن فەقىھ نىزامىددىن شەيخ ئەبۇ ئەھمەد بىلەن بىللە تۈركىيلەرنىڭ مەنزىلىگە بارىدۇ. تېمۇر ئالدى فەقىھ نىزامىددىننى كۆرۈپ، ئۇنىڭ ئالدىغا كېلىپ: «مېنىڭ ئايالىمنى تارتىۋالغان سەن ئىدىڭ» دەپ قولىدىكى توقمىقى بىلەن بىرنى ئۇرۇپلا ئۇنىڭ بېشىنى يېرىۋېتىدۇ. فەقىھ شۇ يەردىلا ئۆلىدۇ. شەيخ ئەبۇ ئەھمەد نېمە قىلارىنى بىلەلمەي، نائىلاج ھىراتقا قايتىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن تۈركىيلەر ھەيدەپ كەتكەن مال ـ ۋارانلارنى تولۇق قايتۇرۇپ بېرىدۇ.

ئاردىدىن بىر مەزگىل ئۆتكەندىن كېيىن، فەقىھ نىزامىددىننى ئۆلتۈرگەن تېمۇر ئالدى نۆكەرلىرى بىلەن ھىراتقا كېلىدۇ. فەقىھنىڭ بىرقانچە دوستى ئۇنى كۈتۈۋېلىشقا كېلىدۇ. ئۇلار چاپانلىرىنىڭ ئىچىگە قىلىچ يوشۇرغان بولۇپ، تېمۇر ئالدىغا يېقىنلاشقاندا ئۇنى قىلىچ بىلەن چېپىپ ئۆلتۈرىدۇ، نۆكەرلەر قېچىپ كېتىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن مەلىك ھۈسەيىن فەقىھ نىزامىددىننىڭ دوستى، ئۆزىنىڭ جىيەنى مەلىك ۋەرنەنى سىجىستان پادىشاھى ھۈزۈرىغا ئەلچى قىلىپ ئەۋەتىدۇ ۋە ئۇنى شۇ يەردە تۇرۇپ قېلىشقا بۇيرۇيدۇ. كېيىنرەك مەلىك ۋەرنە ھىندىستانغا بارىدى. مەن ئۇنى ھىندىستاندىن چىقىپ سىنىد تەۋەسىدىكى سىيىستان[43] شەھىرىگە كەلگىنىدە ئۇچراتتىم. ئۇ ئابرۇيلۇق ئادەملەردىن بولۇپ، باشقىلارغا باش بولۇشنى ياقتۇراتتى، ئۇۋىغا ئامراق ئىدى؛ ئېسىل شاھانە كىيىملەرنى كىيىپ، ئەتراپىغا دوستلىرى ۋە چاكارلىرىنى يىغىۋالاتتى. ھىندىستانلىقلار ئۆزىنى بۇنداق چوڭ تۇتىدىغان ئادەمنى ياقتۇرمايتتى. ھىندىستان پادىشاھى ئۇنى كىچىككىنە بىر شەھەرگە نائىب قىلىپ ئەۋەتىدۇ. ئاردىدىن ئۇزاق ئۆتمەي، ھىندىستاندا ياشاۋاتقان ھىراتلىق بىر ئادەم قانداقتۇر بىر قىزنى تالىشىپ ئۇنى ئۆلتۈرۈپ قويىدۇ. ئېيتىلىشىچە، ئۇنى ھىندىستان پادىشاھى مەلىك ھۈسەيىننىڭ مەخپىي تاپشۇرۇقى بويىچە ئۆلتۈرگۈزگەنمىكەن. چۈنكى، شۇ ۋەقەدىن كېيىن مەلىك ھۈسەيىن بىلەن ھىندىستان پادىشاھى دوستانە مۇناسىۋەت ئورنىتىدۇ. ھىندىستان پادىشاھى سۇلتان ھۈسەيىنگە سوۋغا ـ سالاملار ئەۋەتىدۇ ۋە سىنىد تەۋەسىدىكى بەكەر شەھىرىنى بېرىدۇ. مەزكۇر شەھەردىن يىلىغا ئەللىك مىڭ ئالتۇن دىنار دارامەت كېلەتتى.

ئەمدى سايادەتمەنزگە مۇناسىۋەتلىك ھېكايىمىزگە كېلىمىز: بىز ھىراتنى جاڭغا باردۇق. بۇ كىچىك، ئەمما چىرايلىق شەھەر بولۇپ، باغلىرى، گۈلزارلىرى ناھايىتى كۆپ ئىكەن، ئېرىق ـ بۇلاقلىرىمۇ بار ئىكەن. دەرەخلىرىنىڭ كۆپىنچىسى پىلە قۇرتى بېقىشقا بولىدىغان ئۇجمە دەرەخلىرى

ئىكەن. شۇڭا، بۇ يەردە شايى كۆپ ئىكەن. مەشھۇر زاھىت ئەۋلىيا شەھابىددىن ئەھمەد جامىي مانا مۇشۇ شەھەردىن ئىدى. بىز ئەمدى ئۇ زات ھەققىدە توختىلىمىز: شەيخ ئەھمەد جامىينىڭ نەۋرىسى شەيخ ئەھمەد زادە ھىندىستان پادىشاھى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن، دېيىشىدىكەن. ھازىر جام ئۇنىڭ پەرزەنتلىرىگە قاراشلىق بولۇپ، سۇلتان ھاكىمىيىتىدىن ئايرىلىپ مۇستەقىل بولۇۋالغانىكەن. شەھەر ئاھالىسى دۆلەتمەن بولۇپ، پاراۋان ياشايدىكەن. بىر ئىشەنچلىك ئادەمنىڭ ماڭا دېيىشچە، ئىراق پادىشاھى ئەبۇ سەئىد خۇراسانغا كەلگەندە، جامدا ــ شەيخ ئەھمەد جامىي خانىقاسىدا تۇرغان. شەيخ ئەھمەد زادە كاتتا زىياپەت ئۇيۇشتۇرۇپ، سۇلتان قارارگاھىدىكى ھەربىر چېدىرغا بىرقانچىدىن قوي سويۇپ كىرگۈزگەن. شەيخ يەنە ھەر تۆت نۆكەرگە بىردىن قوي، ئات ـ قېچىر ۋە ئىشەكلەرگە يېتەرلىك يەم ـ خەشەك ئاجرىتىقان. بىر كېچە بارلىق ھايۋانلارمۇ ئۇنىڭ مېھماندوستلۇقىدىن بەھرىمەن بولغان.

شەيخ شەھابىددىن ۋە ئۇنىڭ نامى بىلەن باغلانغان جام شەھرى

ئېيتىلىشىچە، بۇ كىشى (شەيخ شەھابىددىن ئەھمەد) بۇرۇنقى چاغلىرىدا ئەيش ـ ئىشرەت ۋە شارابخورلۇق بىلەن مەشغۇل بولغانىكەن. ئۇنىڭ ئاتمىش نەپەرگە يېقىن ئۇلپىتى بولۇپ، ئۇلار ھەر كۈنى بىرىنىڭكىگە يىغىلىپ ئولتۇرۇشىدىكەن. ھەربىر ئادەمگە ئۇلپەتلىرىنى كۈتۈۋېلىش نۆۋىتى ئىككى ئايدا بىر قېتىم كېلىدىكەن. ئۇلار بىر مەزگىل ئەنە شۇ تەرىقىدە كۈن ئۆتكۈزۈشۈپتۇ. نىھايەت، بىر كۈنى ئۇلپەتلىرىنى كۈتۈۋېلىش نۆۋىتى شەيخ ئەھمەدكە كەپتۇ. ئۇ ئەتە بەزمە بولىدۇ دېگەن كېچىسى ئۆزى ئاللا ئالدىدا ئۆتكۈزگەن گۇناھلىرىغا توۋا قىلىپ، بۇنىڭدىن كېيىن گۇناھلىق ئىشلارنى قىلماسلىققا نىيەت قىپتۇ. ئەمما، ئۇ كۆڭلىدە: «ئەگەر بەزمە باشلىنىشتىن ئاۋۋال دوستلىرىمغا ئېچىشنى تاشلايلى دېسەم، ئۇلار مېنى بىزنى مېھمان قىلمىشقا چىدىمايۋ شۇنداق قىلىۋاتىدۇ، دەپ قالىدۇ» دەپ ئويلاپ دوستلىرى قانداق كۈتكەن بولسا، ئۇلارنىمۇ شۇنداق كۈتۈش ئۈچۈن نازۇ نېمەت ۋە شارابلارنى تەييارلاپ قويۇپتۇ. دوستلىرى يىغىلىپ مېھماندارچىلىق باشلىنىپتۇ. شاراب ئىچىدىغان چاغدا دوستلىرى بىر تۇلۇمدىن شاراب قويۇپ ئىچىشىپتۇ. ئەمما، ئۇلارنىڭ ئاغزىغا شاراب ئەمەس، ئاجايىپ تاتلىق شەربەت تېتىلىپتۇ. يەنە بىر تۇلۇمدىن شاراب قۇيۇپ ئىچىپ كۆرسە، ئۇمۇ شەربەت تېتىپتۇ. ئۈچىنچى تۇلۇمدىكى شارابنى ئىچىپ كۆرسە، ئۇمۇ شەربەت ئىكەن. دوستلىرى بۇنىڭدىن ھەيران بولۇپ، شەيخ ئەھمەدتىن بۇنىڭ زادى نېمە ئىش ئىكەنلىكىنى سورىشىپتۇ. شەيخ ئەھمەد دوستلىرىغا ئۆزىنىڭ نېمىلەرنى ئويلىغانلىقىنى ئوچۇق ئېيتىپتۇ ھەم ئاللا ئالدىدا توۋا قىلغانلىقىنىمۇ ئاشكارىلاپتۇ. ئاندىن شارابنىڭ شەربەتكە ئۆزگىرىپ قالغانلىقىغا ئۆزىنىڭمۇ ھەيران قالغانلىقىنى ئېيتىپ: «خۇدا ھەققى، بۇ تولۇملارغا سىلەر بىلەن دائىم ئىچىدىغان شارابتىن ئالغانىدىم!» دەپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇنىڭ دوستلىرىمۇ ئۆزلىرى گۇناھلىرىغا توۋا قىلىشىپ ھەق يولغا كىرىپ، ئەنە شۇ خانىقانى سېلىشقانىكەن. شەيخ ئەھمەد جامىينىڭ بۇنىڭدىن باشقا كارامەتلىرىمۇ كۆپ ئىكەن.

ـ شۇنىڭدىن كېيىن بىز جامدىن تۇس شەھىرىگە بارىدۇق. بۇ خۇراسانىنىڭ ئەڭ چوڭ ۋە مۇھىم شەھەرلىرىدىن بولۇپ، ئالەمگە مەشھۇر ئىمام ئەبۇ ھامىد غەززالىي(44) رەزىيەللاھۇ ئەنھۇنىڭ ۋەتىنى

ئىدى. بۇ يەردىن مەشھەدى ئەر ـ رىزا شەھىرىگە بارىدۇق. بۇ شەھەر ئەمرۇلمۇئمىنىن ئەلى ئىبنى ئەبۇ تالىپنىڭ ئوغلى شەھىد ئىمام ھۈسەيىننىڭ ئوغلى زەينىلئابىدىننىڭ ئوغلى مۇھەممەد بەكرىنىڭ ئوغلى جەئفەر ئەس ـ سادىقنىڭ ئوغلى ئەلى ئىبنى مۇسا ئەل كازىمنىڭ شەرىپىگە شۇنداق ئاتالغانىكەن. بۇ شەھەرمۇ شۇنداق چوڭ ۋە ھاۋاسى ياخشى ئىكەن، كەڭرى كەتكەن مېۋىلىك باغلىرى، ئۆستەڭلىرى ۋە تۈگمەنلىرى بار ئىكەن. بۇ شەھەردە ئەت ـ تاھىر مۇھەممەد شاھ ياشىغان. بۇ يەردە تاھىر دېگەن سۆز مىسىر، شام ۋە ئىراقتا نەقىب[15] دېگەندەك مەنىنى ئاڭلىتىدۇ. ھىندى، سىند ۋە تۈركستاندا بولسا تاھىرنى ئەس ـ سەييىد ئەجەللىي دەيدىكەن. مەشھەدتە يەنە قازى شەرىف جەلالىددىن (ئۇنى مەن كېيىنرەك ھىندىستاندا ئۇچراتتىم)، شەرىف ئەلى ۋە ئۇنىڭ ئىككى ئوغلى ــ ئەمىر ھىندۇ ۋە دۆلەتشاھ ياشىغان. بۇ ئىككىسى ماڭا تىرمىزدىن ھىندىستانغا بارغۇچە ھەمراھ بولغان بولۇپ، مۆھتەرەم زاتلار ئىدى.

مەشھەد شەرىفتە خانىقانىڭ ئىچكىرىسىدە ئەر ـ رىزانىڭ مەقبەرىسى بولۇپ، ئۇنىڭ گۈمبىزى شۇنداق چوڭ، ھەيۋەتلىك ھەم چىرايلىق ئىكەن. مەدرىسە ۋە مەسچىتمۇ شۇ مەقبەرىنىڭ يېنىغا جايلاشقان؛ بۇلارمۇ ناھايىتى چىرايلىق سېلىنغان بولۇپ، تاملىرى نەقىشلىك كاھىشلار بىلەن قاپلانغانىكەن. ئىمارەتنىڭ ياغاچ گۈمبىزى كۈمۈش تۇنكە بىلەن قاپلانغان ۋە ئىچىگە كۈمۈش قەندىللەر ئېسىلغان. قەبرىگاھنىڭ بوسۇغىسىمۇ كۈمۈشتىن ياسالغان بولۇپ، ئىشىكىگە زەرباب شايى پەردە تارتىلغان، ئۇلىغا تۇرلۇك گىلەملەر سېلىنغان. مەزكۇر مەقبەرىنىڭ قارشى تەرىپىگە ئەمرۇلمۇئمىنىن ھارۇن ئەر ـ رەشىد رەزىيەللاھۇ ئەنھۇنىڭ مەقبەرىسى جايلاشقان بولۇپ، تەكچىلىرىگە شامدانلار قويۇلغانىكەن. مەغرىپ، ئاھالىسى بۇ شامدانلارنى «ئەل ـ خەسەك» ۋە «ئەل ـ مەنايىر» دېيىشىدىكەن. ئەگەر مەقبەرىگە رافىزىي كىرسە، ئۇ ئاۋۋال ھارۇن ئەر ـ رەشىدنىڭ گۆرىنى بىر تېپىپ، ئاندىن ئەر ـ رىزاغا سالام بېرىدىكەن. مەشھەد شەرىفتىن كېيىن بىز سەرەخىس شەھىرىگە بارىدۇق. بۇ يەر زاھىت شەيخ لوقمان ئەس ـ سەرەخسىنىڭ رەزىيەللاھۇ ئەنھۇنىڭ ۋەتىنى ئىدى. سەرەخستىن زاۋەگە يول ئالىدۇق. زاۋە ئەۋلىيا شەيخ قۇتبىددىن ھەيدەرنىڭ ۋەتىنى بولۇپ، بۇ يەردىكى پېقىرلار جامەسىنى «ھەيدەرىيە» دەپ ئاتىلىدىكەن. مەزكۇر پېقىرلار ئايالار بىلەن مۇئامىلە قىلماسلىق ئۈچۈن قوللىرى، بويۇنلىرى، قۇلاقلىرى ۋە باشقا ئەزالىرىغا تۆمۈر ھالقا تاقاپ يۈرۈشىدىكەن.

زاۋەدىن چىقىپ، خۇراساننىڭ تۆت پايتەختىدىن بىرى ــ تەيسەبۇرغا يېتىپ كەلدۇق. بۇ شەھەر گۈزەل ۋە ئاۋاتلىقى، مېۋىلىك باغلىرى ۋە ئېرىق ـ ئۆستەڭلىرىنىڭ كۆپلۈكىدىن «كىچىك دەمەشق» دېيىلمىدىكەن. شەھەرنى تۆت ئۆستەڭ كېسىپ ئۆتىدىكەن. بازىرىمۇ چىرايلىق ۋە كەڭرى بولۇپ، ئۇتتۇرىسىغا ئاجايىپ كۆركەم بىر مەسچىت جايلاشقانىكەن. ئۇ مەسچىتكە باندىش ھالدا تۆت مەدرىسە بىنا قىلىنغان، ئۇلارنىڭ ئارىلىقىدىنمۇ سۇيى لىقمۇلىق ئۆستەڭ ئېقىپ ئۆتىدىكەن. بۇ مەدرىسىلەردە تالىپلار ئىنتايىن كۆپ بولۇپ، قۇرئان ۋە فەقىھ ئۆگىنىدىكەن. خۇراسان، ئىككى ئىراق، دەمەشق، باغداد ۋە مىسىر مەدرىسىلىرى ناھايىتى مۇستەھكەم ۋە كۆركەم بولسىمۇ، بىزنىڭ ھۆكۈمدارىمىز، ئاللا يولىدىكى غازىي، پادىشاھلارنىڭ بايرىقى ۋە ئادالەتلىك خەلىپىلەرنىڭ گۆھىرى ئەمرۇلمۇئمىنىن ئەبۇ ئىسھاق (ئاللا ئۇنىڭ تەلىيىنى ئوڭ، قوشۇنىنى غالىب قىلسۇن!) ئەس قەلئەسى يېنىدا سالدۇرغان مەدرىسىگە تەڭ كەلمەيدۇ. فەستىكى بۇ مەدرىسە چوڭلۇقى ۋە ھەيۋەتلىكى جەھەتتىن بىقىياستۇر.

نەيسەبۇردا يىپەك ماتا ــ شايى، شۇنكىدەك نەچچە خىل ئېسىل گەزلىمىلەر توقۇلىدىكەن ۋە، ھىندىستانغا ئېلىپ بېرىلىدىكەن. بۇ شەھەردىكى خانىقا ئالىم، شەيخ، ئاللاغا ئىبادەت قىلغۇچى، ئابىدلار قۇتىبى ــ قۇتبىددىن ئەن ـ نەيسەبۇرىي نامى بىلەن ئاتىلىدىكەن. بۇ زاھىت، تەقۋادار ئالىم مەشھۇر ۋائىزلاردىن ئىكەن. كەمىنە شۇ خانىقادا توختىدىم. ئۇ زات مېنى ئىززەت ـ ئىكرام بىلەن كۈتۈۋالدى. مەن ئۇنىڭ بىرقانچە كارامىتىنى كۆردۈم.

شەيخنىڭ كارامىتى

نەيسەبۇر بازىرىدىن بىر تۈركىي غۇلام سېتىۋالغانىدىم. شەيخ ئۇنى كۆرۈپ: «بۇ غۇلام سىزگە بولمايدۇ، سېتىۋېتىڭ» دېدى. «بولىدۇ» دەپ ئەتسىلا ئۇنى بىر سودىگەرگە سېتىۋەتتىم. شەيخ بىلەن خەيرلىشىپ بىستام شەھىرىگە يەتكىنىمىدە، نەيسىبۇرلۇق بىر دوستۇم ماڭا خەت يوللاپتۇ. ئۇ خەتتە دېيىلىشىچە، ئاشۇ (مەن سېتىۋەتكەن) غۇلام بىر تۈركىي بالىنى ئۆلتۈرۈپ قويۇپتۇ ۋە شۇ ئىشى ئۈچۈن ئۆزىنىمۇ ئۆلتۈرۈۋاپتۇ. بۇ ۋەقەنى شەيخنىڭ (ئاللا ئۇنىڭدىن رازى بولسۇن !) ئاشكارا كارامەتلىرىدىن بىرى دەپ بىلدىم.

ئېيتقىنىمدەك، نەيسەبۇردىن بىستام شەھىرىگە يول ئالدىم. بۇ شەھەر مەشھۇر سوپى[46] ئەبۇ يەزىد بىستامىي[47] رەزىيەللاھۇ ئەنھۇنىڭ ۋەتىنى ئىدى. ئۇنىڭ قەبرىسىمۇ شۇ يەردە ئىكەن. ئەبۇ يەزىدنىڭ جەستى جەئفەر رەزىيەللاھۇ ئەنھۇنىڭ ئوغۇللىرىدىن بىرىنىڭ جەستى قويۇلغان مەقبەرىدە قارار تاپقان. بىستامدا يەنە زاھىت شەيخ ئەبۇ ھەسەن خەررەقانىينىڭ مازىرىمۇ بار ئىكەن. مەن بۇ شەھەردە شەيخ ئەبۇ يەزىد بىستامىي رەزىيەللاھۇ ئەنھۇنىڭ خانىقاسىدا توختىدىم. كېيىن ھىندىستان يولى بىلەن باغلان ۋە قۇندۇز تەرەپكە كەتتىم. قۇندۇز ــ شەيخلەر ۋە زاھىتلار ياشايدىغان، باغ ـ ۋارانلىق، ئېرىق ـ ئۆستەڭلىرى ھەر تەرەپكە يېيىلغان قىشلاق ئىكەن. بىز قۇندۇزدا دەريا بويىدىكى ئەسلىي مەسىرلىق شىرى سىياھ (قارا ئارسلان) ئاتلىق پېقىرلار شەيخى خانىقاھىغا جايلاشتۇق. بىزنى بۇ ۋىلايەتنىڭ نائىبى كۈتۈۋالدى. ئۇنىڭ ئۆيى كاتتا باغقا جايلاشقانىكەن. بىز بۇ قىشلاق يېنىدىكى ياپيېشىل ئوت ـ چۆپلەر بىلەن قاپلانغان يايلاقتا ئات ـ تۆگىلىرىمىزنى بېقىۋېلىش ئۈچۈن قىرىق كۈن تۇرۇپ قالدۇق. بۇ يەردە ئەمىر بۇزۇنتاي بېكىتكەن كەسكىن جازا چارىلىرى ئىجرا قىلىنغاچقا، ئادەملەر خەۋپ ـ خەتەرسىز ياشايدىكەن. تۈركىيلەر شۇنداق تەرتىپ بېكىتكەندىكى، ئەگەر بىراۋ بىر ئات ئوغرىلاپ قولغا چۈشۈپ قالسا، ئۇ ئاتقا توققۇز ئات قوشۇپ بېرىشكە مەجبۇر ئىكەن؛ ئەگەر ئات تېپىپ بېرەلمىسە، ئۇنىڭ بالىلىرى تارتىۋېلىنىدىكەن؛ ئەگەر بالىلىرىمۇ بولمىسا، ئۇنى قويغا ئوخشاش بوغۇزلاپ سويۇۋېتىدىكەن. شۇڭا، كىشىلەر خاتىرجەم ھالدا قوي ـ كالا ۋە ئاتلىرىنى چوپانسىزلا يايلاقتا قويۇۋېتىدىكەن، پەقەت ئاتلارنىڭ تۇۋاقىغا ئىگىلىرى تەرىپىدىن مۆھۈر بېسىپ قويۇلىدىكەن. بىزمۇ بۇ يەردە شۇنداق ئىش تۇتتۇق. ئون كۈن ئۆتكەندىن كېيىن ئاتلىرىمىزنى تېپىپ سانىساق، ئۈچ ئات كەم چىقتى. ئەمما، ئارىدىن ئون بەش كۈن ئۆتكەندە تاتارلار (موغۇللار) جازادىن قورقۇپ، ئاتلىرىمىزنى ئەكېلىپ بېرىشتى. كېچىسى چېدىرلىرىمىزنىڭ ئالدىغا ئات باغلاپ قوياتتۇق. بىر كېچىسى باغلاپ قويۇلغان ئاتلىرىمىزدىن

ئىككىسى يوقىلىپ كەتتى. بىز بۇ يەردىن ئايرىلىپ يىگىرمە ئىككى كۈن ئۆتكەندە شۇ يوقالغان ئاتلىرىمىزنىمۇ يەتكۈزۈپ بېرىشتى. بۇ يەردە ئۈزۈن تۇرۇپ قېلىشىمىزنىڭ يەنە بىر سەۋەبى قار يېغىپ قېلىشتىن ئەنسىرىگەنىدۇق. چۈنكى، ئالدىمىزدىكى تاغنى «ھىندىقۇش» (ھىندىنى ئۆلتۈرگۈچى) دەپ بىكار ئېيتمىغان، نۇرغۇن قېتىم ھىندىستاندىن سېتىشقا ئېلىپ كېلىۋاتقان قۇللار ۋە چۆرىلەر بۇ تاغلاردىن ئۆتۈش جەريانىدا قار ئاستىدا قېلىپ ياكى سوغۇقتا توڭلاپ ئۆلۈپ كەتكەنىكەن. ھىندىقۇش داۋانىدىن ئاتلىق يۈرگەندە بىر كېچە ـ كۈندۈزدە ئۆتكىلى بولىدىكەن. شۇڭا، بىز كۈننىڭ ئىللىشىنى كۈتۈپ بىر مەزگىل تۇرغاندىن كېيىن، ئاخىر بىر كۈنى تاڭ ئالدىدا ــ ئەزان پەيتىدە يولغا چۈشتۇق ۋە تاكى قاراڭغۇ چۈشكۈچە توختىماي يۈردۇق. تۆگىلىرىمىز قارغا پېتىپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن ئۇلارنىڭ ئايىغى ئاستىغا پوستەك ياكى كىگىز پارچىلىرىنى تاشلاپ بېرەتتۇق. شۇنىڭدىن كېيىن بىز «ئەندەر ئاب» دېگەن جايغا يېتىپ كەلدۇق، قاچانلاردىندۇر بۇ يەردە شەھەر بولغانىكەن، ھازىر ئۇنىڭدىن ئەسەرمۇ قالمىغانىدى. بۇ يەردە كاتتا بىر قىشلاقتا مۇھەممەد مەھرەۋى دېگەن ئاجايىپ بىر ئادەمنىڭ خانىقاسىغا چۈشتۇق. بىز تاماقتىن كېيىن قولىمىزنى سوپۇنداپ يۇغاندۇق، ئۇ ئادەم بىزنى شۇ قەدەر ئەزىز بىلگەنلىكىدىن قولىنىمىزنى يۇغان سۇنى ئىچىۋەتتى. يولغا چىققىنىمىزدا ئۇ بىزنى ھىندىقۇش تېغىنىڭ چوققىسىغچە ئۇزىتىپ چىقتى. داۋان ئۇستىدە قايناۋاتقان بۇلاقتا يۇز ـ قوللىرىمىزنى يۇغاندۇق، يۈز تېرىلىرىمىز ئېتىلىپ، كۆپ ئازاب تارتتۇق. ئۇ يەردىن چىقىپ «پەنجىھىر» دېگەن جايغا كېلىپ توختىدۇق. «پەنجىھىر» ــ «بەشتاغ» دېگەنلىك ئىكەن، يەنى «پەنجە» ــ «بەش»، «ھىر» ــ «تاغ» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىكەن. بىر زامانلار بۇ يەردىكى دولقۇنلار مەۋج ئۇرغان دەريا بويىدا ئاۋات ۋە كۆجۈم شەھەر بولغانىكەن. بۇ دەريا لەئىل ـ جاۋاھىر چىقىدىغان بەدەخشان تاغلىرىدىن ئېقىپ كېلىدىكەن. كىشىلەر بۇ قىممەت باھالىق تاشلارنى «لەئىل بەدەخشي» دەپ ئاتىشىدىكەن. تاتارلار پادىشاھى چىڭگىز بۇ شەھەرنى ۋەيران قىلغاندىن كېيىن، شەھەر قايتا بەرپا قىلىنمىغان. بۇ شەھەردە سەئىد مەككىينىڭ مەقبەرىسى بار بولۇپ، خەلق ئۇنى ئەزىز بىلىپ زىيارەت قىلىشىدىكەن.

بىز داۋاملىق يۈرۈپ بېشاي تېغىدىكى زاھىت شەيخ ئەۋلىيا ئاتا مازىرىغا يېتىپ كەلدۇق. بۇ شەيخنى يەنە «سېسەد ساله» دەپمۇ ئاتىشىدىكەن. پارسچىدا «سېسەد» ــ «ئۇچ يۈز»، «ساله» ــ «يىل» دېگەنلىك بولۇپ، ئېيتىشلارغا قارىغاندا، مەزكۇر ئەۋلىيا ئۇچ يۈز ئەللىك ياشقا كىرگەنىكەن، خەلق ئۇنى ناھايىتى ئەزىزلەيدىكەن. بۇ يەرگە كۆپلىگەن شەھەر ـ يېزىلارنىڭ ئادەملىرى شەيخنى كۆرگىلى كېلىدىكەن. سۇلتان ۋە ئۇنىڭ خوتۇنىمۇ بۇ يەرگە كېلىپ تۇرىدىكەن. ئۇ (ئەۋلىيا ئاتا) بىزنى ئىززەت ـ ھۆرمەت بىلەن كۈتۈۋېلىپ مېھمان قىلدى. بىز دەريا بويىدا ــ شەيخنىڭ خانىقاسى يېنىدا توختاپ، ئاندىن ئۇنى كۆرۈشكە كىرگەنتۇق، ئەۋلىيا ئاتا مەن بىلەن قۇچاقلىشىپ كۆرۈشتى. ئۇنىڭ تېرىسى شۇنداق يۇمران ئىدىكى، ئۆمرۈمدە مۇنداق ئادەمنى ئۇچراتمىغانىدىم. قارىماققا ئۇ ئەللىك ياشقا كىرگەندەك كۆرۈنەتتى. كىشىلەرنىڭ ئېيتىشچە، ھەر يىلى شەيخنىڭ چېچى ۋە چىشى تۆكۈلۈپ، يېڭىدىن چىقىدىكەن. ئۇ ئەبۇ رۇھمە (ھالبۇكى، ئۇنىڭ مازىرى سىندىتا، مۇلتاندا)نى كۆرگەنمىش. مەن شەيخنىڭ بىرەر ھەدىس رىۋايەت قىلىپ بېرىشىنى ئىلتىماس قىلدىم. ئۇ نۇرغۇن ۋەقەلەرنى سۆزلەپ بەردى. ئەمما، مەن ئۇلارغا ئانچە

ئىشەنمىدىم. توغرىسىنى پەقەت ئاللا بىلىدۇ.

بۇ يەردىن بەرۇزىن (پەرۋان)غا يول ئالدۇق. بۇ يەردە ئەمىر بۇرۇنتايىنى ئۇچراتتىم. ئۇ مېھرىبانلىق بىلەن كۈتۈۋېلىپ، بەكمۇ ئىززەت ـ ھۆرمىتىمنى قىلدى. ۋە ئۆزىنىڭ غەزىنىدىكى نائىنبىغا خەت يېزىپ، مېنى ياخشى كۈتۈۋېلىشنى تاپىلىدى. بۇ ئەمىرنىڭ ئاللا ئاتا قىلغان پالۋانلارچە قامىتى ھەققىدە ئىلگىرى ھېكايە قىلغانىدۇق. ئۇ خانىقالاردا ياشىغۇچى شەيخلەر ۋە سوپىلارنى ئۆز ئەتراپىغا توپلىۋالغانىدى. شۇنىڭدىن كېيىن بىز چەرخكە يول ئالدۇق. بۇ مېۋىلىك باغلارغا پۈركەنگەن قىشلاق ئىكەن. ياز پەسلى بولۇپ، بۇ يەرگە نۇرغۇنلىغان سوپىلار ۋە مۇدەررىس ـ شاگىرتلار جۈمە نامىزىغا كەلگەنىدى. بىز ئۇلار بىلەن بىللە جۈمە نامىزى ئوقۇدۇق. ئاندىن بىزنى بۇ يەرنىڭ ئەمىرى مۇھەممەد چەرخىي قوبۇل قىلدى. كېيىن مەن ئۇنىڭ بىلەن ھىندىستاندىمۇ ئۇچراشتىم.

بىز ئەمدى دىنى ئىسلام مۇجاھىدى ــ سۇلتان مەھمۇد ئىبنى سەبۇقتىگىننىڭ[48] سابىق پايتەختى غەزنە شەھىرىگە يول ئالدۇق. ئۇ مەشھۇر سۇلتانلاردىن بولۇپ، يەمىنۇد ـ دەۋلە نامى بىلەن شۆھرەت تاپقان، كۆپ قېتىم ھىندىستانغا يۈرۈش قىلىپ شەھەر ـ قەلئەلەرنى پەتھ قىلغانىكەن. بىر ۋاقىتلاردا غەزنە شۇنداق چوڭ شەھەر بولسىمۇ، ھازىر كۆپ جايلىرى بۇزۇلۇپ ۋەيران بولغان، ئاز ساندىكى بىنالارلا قەد كۆتۈرۈپ تۇراتتى. غەزنىدە شۇنداق قاتتىق سوغۇق بولىدىكەنكى، بۇ يەرنىڭ ئاھالىسى سوغۇق چۈشۈشكە باشلىغاندا قەندىھار شەھىرىگە كۆچۈپ بېرىپ، سوغۇقتىن پاناھلىنىدىكەن. قەندىھار بولسا غەزنىدىن ئۈچ كۈنلۈك يىراقلىققا جايلاشقان بولۇپ، ناھايىتى چوڭ، باي ھەم ئاۋات شەھەر ئىكەن. ئەمما، مەن بۇ شەھەرگە بارالمىدىم. بىز غەزنە يېنىدىكى قەلئە ئېتىكىدە ــ دەريا بويىدىكى قىشلاقتا جايلاشتۇق. شەھەر ئەمىرى مەرزەك ئاغا بىزنى ئىززەت ـ ھۆرمەت بىلەن كۈتۈۋالدى. «مەرزەك» ــ «كىچىك»، «ئاغا» ــ «ئايال زادە» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىكەن.

بۇ يەردىن كابۇلغا يول ئالدۇق. كابۇل بىر زامانلاردا بەك چوڭ شەھەر بولغانىكەن، ھازىر بولسا بىر قىشلاققا ئايلىنىپ قاپتۇ؛ ئاھالىسى پارسلار قەبىلىسىدىن بولغان ئافغانلار ئىكەن. ئافغانلار شەھەرلەر ۋە تاغ ـ داۋانلارنى ئىگىلىۋالغان كۆچلۈك قەبىلە بولۇپ، كۆپچىلىكى قاراقچىلار ئىكەن. ئۇلارنىڭ ئەڭ چوڭ تېغى «كۆھى سۇلايمان» دەپ ئاتىلىدىكەن. ئېيتىلىشىچە، سۇلايمان ئەلەيھىسسالام شۇ تاغقا چىقىپ، ھىندىستانغا نەزەر سالغانىكەن، ئۇنىڭ زۇلمەت قاپلاپ كېتىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇ بۇ مەملىكەتكە كىرمەي قايتىپ كېتىپتۇ. كېيىن بولسا شۇ تاغ ئۇنىڭ نامى بىلەن ئاتىلىپتۇ. ھازىر بۇ تاغدا ئافغانلارنىڭ پادىشاھى ياشايدىكەن. كابۇلدا مەشھۇر ئەۋلىيالاردىن بىرى ــ شەيخ ئابباسنىڭ شاگىرتى شەيخ ئىسمائىل ئافغانىينىڭ خانىقاسى بار ئىكەن. بىز كابۇلدىن كىرمان قەلئەسىگە ئۆتتۇق. بۇ قەلئە ئىككى تاغ ئارىسىغا جايلاشقان بولۇپ، ئۇ يەردە ئافغانلار ياشايدىكەن. بىز بۇ يەردىن ئۆتۈۋاتقىنىمىزدا تاغ ئېتىكىدىكى ئافغانلار بىزگە ھۇجۇم قىلىپ كېلىشتى. بىز ئۇلارغا قارىتىپ كامانلىرىمىزدىن ئوق ئۇزگەنىدۇق، قېچىپ كېتىشتى. بىزنىڭ كارۋانىنى ساقچىلار قوغداپ ماڭغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ تۆت مىڭغا يېقىن ئېتى بار ئىدى. مېنىڭ تۆگىلىرىم كۆپ بولغاچقا، كارۋانىنىڭ كەينىدە قالدۇق. ئارىمىزدا ئافغانلارمۇ بار ئىدى. بىز تېزرەك مېڭىش ئۈچۈن ئۇزۇق ـ تۈلۈك ۋە ھارغان تۆگىلەرنىڭ يۈكلىرىدىن

بىر قىسمىنى قالدۇرۇپ قويدۇق. ئەتىسى ئادەملىرىم قالغان يۈكلەرنى ئاتلىرىغا ئارتىپ ئېلىپ كەلدى.

شام نامىزىدىن كېيىن كارۋانغا يېتىشۋالدۇق ۋە تەشنەگەر دېگەن جايدا قوندۇق. بۇ يەر تۈركىيلەر مەملىكىتىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى چېگراسى بولۇپ، بۇ يەردىن چىققاندىن كېيىن پايانسىز دەشتەكە كىرىپ كەتتۇق، بۇ ئون بەش كۈنلۈك يول ئىدى. ئۇنى بېسىپ ئۆتۈش ئۈچۈن سىنىد ۋە ھىند دىيارلىرىدا سەل ۋە يامغۇرنىڭ توختىشىنى، ئىيۇلنىڭ كېلىشىنى كۈتۈش لازىم ئىكەن. مانا مۇشۇ دەشتى كەبىرده ئەجەل يەتكۈزگۈچى قۇرۇق شامال چىقىپ، ئادەمنىڭ بەدەنلىرىنى كۆيدۈرۈپ ئىچىرىتىۋېتىدىكەن؛ مۇبادا ئادەم ئۆلۈپ كەتسە، پۈت ـ قوللىرى ئۇزۇلۇپ چۈشىدىكەن. بۇنداق يامان شامالنىڭ ھۆرمۈز ۋە شىراز ئوتتۇرىسىدىمۇ چىقىدىغانلىقىنى ئىلگىرى ئېيتقانىدىم. ئالدىمىزدىكى كارۋاندا تىرمىز قازىسى خۇداۋەندزاده بار ئىدى. ئۇنىڭ كۆپلىگەن تۆگە ـ ئاتلىرى قۇرۇق شامالغا ئۇچراپ ھالاك بولدى. خۇداغا شۈكۈركى، كارۋان بۇ خەتەرگە ئۇچرىماي ئامان ـ ئېسەن پەنجابقا ـــ سىند دەرياسى ساھىلىغا يېتىپ كەلدى. «پەنجاب» ـــ «بەش تارام سۇ ۋە بەش دەريا» دېگەنلىك ئىدى. مانا شۇ بەش ئېقىن سۈيى قوشۇلۇپ چوڭ بىر دەريا ھاسىل قىلىدىكەن ھەم بۇ ئەتراپتىكى ۋىلايەتلەرنى سۇغىرىدىكەن. خۇدا خالىسا بۇ ۋىلايەتلەر ھەققىده كېيىن بايان قىلىمىز.

بىز پەنجاب دەرياسى ساھىلىغا زۇلھەججە ئېيىنىڭ ئاخىرقى كۈنى يېتىپ كەلدۇق. شۇ كېچىسى ئۇستىمىزده 734 (مىلادىيە 1333) ـ يىلىنىڭ مۇھەررەم ھىلالى بالقىپ چىقتى. شۇ يەرگە يەتكىنىمىزده، ھىندى پادىشاھىنىڭ خەۋەرچىلىرى بىزنىڭ كەلگىنىمىزنى ۋە بىزگە دائىر بارلىق مەلۇماتلارنى پادىشاھقا يېزىپ ئەۋەتىشتى. بۇ ساياھىتىمىز ھەققىدىكى ھېكايىنى مۇشۇ يەردە توگىتىمەن. ئەلھەمدۇلىللاھى رەببىل ئالەمىن!

ئىزاھاتلار:

㉔ كەبەك (كوبەگ) ـــ «ئىت» دېگەن مەنىده. چاغاتاي خانلىرىدىن بىرى بولغان كەبەكخان مۇبارەكشاھ (1266) ۋە بۇراقخاندىن كېيىن، ئىككى قېتىم (مىلادىيە 1309 ـ يىلى ھەم 1318 ـ يىلىدىن 1326 ـ يىلىغىچە) ھۆكۈمرانلىق قىلغان. نەخشەبنىڭ نېرىسىدا ساراي قۇردۇرغان. «قارشى» موڭغۇلچىدا سارايىنى بىلدۈرىدىكەن.

㉕ قەبا ـــ ئۇست كىيىم (يەڭسىز چاپان).

㉖ شاشىيە ـــ رەختتىن تىكىلگەن باش كىيىم.

㉗ بۇزەن ـــ مىلادىيە 1335 ـــ 1338 ـ يىللىرىدىكى ماۋەرائۇننەھر سۇلتانى.

㉘ ياساق ـــ چىڭگىزخاننىڭ قانۇنلىرى توپلىمى.

㉙ سىند ـــ ھىند دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىدىكى ۋىلايەت.

㉚ مۇلتان ـــ ھازىرقى پاكىستاننىڭ شەرقىي قىسمىدىكى پەنجاب ئۆلكىسىگە جايلاشقان قەدىمىي شەھەر.

㉛ ئادەتتە مۇسۇلمانلار ھەرقاچان غەيرىي دىندىكىلەرگە ئىسلام مەملىكەتلىرىده ئىبادەتخانا قۇرۇشقا رۇخسەت قىلماي، پەقەت كونىلىرىنى رېمونت قىلىشقا رۇخسەت قىلاتتى.

㉜ شەرىق ـــ رەسۇلۇللانىڭ نەۋرىسى ئىمام ھۇسەيىن ئەۋلادلىرىغا بېرىلگەن مەرتىۋە.

㉝ تەراز (تىراز) ـــ ھازىرقى قازاقىستاندىكى جامبۇل شەھىرى.

㉞ قاراقۇرۇم ــ ئۇرخۇن دەريياسىنىڭ يۇقىرى قىسمىغا جايلاشقان شەھەر؛ چىڭگىزخان ئۆلكەندىن كېيىن، ئۇلۇغ خان بولغان ئوغلى ئوگداي تەرىپىدىن پايتەخت قىلىنغان.

㉟ قەسەرىن ــ ئىنى بەتتۇتە زەرەپشان دەريياسىنى نەزەردە تۇتقان بولسا كېرەك.

㊱ قۇسەم ئىبنى ئابباس ئىبنى ئابدۇلمۇتەللىپ ــ ئەرەبلەرنىڭ ئاتاقلىق سەركەردىسى، مۇھەممەد ئەلەيھىسالامنىڭ جىيەنى. ئۇ 8 ـ ئەسىردە سەمەرقەندنى پەتھ قىلغان. قەبرىسى سەمەرقەندتىكى شاھى زىندە قەبرىستانلىقىدا.

㊲ ھىزقىيل ــ «تەۋرات»تا زىكىر قىلىنغان ئەۋلىيالاردىن بىرى، قەبرىسىنىڭ بەلخته بولۇشى مۇتلەق مۇمكىن ئەمەس.

㊳ ئىبراھىم ئەدھەم ــ بەلخلىق مەشھۇر دەرۋىش، ئۆمرىنىڭ كۆپ قىسمىنى شامدا ئۆتكۈزگەن. ئۇ پادىشاھلىقتىن كېچىپ، ئۆمرىنىڭ ھالال جىسمانىي مېھنىتىته ئۆتكۈزگەن، ۋىزانتىيىگە قارشى ئۇرۇشتا شېھىت بولغان.

㊴ نەيسەبۇر (نىشاپۇر) ــ خۇراساننىڭ باش شەھىرى، ئۆمەر ھەييام، ئىمام غەززالىي، نىزامۇلمۇلك ۋە فەرىدىن ئەتتارلارنىڭ ۋەتىنى، ئوتتۇرا ئەسىرلەردە يىرىك مەدەنىيەت ۋە دىنىي مەركەز ئىدى.

㊵ مەرۋ ــ ئوتتۇرا ئەسىرلەردە «مەرۋ شاھى جاھان» دەپ ئاتىلاتتى. 1220 ـ يىلى موڭغۇللار بۇ شەھەرنى ۋەيران قىلىۋەتكەن. تۇركمەنستانىنىڭ مەرى شەھىرى يېنىدا بۇ شەھەرنىڭ خارابىسى بار.

㊶ رافىزىيلار ــ شىئە مەزھىپىدىكىلەرنىي كۆرسىتىدۇ. ئەشئەرىينىڭ ئېيتىشىچە، رافىزىيلار ئىمامىيىنلارنىڭ بىر تۈرى ئىكەن.

㊷ بۇ جەڭ ھىجرىيە 743 ـ يىلى سەپەر ئېيىنىڭ 13 ـ كۈنىدە (مىلادىيە 1342 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى) زاۋە دېگەن جايغا يېقىن يەردە ئوچ كېچە ـ كۈندۈز داۋام قىلغان. خانەمىرتنىڭ يېزىشىچە، گۈۋاھچىلارنىڭ سۆزلىرىگە ئاساسلانغاندا، بۇ جەڭدە يەتته مىڭغا يېقىن لەشكەر ھالاك بولغان.

㊸ سىيىستان ــ ھىند دەريياسىنىڭ بىر تارمىقى (ساي) بويىدىكى شەھەر.

㊹ ئەبۇ ھامىد غەززالىي (1059 ــ 1111) ــ ئاتاقلىق ئىسلام ئالىمى، ئىلاھىيەتچى پەيلاسوپ، تۇستا تۇغۇلۇپ نىشاپۇردا ئوقۇغان. سەلجۇق سۇلتانلىقىنىڭ ۋەزىرى نىزامۇلمۇلكنىڭ شاگىرتى ۋە يېقىن دوستى، باغدادتىكى نىزامىيە مەدرىسىسىنىڭ مۇدەررىسى؛ شام، مىسىر، پەلەستىن، مەككە ۋە مەدىنىلەرگە سایاھەت قىلغان؛ ئەسەرلىرىدىن «ئەھيائۇل ـ ئۇلۇمىد ـ دىن» («دىنىي ئىلىملەرنىڭ تىكلىنىشى») قاتارلىق مەشھۇر ئەسەرلىرى بار.

㊺ نەقىب ــ يۇز بېشى ياكى بىرەر توپنىڭ يېتەكچىسى.

㊻ سوپى ــ تەسەۋۋۇپنىڭ مۇرەككەپ قانۇن ـ قائىدىلىرىنى ئىجرا قىلىش بىلەن مەشغۇل بولغۇچى.

㊼ ئەبۇ يەزىد بىستامىي (بايەزىد) ــ تەيفۇر ئىبنى ئىسا بىستامىي ــ 10 ـ ئەسىر سوپىلىرىنىڭ ئەڭ مەشھۇرى. ئۇ ھەقتە رىۋايەتلەر ناھايىتى كۆپ بولسىمۇ، تارىخىي ھاياتى ھەققىدە مەلۇماتلار بەك ئاز.

㊽ سۇلتان مەھمۇد ئىبنى سەبۇقتىگىن ــ غەزنە سۇلتانى مەھمۇد غەزنەۋى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. مەھمۇدنىڭ ئاتىسى سەبۇقتىگىن سامانىيلار قوشۇنىدا نۆكەر بولغان؛ كېيىن تۈركىيلەر قوشۇنلىرىغا باشلىق بولغاندا، ۋەزىيەتكە كۆرە سامانىيلار دۆلىتىدىن ئايرىلىپ، مۇستەقىل غەزنەۋىلەر دۆلىتىگە ئاساس سالغان. ئوغلى سۇلتان مەھمۇد ئافغانىستاننى، پەنجاب، ئىران قاتارلىق جايلارنى، شۇنداقلا ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ بىر قىسمىنى ئىگىلىگەن.

«ئوغۇزنامە» تەتقىقاتىدىكى بىرقانچە مەسىلە ھەققىدە قايتا ئويلىنىش

قۇربان مۇھەممەتتۇردى نىران

«ئوغۇزنامە» ۋە ئۇنىڭ كېيىنكى ۋارىيانتلىرى تېپىلىپ، بۇگۈنگە قەدەر بۇ ھەقتە كۆپلىگەن تەتقىقاتلار ئىشلىنىپ، مول نەتىجىلەر قولغا كەلتۈرۈلدى، نۇرغۇنلىغان ئېنىقسىز مەسىلىلەر ئايدىڭلاشتۇرۇلدى. «ئوغۇزنامە»نىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان نۇسخىسى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى نۇسخىسىنىڭ لاتىنچە يېزىلىشى بىلەن قوشۇلۇپ، 1980 ـ يىلى تۇرسۇن ئايۇپ، گېڭ شىمىنلارنىڭ تەييارلىشى بىلەن مىللەتلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغاندىن كېيىن، ئۇيغۇر تارىخى ـ مەدەنىيىتى، فولكلورى تەتقىقاتى تېخىمۇ ئىشەنچلىك يىراق مەنبەگە ئېرىشتى ھەم بۇ ھەقتىكى تەتقىقاتلار ئاددىي ھالەتتىكى بايان قىلىشتىن نەزەرىيىۋى يۈكسەكلىككە، تار دائىرىدىكى بىر تەرەپلىمىلىكتىن كۆپ خىل يۆنىلىش ۋە ئومۇمىيلىققا يۈزلەندى. شۇنداقتىمۇ تەتقىقات مېتودى، تەتقىقات يۆنىلىشىدىكى مەسىلىلەر ھەم «ئوغۇزنامە»گە بولغان يۈكسەك ئىپتىخار تۈپەيلى بەزىبىر مەسىلىلەرگە زىيادە مىللىي قىزغىنلىق قوشۇۋېتىلىپ، بۇ ھەقتە يەنە بەزىبىر چىگىش مەسىلىلەر ساقلىنىپ كەلدى. تۆۋەندە مەن شۇ مەسىلىلەرگە قارىتا بىر پۈتۈنلۈك، دىئالېكتىكىلىق باغلىنىش بويىچە ئۆز قاراشلىرىمنى ئوتتۇرىغا قويۇپ ئۆتىمەن.

1. ئوغۇزخان كىم؟

دەرۋەقە، مىللەتلەرنىڭ يېزىق پەيدا بولۇشتىن ئىلگىرىكى تارىخى ئۇلارنىڭ ئەپسانە، رىۋايەت، ئېپوس، چۆچەكلىرى ئارقىلىق نامايان بولدى. مۇشۇ نۇقتىدىن ئېيتقاندا، «ئوغۇزنامە» ئېپوسى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەينى دەۋردىكى تارىخىنى يورۇتۇپ بېرىشتە مۇھىم رول ئوينايدۇ. ئەلۋەتتە، ئېپوس «تارىخنامە» ئەمەس. ئېغىزدىن ئېغىزغا تارقىلىش جەريانىدا، ئۇنىڭغا يەنە زامانىنىڭ تەققاززاسىغا يارىشا بەزىبىر ئامىللار سىڭگەن بولىدۇ. ئۇنداقتا ئوغۇزخاننى تارىخىمىزدىكى قايسى شەخس دەپ مۇئەييەنلەشتۇرىمىز؟ تارىختىكى قايسى شەخسنىڭ تارىخىي ئىزلىرى ئوغۇزخاننىڭ ئىش ـ پائالىيەتلىرى بىلەن ئورتاقلىققا ئىگە؟ بىزنىڭ مەسىلىنى يەنىلا «ئوغۇزنامە»نى ئاساس قىلىپ تۇرۇپ ھەل قىلغىنىمىز تۇزۇك.

«ئوغۇزنامە»دىكى ئوغۇزخاننىڭ كىملىكى ھەققىدە تالاش ـ تارتىشتا تۇرۇۋاتقان مۇنداق ئىككى مەسىلە بار: بىرى، بەزى تارىخچىلار ئوغۇزخاننى تۈركىي خەلقلەر تارىخىدىكى مەشھۇر تارىخىي شەخسلەردىن ھون تەڭرىقۇتى ـــ مودۇ تەڭرىقۇتقا تەققاسلايدۇ. ت.يا.بىچۇرىن «ئوتتۇرا ئاسىيادا قەدىمكى زاماندا ياشىغان خەلقلەر توغرىسىدا ئومۇمىي مۇھاكىمە» ناملىق ئەسىرىدە ئوغۇزخاننى مودۇ تەڭرىقۇتقا باغلايدۇ[1]، يەنە بەزىلەر ئۇنى تۈركىي خەلقلەر تارىخىدىكى مەشھۇر شەخسلەرنىڭ يەنە بىرى بولغان

ئىستەمى خاقانغا تەققاسلايدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، ئوغۇزخاننى ئىسكەندەر زۇلقەرنەين، چىڭگىزخانغا تەققاسلايدىغان پىكىرلەرمۇ يوق ئەمەس. تۆۋەندە ئۇنى يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان شەخسلەرگە تەققاسلىنىشىنىڭ ئاساسى ۋە بۇنىڭ بىر تەرەپلىمىلىكلىرى توغرىسىدا توختىلىپ ئۆتىمەن.

«ئوغۇزنامە»دىكى ئوغۇزخانىنىڭ يۇرۇشلىرىگە ئاساسەن، بەزىلەر ئۇنى هون تەڭرىقۇتى مودۇ تەڭرىقۇت بولۇشى مۇمكىن دەپ قارايدۇ. مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 5 ـ ئەسىردە چوغاي تاغلىرى ئەتراپىدا ياشىغان هون قەبىلىلىرى ئىتتىپاقى مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 3 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرا مەزگىللىرىگە كەلگەندە هون تەڭرىقۇتلۇقىنى قۇربدۇ. بۇ تەڭرىقۇتلۇق مودۇ تەڭرىقۇت دەۋرىدە ناهايىتى رونىق تاپىدۇ. ئۆز ئاتىسىنى ئۆلتۈرۈپ تەختكە چىققان مودۇ تەڭرىقۇت مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 209 ـ يىلى شەرققە يۈرۈش قىلىپ، ئالدى بىلەن ماسساگېتلارنى، ئارقىدىن كەڭسۇدا ياشايدىغان ئۇلۇغ توخرىلارنى، ئۇزۇن ئۆتمەي سىلىنگا ۋادىسىدىكى تۇرالارنى، يېنسەي دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدا ياشايدىغان قىرغىزلارنى ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەرنى بويسۇندۇرىدۇ. مودۇ تەڭرىقۇت دەۋرىدە هون ئىمپېرىيىسىنىڭ زېمىنى «شەرقتە هىنگان تاغلىرى، شىمالدا لىنا دەرياسى، بايقال كۆلىنىڭ شىمالى، يېنسەي دەرياسىنىڭ يۇقىرىقى ئېقىنى، جەنۇبتا سەددىچىن سېپىلى، ئارال كۆلىنىڭ بويىغىچە سوزۇلغاندى»②. «ئوغۇزنامە»دىكى ئوغۇزخانىنىڭ يۈرۈشى بىلەن مودۇ تەڭرىقۇتنىڭ يۈرۈشلىرى ئوخشىشىپ كېتىدۇ، يەنى ئۇلار ئالدى بىلەن شەرقتىن باشلاپ يۈرۈش قىلىپ، ئاخىردا جەنۇبتا توختايدۇ. لېكىن، مەسىلىنى چوڭقۇر تەھلىل قىلغىنىمىزدا «ئوغۇزنامە»دىكى تەپسىلاتلارنىڭ مودۇ تەڭرىقۇت دەۋرىدىن خېلى بۇرۇنقى تەپسىلاتلار ئىكەنلىكىنى هېس قىلىمىز. «بېرنىشتام ‹تۈركمەن مىللىتىنىڭ كېلىپ چىقىشىغا دائىر بەزى مەنبەلەر› ناملىق ماقالىسىدە هەققانىي هالدا بۇ پىكىرنى (ئوغۇزخانىنىڭ مودۇ تەڭرىقۇت ئىكەنلىكىنى) رەت قىلىدۇ»③. مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 174 ـ يىلى ئۆلگەن مودۇ تەڭرىقۇتنى تارىخىي نۇقتىدىن ئەبۇلغازى باھادىرخانىنىڭ «شەجەرەئى تۈرك» ناملىق ئەسىرىدىكى ئوغۇزخانغا تەققاسلاپ، 5000 يىل بۇرۇنقى ئىرانلارنىڭ بوۋىسى كەيۇمەرس بىلەن سىلىشتۇرۇشمۇ زور پەرقنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ.

مەلۇمكى، ئېپوس ئالدى بىلەن تارىخىي ۋەقەلەردىن ئۆزىگە ئوزۇق ئالىدۇ ۋە ئۇلارنى ئۆزىنىڭ سۈژىت مەنبەسى قىلىدۇ. مودۇ تەڭرىقۇتنىڭ تەختنى قولىغا ئېلىشى ئۇچۇن ئاۋازلىق ئوقيا بىلەن ئۆز ئېتى، ئايالى، ئاخىردا دادىسىنى ئۆلتۈرۈشىدەك زور تارىخىي ۋەقەنىڭ ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىدە مۇۋاپىق يوسۇندا ئەكس ئېتىشى تەبىئىي. موڭغۇل خەلق ئېپوسلىرىدا قەهرىمان كۆپىنچە ئۆز دۈشمەنلىرى تەرىپىدىن قەستكە ئۇچرايدۇ ياكى ئۆز ئاتىسىنى هېيلە ـ مىكىر، سۈيىقەست بىلەن ئۆلتۈرىدۇ. بىراق، «ئوغۇزنامە»دە بالىسىنىڭ ئاتىسىنى ئۆلتۈرۈشى، جۈملىدىن ئوغۇزخانىنىڭ دادىسىنى ئۆلتۈرۈشىدەك سۈژىت مۇتلەق ئەسلا يوق. مۇشۇ نۇقتىدىن بىز «ئوغۇزخان»نى مودۇ تەڭرىقۇتقا تەققاسلاشنىڭ هاجىتى يوق دەپ قارايمىز. شۇنداق بولسىمۇ، بىز يەنە مودۇ تەڭرىقۇت هون ئىمپېرىيىسىنى گۈللەندۈرۈش يولىدا ئېلىپ بارغان يۈرۈشلەرنىڭ بىر قىسمى «ئوغۇزنامە»دە ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان دەپ ئېيتىمىز.

تۈركىي خەلقلەر تارىخىدىكى مەشھۇر شەخسلەرنىڭ بىرى بولغان تۈرك خاقانى ئىستەمى خاقانىنىڭ ئوغۇزخانغا تەققاسلىنىشىغا كەلسەك، يەنىلا بىز ئالتاي تۈركلىرىنىڭ مىلادىيە 6 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئۆزلىرىنىڭ رۇدا ئېرىتىش، تۆمۇر قورالىلارنى ياساش تېخنىكىسىغا تايىنىپ ئارۋار خانلىقىنى تارمار قىلىش جەريانىغا مۇراجىئەت قىلىمىز. ئارۋار خانلىقى دەۋرىدە (مىلادىيە 400 ــ 551 ـ يىللىرى) ئالتاي تۈركلىرى شۇ خانلىق تەۋەسىدە ئۆزىنىڭ رۇدا ئېرىتىش، تۆمۇر قورالىلارنى ياساش تېخنىكىسىغا تايىنىپ، ئارۋار خانلىقىنىڭ ھەربىي قورالىلىرىنى ياساش مەجبۇرىيىتىنى ئۈستىگە

ئالغانىدى. ئارۋارلارنىڭ زۇلمى ۋە ھاقارىتىگە چىدىمىغان ئالتاي تۈركلىرى ئىلگىرى ـ ئاخىر بولۇپ ئۇيغۇر خانلىقىنى بويسۇندۇرۇپ، مىلادىيە 551 ـ يىلى ئارۋار خانلىقىنى تارمار قىلىپ، تۈمەن ۋە ئىستەمى خاننىڭ يېتەكچىلىكىدە ئۇلۇغ تۈرك ئىمپېرىيىسىنى قۇرۇپ، ئۆتۈكەن تېغى باغرىدا، ئورقۇن دەرياسى بويىدا قارار تاپتى. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ بۇ شانلىق تارىخىنى گاھىدا «ئۆتۈكەن»، گاھىدا «ئەرگىنەقۇن» دەپ ئاتىلىپ كېلىۋاتقان تاغنىڭ ئىسمى بىلەن باغلانغان «ئەرگىنەقۇن داستانى» ئارقىلىق ئىپادىلىدى. بۇ داستاندا ئاساسلىقى تۈركلەرنىڭ رۇدا ئېرىتىش تېخنىكىسىغا تايىنىپ، بۆرىنىڭ ياردىمىدە ئەرگىنەقۇندىن چىققانلىقى بايان قىلىنىدۇ. بۇ داستاندىكى بۆرىنىڭ يول باشلىشى «ئوغۇزنامە» ۋە «شەجەرەئى تۈرك»تىكى بۆرىنىڭ يول باشلىشىغا ناھايىتى ئوخشىشىدۇ. بىز بۇنىڭدىن ئىستەمى خاننىڭ مىلادىيە 6 ـ ئەسىردە ياشاپ ئۆتكەن خان ئىكەنلىكىنى، بۇ خاقان يېتەكچىلىكىدىكى تۈركلەرنىڭ «ئوغۇزنامە» ئاساسىدا «ئەرگىنە قۇن» داستانىنى ۋۇجۇدقا چىقارغانلىقىنى، لېكىن ئىستەمى خاقاننىڭ ئوغۇزخانغا تارىخىي نۇقتىدىن تولىمۇ يىراق ئىكەنلىكىنى مۇئەييەنلەشتۇرىمىز.

ـ ئوغۇزخان ئوبرازىنى چىڭگىزخانغا تەققاسلاشقا كەلسەك، ئاساسلىقى، ئوغۇزخاننىڭ ئۆز زېمىنلىرىنى ئوغۇللىرىغا بۆلۈپ بېرىشى بىلەن چىڭگىزخاننىڭمۇ ئۆز زېمىنلىرىنى ئوغلىغا بۆلۈپ بېرىشى، شۇنىڭدەك «ئوغۇزنامە»نىڭ باشقا ۋارىيانتلىرىدىكى ئوغۇزخاننىڭ چىڭگىزخاندىن كېيىنكى موڭغۇللارنىڭ ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيادا ئىسلاملىشىشقا قاراپ يۈزلىنىشى بىلەن ئوخشاشلىققا ئىگە ئىكەنلىكى تۈپەيلىدىن بۇ ئىككى شەخسنى بىر ـ بىرىگە تەققاسلاش ھالىتى مەۋجۇت. بۇ يەردىكى چىڭگىزخاننىڭ مىلادىيە 13 ـ ئەسىردە ئۆتكەن رېئال شەخس ئىكەنلىكى، شۇنداقلا ئوغۇزخاننىڭ ئۆزىنى «مەن ئۇيغۇرلارنىڭ خاقانىمەن» دېگەن بايانىتى چىڭگىزخاننىڭ ئوغۇزخاندىن تولىمۇ يىراق شەخس ئىكەنلىكىنى دەلىللەپ بېرىدۇ. «ئوغۇزنامە»نىڭ باشقا ۋارىيانتلىرىدىكى ئوغۇزخاننىڭ دادىسىنى ئىسلامغا كۆندۈرۈشىگە كەلسەك، بۇ سۈژىت تىپىك دەۋر پۇرىقىغا ئىگە. ئەگەر بۇ سۈژىت تۈپەيلى ئوغۇزخاننى تارىخىي شەخسلەرگە تەققاسلاشقا توغرا كەلسە، سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان، تۇغلۇق تېمۇرخان قاتارلىقلارنى كۆرسىتەلەيمىز. بىراق، مەسىلە شۇ يەردىكى، «ئوغۇزنامە»نىڭ ۋارىيانتلىرىدىكى سۈژىتلار ئەسلىدىكى «ئوغۇزنامە»نىڭ سۈژىتلىرىدىن چەتنەپ كەتكەن.

ئوغۇزخاننىڭ ئىسكەندەر زۇلقەرنەينگە تەققاسلىنىشىغا توغرا كەلسە، «ئوغۇزنامە»دىكى «قالاچ» نامىنىڭ ئىسكەندەر زۇلقەرنەين بىلەن تۈركلەرنىڭ «شۇ» ئىسىملىك خاقانى ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇشتا پەيدا بولغان نام ئىكەنلىكىگە ئاساسەن شۇنداق بولغان بولۇشى مۇمكىن. لېكىن، ئوغۇزخاننىڭ كېيىنكى يۈرۈشلىرى ۋە «ئوغۇزنامە»دىكى ئۇيغۇرلارغا خاس ئۆرپ ـ ئادەتلەر ئىسكەندەر زۇلقەرنەيننىڭ ئوغۇز خەلقىدىن ئەمەسلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

ئۇنداقتا ئوغۇزخان كىم؟ بىز «ئوغۇزنامە»نىڭ مەلۇم بىر شەخس تەرىپىدىن ئەمەس، ئومۇمىي خەلق تەرىپىدىن يارىتىلغان ئەسەر ئىكەنلىكىنى ئويلاشقىنىمىزدا، ئوغۇزخاننىڭ مەلۇم بىر تارىخىي شەخستىن بەكلا يىراق ئىكەنلىكىنى دەسلەپكى قەدەمدە مۇئەييەنلەشتۇرىمىز. «ئالاھىدە ئېپوسلارنىڭ سۈژىتى پەقەت بىرەر شەخس بىلەن بىر گەۋدىلەشكەندە، ئاندىن شېئىرىيەتنىڭ ھاياتىي پەللىسىگە يېتەلەيدۇ»④. بۇ يەردىكى بىرەر شەخس ھەرگىزمۇ كونكرېت تارىخىي شەخس ئەمەس، بەلكى ئومۇمىي خەلقنىڭ روھىنى ئۆزىگە مۇجەسسەملەشتۈرگەن ئىدېئال شەخسلەردۇر. «چۈنكى، ئۇلار مۇكەممەل شەخسلەر بولۇپ، ساناقسىز كىشىلەرنىڭ ۋۇجۇدىغا سىڭگەن مىللىي روھنى ئۆزىگە يىغىپ، ئەڭ ئۇلۇغ، ئەڭ ھۆر، ھەقىقىي ئىنسان گۈزەللىكىنى ئاشكارا قىلالايدىغان شەخسكە ئايلىنىدۇ. ئۇلار يېتەكچى ئورۇندا تۇرغاندىلا، ئەينى

دەۋرنىڭ چوڭ ئىشلىرى ئۇلارنىڭ خاراكتېرى بىلەن باغلىنىدۇ»⑤. ئۇلار قاتناشقان ھەربىر سۆزىت ئالدى بىلەن ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا شەكىللىنىپ، ئەڭ ئاخىردا مۇكەممەل ئەسەرگە ئايلىنىدۇ. ئەقلىي يۇكسەكلىك كامال تاپقان، بىلىش پائالىيەتلىرى كونكرېت شەخسلەرنىڭ پائالىيەتلىرىگە مۇجەسسەملەنگەن باسقۇچتا بۇ خىل سۆزىت يارىتىش شەكلى يەنە بەزى كونكرېت ئادەملەرگە قارىتىلغان بولىدۇ. «دەدە قۇرقۇت چۆچەكلىرى»دىكى ھەربىر ھېكايىنىڭ ئاخىرقى قىسمىدىكى «قۇرقۇت ئاتا كېلىپ قوشاق توقۇپ، بېيىت ئېيتىپ، بۇ ‹ئوغۇزنامە› پالانچىنىڭ بولسۇن» دېگەن خۇلاسە سۆزلىرىدىن بىز «ئوغۇزنامە» نامىلىق ئىجادىيەتنىڭ قەھرىمانلىق ھېكايىلىرى ئىكەنلىكىنى، بىر پۈتۈن خەلق ئوبرازىنىڭ قەھرىمانلىق ھېكايىلىرىدىكى قەھرىمان نامىغا كونكرېت مۇجەسسەملەشكەن ھالىتى ئىكەنلىكىنى مۇئەييەنلەشتۇرىمىز. بۇ نۇقتا يەنە رەشىددىن «ئوغۇزنامە»سىنىڭ پارىتى نۇسخىسىدا «ئوغۇزخان» ئىسمىنىڭ «ئوگۇر» قىلىپ يېزىلىشى ئارقىلىق تېخىمۇ ئېنىقلىشىدۇ. «بىز شۇنىڭ بىلەن ئۆزىمىزنى بەختلىك ھېس قىلمىزكى، ئىنسانىيەت تەرەققىياتىغا ئائىت ۋەقەلەر ئالاھىدە شەخسلەرگە تايانمايلا، جانلىق خاتىرلەردە گەۋدىلەندۇرۇلىدىغان بولغان، بۇ خاتىرلەر تۇرلۇك تۈزۈملەر بىلەن ئۆرپ ـ ئادەتلەرگە مۇجەسسەملىشىپ، تۇرلۇك كەشپىيات ۋە ئىختىرالاردا ساقلانماقتا. تارىخچىلار مۇشۇنداق ئېھتىياجنى كۆزدە تۇتۇپ، ئايرىم شەخسلەرنى مۇشۇ ۋەقەلەر يۈز بېرىش جەريانىدا كۆچلۈك گەۋدىلەندۇرگەن. شۇنىڭ بىلەن غىل ـ پال كۆرۈنۈپ غايىب بولۇپ كېتىدىغان شەخسلەرنى ئۆزۈن مۇددەت ئۆزگەرمەس پرىنسىپ قىلمۇالغان. ھەممە تەرەققىيات جەمئىيەتنىڭ پۈتكۈل خىزمىتىگە تايىنىپلا ۋۇجۇدقا كېلىدۇ. لېكىن، بۇنى ئايرىم شەخسكە تەئەللۇق قىلىپ قويىدىغانلار بەك كۆپ؛ ئاممىنىڭ ئەقىل ـ پاراسىتىگە تەئەللۇق قىلىدىغانلار بەك ئاز. قىسقىسى، ئىنسانىيەت تارىخىنىڭ ماھىيىتى ۋە كۆز قاراشلار بىلەن تەرەققىياتنىڭ ئاجرالماس مۇناسىۋەتتە ئىكەنلىكىنى، كۆز قاراشلارنىڭ بولسا خەلق تەرىپىدىن يارىتىلىدىغانلىقىنى، ئۇنىڭ خەلق تۈزۈمىدە، ئۆرپ ـ ئادەتلىرىدە ۋە ھەر خىل كەشپىياتلاردا ئۆز ئىپادىسىنى تاپىدىغانلىقىنى ئېتىراپ قىلىمىز»⑥. «ئوغۇزنامە»نىڭ ئۆز نۆۋىتىدە ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇزاق مەزگىللىك مەدەنىيەت تەرەققىياتى جەريانىنىڭ ئوبرازلىق كارتىنىسى ئىكەنلىكىدىن بىز ئەڭ ئاخىردا ئوغۇزخان ئوبرازى ھەققىدە مۇنداق يەكۈنگە ئېرىشىمىز: «ئوغۇزخاندىن ئىبارەت بۇ دەسلەپكى ئەجداد قەھرىمانىنىڭ ئوبرازىنى مەلۇم بىر كونكرېت تارىخىي شەخسنىڭ ئوبرازى دەپ مۇئەييەنلەشتۇرگەندىن كۆرە، تۈركلەر، ھەتتا تۈرانلارنىڭ مۇئەييەن تارىخىي دەۋردىكى بىر قاتار ياكى بىرنەچچە قېتىم قەھرىمانلارچە ئېلىپ بارغان شانلىق كۈرەش جەريانىنىڭ يۇغۇرۇلمىسى دەپ قاراش تارىخىي چىنلىققا تېخىمۇ ئۇيغۇن كېلىدۇ»⑦.

2. ئوغۇزخاننىڭ ئاتىسى كىم؟

ئۇرۇقچىلىق دەۋرىدىن تارتىپلا ئىنسانىيەت ئۆزىنىڭ يارىلىش مەنبەسى ھەققىدە ئويلىنىشقا باشلىغانىدى. ئەر ـ خوتۇنچىلىق مۇناسىۋىتىنىڭ ئىنسانىيەتنىڭ يارىلىشىدىكى تۈپ سەۋەب ئىكەنلىكىنى ئىلاھىي نۇقتىدىن چۈشەندۈرۈشكە ئادەتلەنگەن قەدىمكى زامان كىشىلىرى ئۆز ئاتىلىرىنى ھەر خىل تەرزدە قىياس قىلىشقانىدى. گاھىدا مەلۇم بىر ئىلاھنى، گاھىدا مەلۇم بىر ئۇلۇسنى ئۆز ئەجدادى ھېسابلاش تاكى يېقىنقى مەزگىللەرگىچە داۋاملاشقانىدى. ئۇنداقتا، بۇيۇك بىر ئوبراز سۈپىتىدە خەلقىمىز قەلبىدىن چوڭقۇر ئورۇن ئالغان ئوغۇزخانىنىڭ ئاتىسىنى قانداق قىياس قىلىمىز ياكى مۇئەييەنلەشتۇرىمىز؟ بۇ ھەقتە ئوخشىمىغان ئەسەرلەردە ئوغۇزخانىنىڭ ئاتىسى ئوخشىمىغان نامدا تىلغا

ئېلىنغان. بۇلارنىڭ زادى قايسىسى ئىلمىي ئاساسقا ئىگە؟ بۇ ھەقتە ئوخشىمىغان قاراشلار مەۋجۇت. مەن تۆۋەندە بۇ ھەقتىكى قاراشلىرىمنى ئوتتۇرىغا قويىمەن.

بىرىنچى، ئوغۇزخاننىڭ ئاتىسى يوق دېگەن قاراش. بۇ نۇقتىدا «ئوغۇزنامە»دىكى بايانلار ھەم ئانىلىق ئۇرۇقداشلىق دەۋرىدىكى ئاياللارنىڭ ئاي ياكى قۇياش نۇرىدىن ھامىلىدار بولۇش چۈشەنچىسىگە ئاساسلىنىپ، ئوغۇزخاننى نۇردىن ئاپىرىدە بولغان دەپ ھۆكۈم قىلىشقا بولىدۇ. شەخسەن «ئوغۇزنامە»نىڭ ئۆزىگە مۇراجىئەت قىلساقمۇ، ئېپوسنىڭ باش قىسمىدا «ئايخان»دىن بۆلەك ھېچقانداق بىر كىشى تىلغا ئېلىنمايدۇ. ئەڭ دەسلەپكى ئانىلىق ئۇرۇقداشلىق جەمئىيىتىنىڭ يالدامىسى بولغان ئاي ئېتىقادچىلىقىغا باغلانغان «ئايخان»نىڭ پەرزەنتلىرىنىڭ ئاي نۇرىدىن تۆرىلىشى ئېھتىمالغا ناھايىتى يېقىن. گاھىدا تەڭرى سۈپىتىدە ئۇلۇغلانغان ئوغۇزخانمۇ باشقا خاقانلارغا ئوخشاش ئالاھىدە تۇغۇلغان بولۇشى كېرەك. «قارا بالغاسۇن مەڭگۈ تېشى»نىڭ خەنزۇچە نۇسخىسىدا مۇنداق يېزىلغان: «... تەڭرى قاغان ھۆكۈم سۈردى. بۇ قاغان نەسەب جەھەتتە باشقىلاردىن ئالاھىدە پەرقلىنىپ تۇراتتى. ئۇ كۆكتىن تۆرەلگەن بولۇپ، ئاپىرىدە بولۇش جەريانى تولىمۇ سىرلىق ئىدى». بۇ يەردىكى كۆك تەڭرى پۈتكۈل ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيا خەلقىنىڭ ئانا تەڭرىسى سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىقىپ، ئۇلارنىڭ ئانا ئېتىقادىغا ئايلانغانىدى. «كۆك تەڭرى ياراتقۇچى ھەم قۇرغۇچى ئىدى. ئۇ دۆلەت سۈپىتىدە تۈركىي قوۋملارنى ھالاكەتلىك تەقدىردىن قۇتۇلدۇراتتى. ئەگەر ئۇلار گۇناھ ئۆتكۈزسە جازالايتتى. ۋەزىيەت خەتەرلىك مىنۇتلارغا يۈزلەنگەندە، تۈركلەرنىڭ بىر ئوغلانىنى مەيدانغا چىقىرىپ، زەپەر قۇچقۇچى خاقانغا ئايلاندۇراتتى»⑧. كۆك تەڭرى كېيىنكى مەزگىللەرگە كەلگەندە، يەنى ئاتىلىق ئۇرۇقداشلىق جەمئىيىتىدە قۇياش ئېتىقادچىلىقىنىڭ يالدامىسى سۈپىتىدە ئەزلىك خاراكتېرىگە ئىگە بولسىمۇ، بىراق ئۇ مەلۇم نۇقتىدىن ياراتقۇچى ئىلاھ سۈپىتىدە ئۆزىنىڭ ئاياللىق خاراكتېرىنى ساقلاپ قالدى. بۇ ھال «ئوغۇزنامە»دە «ئوماي»نىڭ يوشۇرۇن ئىپادىسى سۈپىتىدە ئەكس ئەتتى. «ئايخان» بولسا ئەنە شۇ ئەڭ بۇرۇنقى كۆك تەڭرى سۈپىتىدە نۇردىن ياكى سەۋەبسىز ھامىلىدار بولۇپ ئوغۇزخاننى ياراتقانىدى.

ئىككىنچى، ئوغۇزخاننىڭ ئاتىسى كۈنخان دېگەن قاراش. بۇ قاراش خېلى بۇرۇنلا ئوتتۇرىغا چىققان بولۇپ، بۇ خىل قاراشتىكىلەرنىڭ نەزىرىدە «ئايخان» چوقۇم ئوغۇزخانغا ھامىلىدار بولۇش ئۈچۈن، شۇ دەۋر قۇياش ئېتىقادچىلىقى بويىچە «كۈنخان»غا موھتاج ئىدى. ئاي ئېتىقادچىلىقىنىڭ ئېھتىياجى بويىچە «ئاي قاغان»نىڭ ئوتتۇرىغا چىققىنىغا ئوخشاش قۇياش ئېتىقادچىلىقىنىڭ ئېھتىياجى بويىچە «كۈن قاغان»نىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشىمۇ تەبىئىي ئىدى. « ئاكادېمىك ۋ. ۋ. راداۋنىڭ ئالتاي تۈركلىرى ئارىسىدا ئېلىپ بارغان لىگىندىلىك تەكشۈرۈشلىرىگە ئاساسلانغاندا، باش تەڭرى (قاراخان) بىلەن ئۇنىڭدىن ھاسىل بولغان ‹باي ئۆلگەن›، ‹قىساغان تەڭرى›، ‹مەرگىن تەڭرى›دىن ئىبارەت ئۈچ ئىلاھ ئاسمان قەۋەتلىرىدە تۇرۇپ ئالەمنى باشقۇراتتى. ‹مەرگىن تەڭرى› يەنە ‹كۈن ئاتا›، ‹ئاي ئانا›لارنى باشقۇراتتى»⑨. بۇ يەردە يۇقىرىقى تەڭرىلەر تىپىك دەرىجە پەرقىگە ئىگە بولۇپ، قاتلام مۇناسىۋىتىنى ھاسىل قىلغانىدى. بەزى مەنبەلەردە باي ئۆلگەن بىلەن ئاي قاغان تەڭداش مۇناسىۋەتتە ئىدى.

ئۈچىنچى، ئوغۇزخاننىڭ ئاتىسى قاراخان دېگەن قاراش. بۇ خىل قاراشتىكىلەر ئومۇمەن ئوغۇزخانغا ئائىت تارىخىي مەنبەلەرگە ئاساسلىنىدۇ. «جامىئۇت ـ تەۋارىخ»تا ئوغۇزخاننىڭ ئاتىسى قاراخان، قاراخاننىڭ ئاتىسى زىب ياۋقۇخان، زىب ياۋقۇخاننىڭ ئاتىسى ئولجايخان بولۇپ، ئولجايخان «يافەس»نىڭ لەقىمى ئىدى. «شەجەرەئى تۈرك»تە ئوغۇزخاننىڭ ئاتىسى قاراخان، قاراخاننىڭ ئاتىسى موڭغۇلخان، موڭغۇلخاننىڭ ئاتىسى ئالىنجاخان، ئالىنجاخاننىڭ ئاتىسى كۆكخان، كۆكخاننىڭ ئاتىسى ياۋقۇي

زىزخان، ياۋقۇي زىزخاننىڭ ئاتىسى ئامۇلجاخان ئىدى، ئۇ بەرىپ يافەسكە تۇتىشاتتى. «تارىخى ھەمدىي»دە ئوغۇزخاننىڭ نەسەبى مۇنداق يېزىلىدۇ: «يافەس نوھ ئەلەيھىسسالامنىڭ ئوغلى بولۇپ، ئۇنىڭ ئوغلى تۈرك، ئۇنىڭ ئوغلى ئەبىلخاقان، ئۇنىڭ ئوغلى زىببىاتۇيخان، ئۇنىڭ ئوغلى كۆيۈكخان، ئۇنىڭ ئوغلى ئەلەنجاخان ئىدى. بۇ ئەلەنجەخاندىن قوشكېزەك ئوغۇل دۇنياغا كەلدى. بىرىنىڭ ئېتىنى موغۇل، يەنە بىرىنىڭ ئېتىنى تاتار دەپ قويدى ...ئەلەنجەخاننىڭ ئوغلى موغۇلخان، ئۇنىڭ ئوغلى قاراخان، ئۇنىڭ ئوغلى ئوغۇزخان ئىدى»⑩. باشقا مەنبەلەردىمۇ ئوغۇزخاننىڭ ئاتا تەرەپ نەسەبى ئاساسەن ئوخشاش. «ئوغۇزنامە»نىڭ ئىسلامچە ۋارىيانتلىرىنى ئومۇميۈزلۈك سېلىشتۇرغاندا، ئۇلاردىكى مەركىزىي سۈژىت ئۇيغۇرلارنىڭ يېڭى بىر دىنىنى، يەنى ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىش مەزگىلىگە توغرا كېلىدۇ. شۇ تۈپەيلى ئوغۇزخان دادىسى قاراخان بىلەن قاتتىق ئېلىشىدۇ. بۇنىڭدىن بىز ئوغۇزخان ئاتىسىنىڭ قاراخان بولۇشىنى تېپىك زامان پەرقىگە ئىگە دەپ مۇئەييەنلەشتۇرىمىز.

«ئوغۇزنامە» ئۇيغۇرلارنىڭ قەھرىمانلىق ئېپوسى بولغانلىقەن، ئۇنىڭدىكى باش قەھرىمان ئوغۇزخاقانمۇ مەلۇم مەنىدە مۇئەييەن بىر ئېتنىك تەركىبنى ئۆزىگە مەنبە قىلغان بولىدۇ. ئوغۇز خاقاننىڭ دادىسىنىڭ كىملىكىنى مۇئەييەنلەشتۇرۇش ئۆز نۆۋىتىدە ئوغۇز ـ ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ دەسلەپكى ئېتنىك كېلىپ چىقىشىنى مۇئەييەنلەشتۇرۇش بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇنى ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك گەۋدىسىنى شەكىللەندۈرۈشكە قاتناشقان خەلقلەرنىڭ بىر گەۋدىلىشىش جەريانى بويىچە چۈشەندۈرۈش ئىلمىي ۋە ئاقىلانە ئۇسۇل ھېسابلىنىدۇ.

3. «ئوغۇزنامە»دىكى شامان دىنىغا ئائىت بايانلار ھەققىدە

ئىپتىدائىي ئىنسانلار تولىمۇ ئۆزۈن تەبىئەت ئىلاھىيەتچىلىكى دەۋرىنى بېشىدىن ئۆتكۈزگەن بولۇپ، بۇ دەۋردە ئىنسانلار ئەتراپتىكى ھەممە نەرسىگە بىر خىل سىرلىق تۇيغۇدا ئىنتىلەتتى. خۇددى لېۋ بروھىل ئېيتقاندەك، «ئىپتىدائىي ئىنسانلار ئەتراپتىكى ھەممە شەيئىنى سىرلىق دەپ قارايتتى. ئىپتىدائىي كىشىلەرنىڭ كوللېكتىپ ئېڭىدا، بولۇپمۇ تۇتىم جەمئىيىتىگە مەنسۇپ ئىپتىدائىي كىشىلەر نەزىرىدە ھەرقانداق ھايۋان، ھەرقانداق ئۆسۈملۈك، قىسقىسى، ھەرقانداق مەۋجۇدات توتېمنىڭ بىر تەركىبىي قىسمى ھېسابلىناتتى. ھەربىر كىشى ئۇلارنى ئۆز قان ـ قېرىندىشى دەپ ھېسابلاپ، ئۇنىڭغا نىسبەتەن بىر خىل مەجبۇرىيەت تۇيغۇسىدا بولاتتى ۋە ئۆزى بىلەن ئۇ شەيئى ئوتتۇرىسىدىكى سىرلىق مۇناسىۋەتنى ئەملىيەتتە مەۋجۇت دەپ قارايتتى ...»⑪.ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيا خەلقلىرىمۇ ئەنە شۇنداق ئۆزۈن مۇددەتلىك ھەممىدە روھ بار دەيدىغان تەبىئەت ئىلاھىيەتچىلىكى دەۋرىدىن كېيىن مەلۇم مۇراسىم، ئەۋرەشلىك ئارقىلىق ئۆزىگە تەسەللى ئىزدەيدىغان كۆپ خۇدالىق دىنىي ئىلاھىيەتچىلىك قاراشلىرىنى شەكىللەندۈرۈشكە باشلىدى. بۇرۇنقى ئىلاھ ۋە روھلارغا قارىتا قارىغۇلارچە چوقۇنۇشتىن باش تارتىپ، مەنپەئەت مۇناسىۋىتى بويىچە دەرىجىگە ئايرىدى، روھلارنىمۇ ياخشى ـ يامان دەپ بۆلدى. بۇ خىل ئېتىقاد شەكلى ئىلىم ساھەسىدە شامانىزم دەپ ئاتالدى.

شۇنى تەكىتلەپ ئۆتۈش ھاجەتكى، ئالىمنى تەبىئەت ۋە جىن ـ مۇئەككەللەردىن ئىبارەت ئىككى قاتلام بويىچە ئىزاھلاش شامان دىنىي ئىدىئولوگىيىسىنىڭ ئاساسىدىن ئىبارەت. ئەلۋەتتە، شامان دىنى تەبىئەت ئىلاھىيەتچىلىكى ئاساسىدا شەكىللەنگەن بولغاچقا، ئۇنىڭدا تەبىئەت ئىلاھىيەتچىلىكىنىڭ ئالامەتلىرى زور دەرىجىدە ساقلىنىپ قالغان. لېكىن، شامان دىنى تۆۋەندىكىدەك ئۆزگىچە ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە:

(1) ئالەمنى ئاسمان، يەر ۋە يەر ئاستىدىن ئىبارەت ئۈچ قاتلامغا بۆلۈپ، ھەممىسىنى سىرلىق قىياپەتتە ئىزاھلايدۇ؛
(2) ئىنسانىنىڭ خاتىرجەملىكى، سالامەتلىكى ۋە مەنپەئەتلىرىنى كۆزلەپ، ئۇنىڭغا ھامىلىق قىلىپ، كۆكتە نۇرانە تەڭرىلەر بىلەن، تۆۋەندە جىن ـ ئالۋاستىلار بىلەن ئالاقە قىلىدىغان ۋاستىچىلەر ـ شامان (قام) باخشىلىرى مەيدانغا چىقىدۇ؛
(3) شامان باخشىلىرى ئادەملەر بىلەن جىن ـ ئالۋاستىلار ئارىسىدا پائالىيەت ئېلىپ بارىدۇ؛
(4) شامان باخشىلىرىنىڭ بىر قاتار سېھىرگەرلىك، دراماتىك، ناخشا ـ ئۇسۇللۇق، ئەمگەكنى ئىرىملىق، قائىدە ـ مۇراسىملىق پائالىيەتلىرى بولىدۇ ۋە باشقىلار⑫.
شامان دىنىنىڭ يۇقىرقى ئالاھىدىلىكلىرى شامان دىنى مۇخلىسلىرىنىڭ ھەرخىل پائالىيەت ـ مۇراسىملىرى ۋە سەنئەت ئەسەرلىرىدە ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان بولىدۇ. بەزى تەتقىقاتچىلار «ئوغۇزنامە»دىكى ئوغۇزخاننىڭ كۆككە سېغىنىشىنى، ئوغلىغا كۆك، دېڭىز دەپ ئىسىم قويۇشىنى، قىرىق غۇلاچلىق تۇۋرۇك قاداپ مۇراسىم ئۆتكۈزۈشىنى شامانىي ئامىللار دەپ كۆرسەتتى. مېنىڭچە، ئوغۇزخاننىڭ كۆككە سېغىنغىنى شامان دىنىنىڭ ئالامىتى بولماستىن، بەلكى تەبىئەت ئىلاھىيەتچىلىكىنىڭ يالدامىسىدۇر. ئۇنداقتا، «ئوغۇزنامە»دىكى قايسى تەرەپلەر شامان دىنىنىڭ ئالامىتى ھېسابلىنىدۇ؟ «ئوغۇزنامە»دە شامان دىنىنىڭ تەسىرى زادى قانچىلىك؟ مەن تۆۋەندە «ئوغۇزنامە» ئېپوسىنىڭ بىر پۈتۈنلۈكى نۇقتىسىدىن بۇھەقتىكى قاراشلىرىمىزنى ئوتتۇرىغا قويۇپ ئۆتىمەن.
«ئوغۇزنامە» تېپىك قەھرىمانلىق ئېپوسى بولغاچقا، ئۇنىڭدىكى باش قەھرىمان ئوغۇزخانمۇ ھەقىقىي ئىنسانغا ئوخشاش خەتەرلىك پەيتلەردە ئۆز قەھرىمانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. لېكىن، ئۆز قەھرىمانلىقىنى سېھىرگەرلىككە، ئەپسۇن ـ ئەرۋاھلىككە تايىنىپ نامايەن قىلمايدۇ. زاكۇزۇلارنىڭ «گېسار» ئېپوسىدا بولسا كۆز بوياش، سېھىرگەرلىك كۆپ ئۇچرايدۇ. باش قەھرىمان گېسار ئېپوس ئەڭ جىق سېھىرگەرلىك ئىشلىتىدۇ. ئۇنىڭ تۇلپارىمۇ شۇنداق. بەزىدە گېسار تىلەمچىگە ئايلىنىپ، ئېتىنىڭ ھاسا قىلىپ تۇتۇۋالىدۇ. «ئوغۇزنامە»دە بولسا ئوغۇزخان سېھىرگەرلىككە تايانمايدۇ. ئەگەر ئۇ سېھىرگەرلىككە تايىنىدىغان بولسا، قىيىناتنى ئۆلتۈرۈش جەريانىدا سېھىر ئىشلەتكەن بولاتتى. تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ بەزى ئېپوسلىرىدا باش قەھرىمانىنىڭ مەلۇم بىر خاسىيەتلىك قۇش ياكى ھايۋان ۋە ياكى ئىلاھنىڭ روھىنى ئېلىپ كېتىشى سەۋەبلىك ھوشىدىن كېتىشى، يەنە ئاشۇ كۈچلەر تەرىپىدىن ئەسلىگە كېلىشىدەك سۈژىت كۆپ ئۇچرايدۇ. بىراق، «ئوغۇزنامە»دە بۇنداق سۈژىت ئۇچرىمايدۇ، ئەكسىچە ئوغۇزخان شۇڭقارنى ئېتىپ ئۆلتۈرىدۇ.
«ئوغۇزنامە»دىكى ئوغۇزخانىنىڭ مۇز تاغ دېگەن يەرگە كەلگەندە ئېتىنىڭ يوقاپ كېتىپ، توققۇز كۈندىن كېيىن تېپىلىشى، بۆرىنىڭ تاغ ئارىسىدا ئۇلارغا يول باشلاپ مېڭىشى، ئوغۇزخانىنىڭ 40 غۇلاچلىق تۇۋرۇك ئورنىتىپ مۇراسىم ئۆتكۈزۈشى قاتارلىقلارنى شامان دىنىنىڭ ئالامەتلىرىدىن دېيىشكە بولىدۇ.
شامان دىنىدا ئاسماندىكى ئىلاھلارنىڭ باشقۇرغۇچىسى باي ئۆلگەن، جىن ـ ئالۋاستىلار ماكانىنىڭ باشقۇرغۇچىسى ئېرلىك بولۇپ، ئىككىسى ھەرگىزمۇ بىۋاسىتە ئۇچرىشايدۇ. پەقەت شامان (قام) ئۇلار ئوتتۇرىسىدا ۋاستىچىلىك رولىنى ئويناپدۇ. «ئېرلىك خانىنىڭ قارا ئاغۇ دۇنياسىنىڭ ئېشىكى يەر يۈزىدىكى غار ياكى ئۆڭكۇر»⑬ بولۇپ، ئۇنىڭ دۇشمەنلىرى مۇشۇ كىرىش ئېغىزىدىن كىرىپ، ئۇ ۋە

ئۇنىڭ ھەمراھلىرى بىلەن ئېلىشىدۇ. «جىن ـ ئالۋاستىلار دۇنياسىغا بولغان سەپەرنىڭ كۆپىنچىسى ھاياتلىق كەۋسىرى ياكى داۋايى ئۆسۈملۈك ۋە ياكى جىن ـ ئالۋاستىلار دۇنياسىنىڭ قاراۋۇلىدىن كېنىزەكلەر ئارىسىدىكى جاناننى ئىزدەش ئۈچۈن ئېلىپ بېرىلغان بولىدۇ»⑭. بۇ سەپەرگە ئومۇمەن شامان رىياسەتچىلىك قىلىدۇ ياكى باشپاناھ بولىدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلار باش تەڭرى باي ئۆلگەنگە ئاتاپ قۇربانلىق قىلىدۇ. قۇربانلىق مۇراسىمىدا كۆپىنچە توقۇز يىگىت شامانغا ياردەملىشىپ، قۇربانلىق قىلىنغان ھايۋاننى چۆرىدەپ ئايلىنىدۇ. «كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، پېرىخونلۇقنىڭ ئىككى خىل شەكلى بار ـ بىرىدىن خېلىلا پەرقلىنىدۇ. بىرىنچىسىدە تەبىئەتتىن ھالقىغان كۈچلەر قۇش سىياقىغا كىرىپ، ماددىي ۋاستىلەر بىلەن ھاياتلىقنى قوغداپ قالىدۇ. ئىككىنچىسىدە ئىككى ئادەم، يەنى بىر ئەر، بىر ئايال جىن ـ ئالۋاستىلار دۇنياسىغا كىرىپ، پېرىخونلۇق باسقۇچىنىڭ بىر بۆلىكى سۈپىتىدە ئۇلار بىلەن ئېلىشىدۇ»⑮. بۇ نۇقتىلاردىن «ئوغۇزنامە»گە نەزەر سالغىنىمىزدا، بۇنداق ئادەتنىڭ «ئوغۇزنامە»دىكى ئوغۇزخانىنىڭ ئېتى مۇز تاغقا كىرىپ كەتكەندىن كېيىن، بىر بەستلىك ئادەمنىڭ تاغقا كىرىپ، توققۇز كۈندىن كېيىن ئاتنى ئېلىپ چىقىش سۈزۈتىغا ئوخشىشىپ كېتىدىغانلىقىنى بايقايمىز. چۈنكى، جىن ـ ئالۋاستىلار دۇنياسىغا يېقىن بولغان تاغقا كەلگەندىلا ئوغۇزخانىنىڭ ئەڭ ياخشى كۆرىدىغان ئېتى تاغقا كىرىپ كېتىدۇ. ئات ئوغۇزخان ئۈچۈن قەھرىمانلىقنى جارى قىلدۇرالايدىغان ئەڭ ياخشى ۋاستە ئىدى. ئات جەسۇرلۇقنىڭ، ئىشەنچنىڭ، گاھىدا ئايالىلىقنىڭ سىمۋولى سۈپىتىدە ئوغۇزخانغا ھەمراھ ئىدى. ئۇنى تېپىش ئۈچۈن ئوغۇزخان ھەرقانداق خەتەرگە تەۋەككۇل قىلىشى كېرەك ئىدى. ھېلىقى تەمبەل، بەستلىك ئادەم جىن ـ ئالۋاستىلارنىڭ ماكانىغا تەقاسلانغان مۇز تاغقا چۈشۈپ، ئاخىر ئاتنى تېپىپ چىقىدۇ. بۇ سۈزۈت شامان دىنىنىڭ ئەڭ قەدىمكى شەكلى سۈپىتىدە «ئوغۇزنامە»نى شۇ دەۋرنىڭ شامانىي پۈرىنسىپىغا ئېگە قىلىدۇ.

«ئوغۇزنامە»دە دەل مۇشۇ مۇز تاغقا كەلگەن كۆك تۈكلۈك، كۆك يالىلىق بىر ئەركەك بۆرە ئوغۇزخانغا يول باشلاپ ماڭىدۇ. «شەجەرەئى تۈرك»تىكى نۇسخىسىدا ئۇرۇشتا يېڭىلىپ قالغان ئۇيغۇرلارغا بىر بۆرە يول باشلاپ مېڭىپ، قاراڭغۇ غار ئارقىلىق ئۇلارنى ئوتلار يەلپۈنۈپ تۇرغان بىر يايلاققا باشلاپ چىقىدۇ. بىزنىڭچە، بۇ سۈزۈتمۇ شامان دىنىنىڭ ئالاھىدىلىكىنى نىسبەتەن گەۋدىلەندۈرگەن. بۆرىنىڭ ئۇلارغا يول باشلىشى ۋە قاراڭغۇ ئۆڭكۈردىن يورۇقلۇققا چىقىشى قەھرىمانلىق جىن ـ ئالۋاستىلار دۇنياسىغا چۈشۈپ، جىن ـ ئالۋاستىلار بىلەن ئېلىشىپ، ئىنسانىيەت ئالىمگە چىقىش سۈزۈتىغا ئوخشاپ قالىدۇ.

«ئوغۇزنامە»دە يەنە ئوغۇزخانىنىڭ قىرىق غۇلاچلىق تۇزۇكتىن ئىككىنىڭ قاداتتۇرۇپ، قۇرۇلتاي چاقىرىش سۈزۈتىدا شامان دىنىنىڭ ئالامىتى ئىپادىلەنگەن: بۇ سۈزۈتنىڭ تەپسىلاتى مۇنداق: «قىرىق غۇلاچلىق ئۇزۇن بىر ياغاچنى اداتتۇردى. ئۇنىڭ ئۇچىغا بىر ئالتۇن توخۇنى ئاستى، ئۇنىڭ تۇۋىگە بىر ئاق قوينى باغلىدى. سول تەرىپىگە قىرىق غۇلاچلىق بىر ئۇزۇن ياغاچنى قاداتتۇردى. ئۇنىڭ ئۇچىغا بىر كۈموش توخۇنى ئاستى، تۇۋىگە بىر قارا قوينى باغلىدى. ئوڭ تەرەپتە بوز ئوقلار ئولتۇردى. سول تەرەپتە ئۇچ ئوقلار ئولتۇردى. قىرىق كېچە ـ كۈندۈز توي بولدى»⑯. «ئالتاي ئېپوسلىرىدا تۇۋرۇك كۆپىنچە ئالەمنى ياراتقۇچى دەرەخ سۈپىتىدە تەسۋىرلىنىدۇ. تۇۋرۇكنىڭ تۇۋى جىن ـ ئالۋاستىلار دۇنياسىنىڭ خوجايىنىنىڭ ئاتنى توقۇملايدىغان ياغاچ قوزۇقى بولۇپ، تۇۋرۇكنىڭ چوققىسى ئىلاھلار دۇنياسىنىڭ ئەڭ يۇقىرى پەللىسى. ئۇ ئاسمان بىلەن زېمىن، ئىلاھلار بىلەن كىشىلەر ئوتتۇرىسىدىكى ۋاستىچى بولۇپ، ئىلاھلار شۇنىڭغا تايىنىپ ئاسماندىن يەر يۈزىگە چۈشىدۇ»⑰. بۇ يەردىكى ئالتۇن توخۇ بىلەن ئاق قوي كۈن تەڭرىگە ئاتالغان، كۈموش توخۇ بىلەن قارا قوي بولسا ئاي تەڭرىگە ئاتالغان

قۇربانلىق بولۇشى مۇمكىن. ئۆز نۆۋىتىدە ئۇلار يەنە يورۇقلۇققا ھەم قاراڭغۇلۇققا سەمۇۋل قىلىنغان. لېكىن، ئۇلار ئوتتۇرىسىدا كەسكىن زىددىيەت توقۇنۇشى مەۋجۇت ئەمەس. ئۇلارنىڭ مۇناسىۋىتى پەقەت ئاي بىلەن كۈن ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتتىنلا ئىبارەت.

«ئوغۇزنامە» ھەقىقىي بىر قەھرىمانلىق ئېپوسى بولغاچقا، ھازىرچە بىزنىڭ نەزىرىمىزدە يۇقىرىقىلاردىن بۆلەك شامانىي ئالاھىدىلىككە ئىگە بايانلار كۆرۈلمىدى. «مەيلى پارىژدىكى كونا ئۇيغۇر يېزىقىدا كۆچۈرۈلگەن نۇسخا بولسۇن ياكى تۈرپان تېكىستى ئوغۇزنامىسى بولسۇن، ھەممىسى «ئوغۇزنامە»نىڭ ئەڭ قەدىمكى بىر نۇسخىسىدىن كۆچۈرۈلگەن. ئەينى دەۋردىلا دەپتەرلىشىش مودا بولغانلىقتىن، كېيىنكى مەزگىللەردىكى دىنىنىڭ تەسىرىگە ئانچە كۆپ ئۇچراپ كەتمىگەن»⑱. ئەگەر يېزىقىغا ئېلىنمايلا ئاغزاكى يوسۇندا تارقىتىپ يۈرگەن بولسىدى، ئۇ ئەھۋالدا ئېپوس ئېيتقۇچىنىڭ سۇبېيېكتىپ خاھىشى بويىچە مەزكۇر ئېپوس تېپىك دىنىي پۈراققا ئىگە بولۇپ قالغان بولاتتى. بۇ «ئوغۇزنامە»نىڭ باشقا ئېپوسلاردىن پەرقلىنىپ تۇرىدىغان يەنە بىر ماھىيەتلىك تەرىپىدۇر.

ئىزاھاتلار:

③① ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن: «قەدىمكى مەركىزىي ئاسىيا»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2002 ـ يىلى، 158 ـ، 159 ـ بەتلەر.

② شەرىپىدىن ئۆمەر: «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخىدىن ئوچېركلار»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1982 ـ يىلى، 177 ـ، 178 ـ بەتلەر.

⑤④ گېگىل: «ئېستېتىكا»، سودا نەشرىياتى، 1996 ـ يىلى، 3 ـ توم، 134 ـ، 137 ـ بەتلەر

⑥ مورگان: «قەدىمكى جەمئىيەت»، 2 ـ قىسىم، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1996 ـ يىلى، 599 ـ بەت.

⑦ ئابلاجان مۇھەممەد: «ئوغۇزنامە،دىن ئۇيغۇرلارنىڭ ئىپتىدائىي ئېتىقادلىرىغا نەزەر»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلى، 1991 ـ يىللىق 1 ـ سان، 92 ـ بەتتىكى نەقىل.

⑧ ئەسئەت سۇلايمان: «ئۇيغۇر توتېم مەدەنىيىتى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2001 ـ يىلى، 94 ـ بەتتىكى نەقىل.

⑨ ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن: «ئۇيغۇر قەبىلىلىرىدىكى ئەڭ قەدىمكى تەبىئەت ـ ئىلاھىيەت قاراشلىرى توغرىسىدا»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1991 ـ يىللىق 1 ـ سان، 23 ـ بەت.

⑩ مولىا مۇسا سايرامىي: «تارىخى ھەمدىي»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1998 ـ يىلى، 52 ـ، 53 ـ بەتلەر.

⑪ لېۋى بروھىل: «ئىپتىدائىي تەپەككۇر»، سودا نەشرىياتى، 1985 ـ يىلى، خەنزۇچە، 28 ـ بەت.

⑫ ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن: «ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قەدىمكى دىن»، «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنىستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1995 ـ يىللىق 3 ـ سان، 32 ـ، 34 ـ بەتلەر.

⑬⑭⑮ نورۋاك چادۋىك، ۋىكتور ژىرمىسكى: «مەركىزىي ئاسىيا ئەل ئېپوسلىرى»، كامبرىج ئۇنىۋېرسىتېتى، 1969 ـ يىلى، ئىنگلىزچە، 98 ـ، 126 ـ، 157 ـ بەتلەر.

⑯ «ئوغۇزنامە»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1997 ـ يىلى، 61 ـ بەت.

⑰⑱ لاك يىك: «ئۇيغۇرلارنىڭ قەھرىمانلىق ئېپوسى «ئوغۇزنامە» ئۇستىدە مۇھاكىمە»، «مىللەتلەر ئەدەبىياتى» ژۇرنىلى، 1984 ـ يىللىق 3 ـ سان، 98 ـ بەتتىكى نەقىل.

(ئاپتور «شىنجاڭ سەنئەت ئىنىستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى» تەھرىر بۆلۈمىدە، دوكتور)

«تۈركىي تىللار دىۋانى»دا قەيت قىلىنغان «تۆرۈ» (Törü) كەلىمىسى ۋە قاراخانىلارنىڭ قانۇن-تۈزۈملىرى توغرىسىدا

يۈسۈپجان ئەلى ئىسلامىي

«تۈركىي تىللار دىۋانى» — قاراخانىيلار خانىدانلىقى زامانىسىدا (مىلادىيە 840 — 1212 - يىللار) ئەرەب تىلىدا يېزىلغان بىباھا ئېنسىكلوپېدىيە. ئۇنىڭ مۇئەللىپى مەھمۇد كاشغەرىي بولسا بۈيۈك تىلشۇناس، ھەربىي ئالىم، قانۇنشۇناس ھەم دۆلەت ئەربابىدۇر.

قاراخانىيلار خانىدانلىقى ئۇيغۇر تارىخىدا ئەڭ گۈللەنگەن ۋە قۇدرەت تاپقان فېئودال خانلىق ئىدى. بۇ خانلىق 10 - ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا ئۆز زېمىنىنى بىرلىككە كەلتۈردى. بۇ ۋاقىتتا قاراخانىيلارنىڭ زېمىنى شەرقتە گەنسۇدىن تارتىپ، غەربتە ئارال دېڭىزىغىچە، شىمالدا ئالتاي تاغلىرىدىن تارتىپ، جەنۇبتا قاراقۇرۇم تاغلىرىغىچە بولغان كەڭ تېررىتورىيىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. قاراخانىيلارنىڭ مۇنتىزىم ھاكىمىيەت شەكلى، سىياسىي تۈزۈمى، قانۇن - ياساقلىرى بولغانىدى. ئۇلار ئۇيغۇرلار ۋە كۆكتۈركلەرنىڭ تارىختىكى ھاكىمىيەت باشقۇرۇش ئۇسۇللىرىغا ئىسلامىيەت قائىدە - قانۇنلىرى بويىچە ئىجادىي ۋارىسلىق قىلدى. قاراخانىيلار خانلىقى زېمىنى كەڭ، مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ۋاقتى ئۇزۇن بىر خانىدانلىق بولۇپ، ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي ئەھۋالى بىرقەدەر مۇرەككەپ ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئۇنىڭ ئەزالىرى پارس تىلى ۋە تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان قەبىلىلەر ھەم ئىسلام فوتۇھاتى سەۋەبلىك كېلىپ يەرلەشكەن ئەرەبلەردىن تەركىب تاپقان بولۇپ، تارىخىي سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىي ئورنىدا زور پەرقلەر بار ئىدى. ئىقتىسادىي جەھەتتىن ئېيتقاندا، دۆلەت ھەم كۆچمەن چارۋىچىلىقنى، ھەم مۇقىم يېزائىگىلىكىنى ئاساس قىلغان بولۇپ، چارۋىچىلىق بىلەن يېزا ئىگىلىكىنىڭ، شۇنداقلا ھەرقايسى ۋىلايەت، ئۆلكىلەرنىڭ تەرەققىيات سەۋىيىسىمۇ ئوخشاش ئەمەس ئىدى. ئىجتىمائىي فورماتسىيە نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا، بۇ خانىدانلىققا تەۋە ئۆلكىلەر فېئودالىلىق جەمئىيەتكە ئاللىبۇرۇن كىرىپ بولغانىدى، دۆلەتنىڭ مەمۇرىي باشقۇرۇش تۈزۈمىدىن چىقىش قىلىپ ئېيتقاندا، قاراخانىيلاردا خاقانىيە (قەشقەر ۋە بالاساغۇن)دە بۈيۈك خان باشقا جايلاردا ئىلىك خانلار (يەرلىك خانلار)ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈش تۈزۈمى يولغا قويۇلغان بولۇپ، بۈيۈك خان ئىلىك خانلارغا ئۆزلىرى ئىگىدارچىلىق قىلىۋاتقان ئىقتا[1] يەرلەرگە نىسبەتەن مەمۇرىي ھوقۇق بەرگەنىدى.

ئىلىك خانلار خانلىق تامغىسى تۇتاتتى، تەۋەلىكىدىكى زور مەسىلىلەرنىمۇ ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل ھەل قىلاتتى؛ مەخسۇس ئەسكەر تۇرغۇزۇش، ئۆز ئالدىغا ئالتۇن، مىس پۇللارنى چىقىرىش، قانۇن ـ تۈزۈملەرنى ئورنىتىش ھوقۇقىغا ئىگە ئىدى.

مەھمۇد كاشغەرىي ئۆز زامانىسىغا كۆرە، دەۋرنىڭ ئەڭ ئالدىدا كېتىۋاتقان بۇيۇك بىر مۇتەپەككۇر، شۇنداقلا سېلىشتۇرما تىل تەتقىقات تارىخىدا كۆزگە كۆرۈنگەن ئۇيغۇر ئالىمى ئىدى. ئۇنىڭ بىلىم ئىھاتىسى يالغۇز تىل بىلەن چەكلىنىپ قالمىغان، ئۇ تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەر ۋە دۆلەتلەرگە دائىر يادىكارلىقلارغا ئىنتايىن ئەھمىيەت بەرگەن، ئۇ تۈركىي خەلقلەر ئولتۇراقلاشقان جايلارنى ئايلىنىپ چىققان، تۈركىي خەلقلەرنىڭ تۇرمۇش ئەھۋالىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن، باشقىلار ئاسانلىقچە توپلىيالمايدىغان تۈركىي خەلقلەر ۋە دۆلەتلەرگە ئالاقىدار ھۆججەتلەرنى يىغىپ توپلىغان، دۇنيانىڭ ھەر يەر ـ ھەر يەرلىرىگە چېچىلىپ كەتكەن تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئولتۇراقلاشقان يەرلىرى ھەققىدە دائىرىلىك خەرىتە ئىشلەپ چىققان، تۈركىي خەلقلەر ئارىسىدىكى بەزىبىر مۇناسىۋەتلەرنى يېشىپ تەتقىق قىلغان. ئۇنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» كىتابىغا كىرگۈزۈلگەن سۆزلەملەر، ئىزاھلار ۋە شۇلارغا تەققاسلانغان بېيىت ـ قوشاقلار نوقۇل ھالدا شۇ لۇغەت تۈزۈش ئېھتىياجى ئۈچۈنلا نىشانلانغان بولماستىن، بەلكى كېيىنكى زامانلاردا زۆرۈر دەلىل ـ ئىسپات ئورنىدا ئىشلىتىشمۇ مەقسەت قىلىنغان. ئەنە شۇلارنىڭ جۈملىسىدىن قەدىمكى تۈرك ۋە ئۇيغۇر دۆلەتلىرىنىڭ قانۇنى بولغان «تۆرۈ» كەلىمىسىنى بىز «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا تۆۋەندىكى شەكىللەردە ئۇچرىتىمىز:

تۈرو tərü تۆرۈ: رەسىم ـ يوسۇن، قائىدە. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: ايل قَلِر تُرُو قَلْماس *əl kalir tərü kalmas* ـ يۇرت قالار، تۆرۈ قالماس، يەنى يۇرت تاشلىنىپ قالىدۇ، رەسىم ـ يوسۇن تاشلانمايدۇ. بۇ ماقال ئۆرپ ـ ئادەت، رەسىم ـ يوسۇندا پېشقەدەملەرگە ئەگىشىشكە ئۈندەپ ئېيتىلىدۇ. (Ⅲ. 305)

جِقْتى qīktī چىقتى: اَرْ اَڤْدِنْ جِقْتى *ər əvdin qīktī* ـ: ئادەم ئۆيدىن چىقتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: كُوجْ اَلْدِنْ كِرْسا تُرُو تُنْكْلُكْتَنْ جِقار *küq əldin kirsə tərü tüŋlüktən qīkar* ـ زورلۇق ـ زومبۇلۇق ئىشىكتىن كىرسە، ئىنساب ۋە قائىدە ـ يوسۇن تۈڭلۈكتىن چىقار (جِقار ـ جِقْماق *qīkar ـ qīkmak*). (Ⅱ. 23)

قَلْدى kaldī قالدى: اَرْ كِيدِنْ قَلْدى *ər kəzin kaldī* ـ ئادەم كېيىن قالدى. اُلْ اُيُونْدا قَلْدى *ol oyunda kaldī* ـ ئۇ ئويۇندا (يەنى ئۇتۇشۇشتا) قېلىپ قالدى (ئۇتتۇرۇپ قويدى). قالغان ۋە تاشلانغان نەرسىلەر ئۈچۈنمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: اِيل قَلْدى تُرُو قَلْماس *əl kaldī tərü kalmas* ـ ئەل قالار، ئادەت قالماس. يەنى ئەل ـ يۇرت قالىدۇ، قائىدە ـ يوسۇن قالمايدۇ. بۇ ماقال كىشىلەرنى قائىدە ـ يوسۇن بويىچە ئىش قىلىشقا ئۈندەپ ئېيتىلىدۇ (قَلِير ـ قَلْماق *kalīr ـ kalmak*). (Ⅱ. 32)

كوجْ küq زۇلۇم، زورلۇق. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: كُوجْ اِيلْدِنْ كِرْسا تُرُو تُنْكْلُكْتِنْ جِقار *küq əldin kirsə tərü tüŋlüktin qīkar* ـ زورلۇق ـ زومبۇلۇق ئىشىكتىن كىرسە، ئىنساپ ۋە قائىدە ـ يوسۇن تۈڭلۈكتىن چىقار. زالىمنى «كُجَمْجى *küqəmqi*»، كۈچلۈك ئادەمنى «كُوجْلُكْ *küqlüg*»

① ئىقىتا ـ پادىشاھلىق تەرىپىدىن بۆلۈپ بېرىلگەن سۈيۈرغال يەر. ئىسلام تارىخى ۋە غەرب تارىخلىرىدا ئىقىتا يەرگە ئىگە بولغان ئىلىك خانلارنى كۆپىنچە بىر پادىشاھ نامى سۈپىتىدە چۈشىنىپ، ئۇ باشقۇرغان دۆلەتنى ئىلىك خانلار دۆلىتى دەپ ئاتىشىدۇ؛ بۇ توغرا ئەمەس. قاراخانىيلارنىڭ شىمال ۋە غەربتە قويغان ئىلىك خانلىرى ۋالىي دەرىجىلىك خانلار بولۇپ، ئۇلار خاقانىيىدە تۇرىدىغان بۇيۇك خانلارغا ۋاكالىتەن ئىش بېجىرگۈچىلەر ئىدى ـ ئاپتور.

هوشىدىن كەتكەنلەرنىڭ ئۇستىگە ھوشىغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن سوغۇق سۇ سېپىلەتتى (I. 259). گۇناھكارلارنىڭ جىنايىتىنى ئېقرار قىلىشى «كۆندى» (II. 39) دېيىلسە، ئېقرار قىلدۇرۇش (كۆنسە گەردى)(III. 575)ۋە «كۆنگەردى» (II. 282) دېيىلەتتى. گۇناھ «يازۇق» (III. 19)، گۇناھكار «يازۇقلۇغ» (III. 67)، قولىغا ئېلىنىپ جازالىماق «يازۇقلىماق» (III. 469) دېيىلەتتى. «دىۋان»دىكى «بەگ ئوغرىنى قىيناتتى» (II. 459)، «بەگ ئوغرىنى باستۇردى، بەگ ئوغرىنى تۇتۇپ بېسىشقا بۇيرۇدى» (II. 242)، «بەگ ئوغرىنى ئېقرار قىلدۇردى» (II. 282)، « بەگ ئوغرىنى ئۆلتۈردى» (I. 299) دېگەن مەلۇماتلاردىن قارىغاندا، بەگلەر ئۆزى بىۋاستە جازا مەيدانىغا چىقاتتى. بەگلەر گۇناھكارلارنى يېراق جايلارغا سۈرگۈن قىلاتتى، بۇ «سۈردى» (II. 8) ۋە «سۈرۈلدى» (II. 171) دېيىلەتتى. ئۇ زامانلاردا باشقىلارغا ئىبرەت بولسۇن ئۈچۈن گۇناھكارلارنى جامائەتنىڭ ئالدىدا سازايى قىلاتتى، بۇ «قىزغۇت» (I. 590) دەپ ئاتىلاتتى. بىرەر ئادەمنىڭ ئۆز قىلمىشىنىڭ جازاسىنى تارتقانلىقى، دەككە يېگەنلىكى ياكى شۇ سەۋەبتىن بۇنىڭدىن كېيىن ئۇنداق ئىشلارنى قىلماسلىقىغا ۋەدە بېرىپ پەندىيات چەككەنلىكى «قېيزىلدى» (II. 190)، «قىزغۇردى» (II. 277) ياكى «قىزغادى» (II. 421، II. 396) دېيىلەتتى. گۇناھكارلارنىڭ ئۆز گۇناھىغا توۋا قىلىشى «ئۇكۇنچ» (I. 273) دېيىلەتتى. خان، بەگلەر گۇمانلىق دەپ قارىغان كىشىلەرنىڭ ئۆيلىرىنى خالىغان چاغدا ئاختۇراتتى. ئۆي ئاختۇرۇش «يىنىدى»، «يىنىدتى» (III. 88)، «يىنىدۇردى» (III. 134)، «تۇربۇن» (I. 566)، «ئۇشەل» (I. 265)، «ئۇشەتتى» (I. 283)، «ئارقادى» (I. 373) دېيىلەتتى.

«دىۋان»دىكى مەلۇماتلاردىن قارىغاندا، قاراخانىيلارنىڭ بۇيۇك خان ۋە ئىلىك خانلىرى فېئودال خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىك تۈزۈمىنى قوغداش ئۈچۈن يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتۈلگەن ۋاستىلەرنى قوللانغاندىن تاشقىرى، يەنە خىزمەت كۆرسەتكەنلەرنى مۇكاپاتلاشقا دائىر بەزى تۈزۈملەرنىمۇ ئورناتقانىدى. مەلۇم بولۇشچە، بۇيۇك خان ۋە ئىلىك خانلار دۆلەت ئۈچۈن خىزمەت كۆرسەتكەن خادىملارنى تارتۇقلايتتى، بۇ خان مۇكاپاتى بولۇپ، «ئاچىغ» (I. 85) دېيىلەتتى. ئۇنىڭدىن باشقا، بەگلەر بەزى چاغلاردا ئۆزلىرىنىڭ مال ـ دۇنيالىرىدىن پۇقرالارنىڭ مەلۇم ئۇلۇش ئېلىۋېلىشىغا رۇخسەت قىلاتتى. «بايراملاردا ياكى خانلارنىڭ زىياپەتلىرىدە بۇلاڭ ـ تالان قىلىش ئۈچۈن، ئۇتتۇز گەز[1] ئېگىزلىكتە مۇنار شەكىلدە راسلانغان داستىخان (كەنچلىيۇ) دەپ ئاتىلاتتى» (III. 594). قاراخانىيلاردا ئۇيغۇرلاردا قەدىمدىن تارتىپ داۋام قىلىپ كەلگەن دۆلەتنى ئىدارە قىلىش ئۇسۇلى، ھاكىمىيەت شەكلى، سىياسىي تۈزۈم ئەنئەنىسى ساقلىنىپ قالغانىدى. مەھمۇد كاشغەرىي «دىۋان»دا كەلتۈرگەن «ئۇلار بەگلىك ئالدىغا دەۋالىشىپ باردى» (II. 143)، بەگلەر «دەۋالارغا تۇنۇق كەلتۈرۈپ، بىر ـ بىرىنى قايىل قىلدۇرۇشتى» (II. 290)، دەۋاگەرلەر «دەۋاسىدا بىر ـ بىرىگە پۇتۇشتى» (II. 171) دېگەن مەلۇماتلار ئەينى زاماندا ھۆكۈمرانلارنىڭ قەرز، ئېلىم ـ بېرىم (I. 84، 103، 386)، دەۋالىرى، نىكاھتىن ئاجرىشىش دەۋالىرى (I. 319)، مىراسقا ۋارىسلىق قىلىش دەۋالىرى (I. 66، 85) قاتارلىق ھەر خىل دەۋالارنى بىر تەرەپ قىلىشقا ئۆزلىرىنىڭ بىۋاستە قاتنىشىدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. «تۈركىي تىللار دىۋانى»دىن مەلۇم بولۇشچە، مەھمۇد كاشغەرىي ياشىغان زامانلاردا ھەر خىل جىنايەتچىلەر ھەر يەردە قاتراپ قاتىللىق، ئوغرىلىق، بۇلاڭچىلىق، قاراقچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ،

① ئوتتۇز گەز ئەنئەنىۋى ئادەت بويىچە ھېسابلىغاندا، 10 مېتىرغا؛ ھازىرقى خەلقئارادا بىرلىككە كەلگەن ئۆلچەم بويىچە ھېسابلىغاندا، 9.15 مېتىرغا باراۋەر. چۈنكى، بىر گەز (Foot) 0.305 مېتىرغا باراۋەر كېلىدۇ — ئاپتور.

پۇقرالارنىڭ نورمال تىرىكچىلىك قىلىشىغا كۆچلۈك تەھدىت سېلىپ تۇرغان: يول توسۇپ بۇلاڭچىلىق قىلىدىغان قاراقچىلار «سەركەر» (III. 584)، مال بۇلىغۇچىلار «تاۋار قاپىغۇچى» («قۇتادغۇبىلىك» 5546 ـ 5549) دېيىلەتتى. ئادەتتىكى ئوغرىلىق «قوندى» دېيىلسە، مەخسۇس سودىگەرنىڭ مال ـ دۇنيالىرىنى بۇلاش خاراكتېرىدىكى ئوغرىلىق «چوبارتمتى» دېيىلەتتى. تارىخىي خاتىرىلەرگە كۆرە، قاراخانىيلارنىڭ ماۋەرائۇننەھرىدىكى تۇنجى پادىشاھى ئىبراھىم بىننى ناسىر (تەختتىكى ۋاقتى مىلادىيە 1041 ــ 1068 ـ يىللار) ھەممىدىن ئاۋۋال خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىككە بۇزغۇنچىلىق قىلىدىغان ھەرقانداق قىلمىشنى قاتتىق جازالىغانىدى. بىر قېتىم قاراقچىلار سەمەرقەند دەرۋازىسىغا «بىز بېدىگە ئوخشايمىز، ئورۇغانسېرى كۆكلەپ تۇرىمىز» دېگەن خەتنى يېزىپ قويغان. ئىبراھىم خان ئۇنىڭغا قارىتا: «مەن خۇددى باغۋەنگە ئوخشايمەن، سىلەر قانچىلىك كۆكلەپ تۇرساڭلار، مەن شۇنچىلىك ئورۇپ تۇرىمەن» دەپ يازدۇرغان. بىر كۈنى ۋەزىرگە: «مەن ئىلگىرى شەمشىرىمنى قىساس غىلىپىدىن چىقىرىپ كۆپلىگەن ياخشى كىشىلەرنى ئۆلتۈرگەنىكەنمەن، ھازىر ئۇلار ماڭا كېرەك بولۇپ قالدى. چۈنكى ئىككى شەھەر ئاھالىسى ماڭا قارشى ئىسيان پىلانلاپتۇ، ھازىر ماڭا قولىدىن ئىش كېلىدىغان ئادەم كېرەك بولۇۋاتىدۇ. مەن ھازىر ئۇلارنى قەدىرلەشنى ئۆگەندىم. شۇڭا، سەن ماڭا قولىدىن ئىش كېلىدىغان قاراقچىلارنىڭ سەركەردىسىنى تېپىپ بەر. مەن ئۇنىڭغا ئىلتىپات كۆرسىتەي، ئۇ ماڭا شەھەردىمىزدىكى قولىدىن ئىش كېلىدىغان ئادەملەرنى توپلاپ بەرسۇن» دەيدۇ. شۇ چاغدا بىر قاراقچىلار ئاتامانى بولۇپ، ئۇ كىشى يامان يولدىن يېنىپ تۆت ئوغلى بىلەن بىللە ھالال تۇرمۇش كەچۈرۈپ تۇرۇۋاتقانىكەن. ۋەزىر ئۇنى ئوردىغا چاقىرتىدۇ، ئىبراھىم خان ئۇنى زىندانبېگى قىلىپ تەيىنلەيدۇ ھەم بالىلىرىغا تون كىيگۈزىدۇ. ئۇ ئىبراھىم خاننىڭ بۇيرۇقى بىلەن سەمەرقەندتە ئوغرىلىق ۋە قاراقچىلىق قىلىۋاتقان 300 قاراقچىنى يىغىپ كېلىدۇ. خان ئۇ قاراقچىلاردىن تەشكىللەنگەن قوشۇنغا تون كىيدۇرىدۇ ۋە تون ئامبىرىدىلا ئۇلارنى بىر ـ بىرلەپ تۇتۇپ، ئۆلۈمگە بۇيرۇيدۇ. بۇنداق قاتتىق تەدبىر سەمەرقەند تارىخىدا ئەزەلدىن كۆرۈلۈپ باقمىغان بولۇپ، بۇ ئىش جەلگۇر ۋە قاراقچىلارنى قاتتىق چۆچۈتىدۇ. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن دۆلەت ئىچىدە ئوغرىلىق ۋەقەلىرى قايتا يۈز بەرمەيدۇ. تارىخىي كىتابلاردا شۇنىڭدىن ئېتىبارەن «ھەتتا بىر دىرھەم پۇلمۇ يىتىپ باقمىغان» دەپ يېزىلغان. ئىبراھىم خان مال باھاسىنى خالىغانچە ئۆرلىتىپ سودا تەرتىپىنى قالايمىقانلاشتۇرۇۋاتقان جازانىخورلارغا قاتتىق زەربە بەرگەنىدى. ھېكايە قىلىنىشچە، بىر قېتىم قاسساپلار ئۇنىڭغا بىر ئۆتۈنۇش سۇنغان. ئۇنىڭدا گۆشنىڭ باھاسى چۈشۈپ كەتتى، پايدا ناھايىتى ئاز بولۇۋاتىدۇ دەپ ئاغرىنىپ، خاننىڭ گۆش باھاسىنى ئۆرلىتىشىگە رۇخسەت قىلىشى تەلەپ قىلىنغان ھەم بۇنىڭ بەدىلىگە دۆلەت خەزىنىسىگە 1000 دىنار تاپشۇرىمىز، دېيىلگەن. خان بۇ ئۆتۈنۇشكە قوشۇلغان. قاسساپلار دۆلەت خەزىنىسىگە دىنارنى تاپشۇرۇپ بولغاندا، خان گۆشنىڭ باھاسىنى ئۆستۈرگەن، ئەمما ئارقىدىنلا پۇقرالاردىن كىمدە كىم بازاردىن گۆش سېتىۋالمىغان بولسا شۇنىڭغا ئۆلۈم جازاسى بېرىلىدۇ دېگەن قانۇننى جاكارلىغان. شۇنىڭ بىلەن ئاھالە بىرلىشىپ تىرىك مال ئېلىپ گۆشنى بۇلۇشۇۋالمىغان بولغان. نەتىجىدە، قاسساپلارنىڭ بازىرى كاساتلىشىپ، گۆشنى ساتالماي ناھايىتى چوڭ زىيان تارتقان. ئۇلار يەنە خانغا ئاھالىنىڭ قاسساپلاردىن گۆش سېتىۋېلىشىنى چەكلەيدىغان قانۇننى ئەمەلدىن قالدۇرۇشنى ئۆتۈنۈپ ئىلتىماس سۇنغان. خان بۇ ئىلتىماسقا يەنە قوشۇلغان، ئەمما گۆشنىڭ باھاسىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن، قاسساپلار دۆلەت خەزىنىسىگە يەنە 1000 دىنار تاپشۇرغان. بۇ ئىشتىن

كېيىن ئىبراھىم خان: «مەن 1000 دىنار ئۈچۈن ھەرگىزمۇ رەئىيەلىرىمنى ساتمايمەن» دېگەن. ئېيتىشلارغا كۆرە، ئۇ مۇسۇلمان قانۇنشۇناسلارنىڭ ماقۇللۇقىدىن ئۆتكۈزمەي تۇرۇپ ھەرقانداق باج - سېلىقنى ئاۋۇتماپتىكەن. ھېكايە قىلىنىشىچە، بىر قېتىم دىن تارقاتقۇچى ئابدۇخوجا دېگەن كىشى ئۇنىڭغا: «ئۆزلىرى پادىشاھ بولۇشقا لايىق ئەمەس» دېگەندە، ئۇ ئورنىنى بوشىتىپ بېرىش ئۈچۈن ئۆزىنى ئوردىغا سولاتقۇزۇپ قويغان. گېرمانىيىلىك ئۆمەلژان پرىستاك «قاراخانىيلار» دېگەن ئەسىرىدە تارىخچى مۇھەممەد ئەۋفىدىن نەقىل كەلتۈرۈپ: «ئىبراھىم خان ھەقىقەتەنمۇ دانا ھۆكۈمران ئىدى. ئەمەلىيەتتە، ئۇ بىر يېتۈك دانىشمەن بولۇپ، دۆلەتنىڭ ئاساسىي قارارلىرىنى ئۆزى پۈتۈپ چىقاتتى. دۆلەتنى ئادىللىق بىلەن ئىدارە قىلىپ، ئوغرى - يالغانلارنى تۈپ يىلتىزىدىن قۇرۇتۇپ، پۇقرالارنىڭ مەنپەئىتىنى قوغدىغانىدى» دېسە، تارىخچى ھاجى نۇر ھاجى (1929 — 2001) ئۆزىنىڭ «قەدىمكى ئۇيغۇرلار ۋە قاراخانىيلار» دېگەن كىتابىدا «ئىبراھىم بىننى ناسىرخان بىر يېتىلگەن ئالىم ئىدى. دۆلەتنىڭ ئاساسلىق رەھبەرلىكىگە ئائىت قارارلارنى ئۆزى يازاتتى. دۆلەتنى قانۇن بىلەن ئادىل باشقۇراتتى. ئوغرىلىقنىڭ يىلتىزىنى قومۇرۇپ تاشلاپ، ئاھالىلەرنىڭ مەنپەئىتىنى قوغدايتتى. ئۇ ھۆكۈم سۈرگەن چاغلاردا مەملىكەتتىكى خەلقنىڭ تۇرمۇشى باياشات، مال باھاسى مۇقىم بولۇپ، خەلق ھۇزۇر - ھالاۋەتكە ئېرىشكەنىدى. ئۇ دىنىي ساھەدىكىلەرنى ۋە ئالىملارنى بەك ھۆرمەتلەيتتى، ئىسلام قانۇنشۇناسلىرىنىڭ پىكرىنى ئالماي تۇرۇپ، يېڭى باج قانۇنى چىقارمايتتى» دەيدۇ.

قاراخانىيلار دۆلىتىدە يۇقىرى دەرىجىلىك دىنىي زاتلارنىڭ ئۆز ھوقۇقى ۋە مال - دۇنياسىنى قوغداش يولىدا دائىم دۆلەتكە ۋە خەلققە ئاسىيلىق قىلىپ، يا شەھەر دەرۋازىسىنى ئېچىپ بېرىپ دۈشمەنگە تەسلىم بولىدىغان، يا چېگرا سىرتىدىكى ياۋلارنى باشلاپ كېلىدىغان ئەھۋاللار كۆرۈلۈپ تۇراتتى. بۇنداق ئەھۋالدا ھۆكۈمرانلار دۆلەت مەنپەئىتىنى ھەممىدىن ئۈستۈن بىلىپ رەقىبلىرىنى رەھىم قىلماي يوق قىلاتتى. تارىخىي خاتىرىلەرگە كۆرە، ئىبراھىم بىننى ناسىر 1080 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئورنىغا ئىنىسى خىزىرخان (1080 — 1081)، ئۇنىڭدىن كېيىن ئۇنىڭ ئوغلى ئەھمەد بىننى خىزىر (1081 — 1095) ۋارىسلىق قىلغان. مەزكۇر ئەھمەدخان زامانىسىدا مۇنداق بىر ئىش يۈز بېرىدۇ: ھېكايە قىلىنىشىچە، ئۇ ياش ھەم تەجرىبىسىز بولغاچقا، رەئىيەلەرگە قاتتىق قوللۇق قىلىدۇ. ئاتىسى خىزىرخان زامانىسىدا چوڭ قازى بولغان ئەبۇ نەسىر بىننى ھەسەن كاسانىي زۇلۇمغا ئۇچرىغۇچىلار نامىدىن سەلچۇقىيلار سۇلتانى مەلىكشاھقا نامە يوللاپ، لەشكەر چىقىرىپ ياردەم بېرىشنى مۇراجىئەت قىلىدۇ. بۇ ئەھۋال پاش بولۇپ قالغاندىن كېيىن، سۇلتان ئەھمەدخاننىڭ ۋەزىرى ئەبۇ نەسىر ئىبنى سۇلايمان دۆلەتكە ئاسىيلىق قىلىش جىنايىتى سادىر قىلغان كاسانىيغا ئۆلۈم جازاسى بېرىدۇ. مىلادىيە 1089 - يىلى مەلىكىشاھ قاراخانىيلار زېمىنىغا لەشكەر تارتىپ كىرىدۇ ۋە بۇخارادا ئەھمەدخاننى تۇتۇۋېلىپ ئىسپاھانغا ئەۋەتىدۇ. قاراخانىيلارنىڭ مۇھىم ئەزالىرىدىن بىرى بولغان چىگىللەر بۇ چاغدا سۇلتان ئەھمەدكە ئاسىيلىق قىلىپ، سەلچۇقىيلار تەرىپىگە ئۆتۈپ كېتىدۇ. سۇلتان ئەھمەدخاننىڭ نائىپىمۇ سەلچۇقىيلار تەۋەلىكىدىكى خارەزمگە قاچىدۇ. سەلچۇق سۇلتانى مەلىكشاھ ئومۇمىي ۋەزىيەتنى نەزەردە تۇتۇپ، ئەھمەدخاننىڭ خانلىق ئورنىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، ئۇنى قويۇۋېتىدۇ. ئەمما، ئۇ ئىسپاھاندىن سەمەرقەندكە كەلگەندە، ئىسلام سوتچىلىرى، قازىلار، لەشكىرىي ئەمەلدارلار ئارىسىدا ئۇنىڭغا ئۆلۈم جازاسى بېرىش كېرەكلىكى ھەققىدە پەتىۋا پۈتۈپ بولىدۇ. شۇنداق قىلىپ، سۇلتان ئەھمەدخان مىلادىيە 1095 - يىلى سەمەرقەندتىكى دىنىي سوتتا (مەھكىـ

مەئى شەرئىدە) ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىنىپ، قەدىمكى تۈركلەرنىڭ قانۇنى بويىچە ئوقيانىڭ كىرىچى بىلەن بوغۇپ ئۆلتۈرۈلىدۇ. تۈركىيىلىك ئالىم رىشات گەنج «قاراخانىيلارنىڭ دۆلەت تەشكىلاتى» دېگەن ئەسىرىدە ئەرەب تارىخچىسى ئىبنۇل ـ ئەسىرنىڭ «ئەل ـ كامىلفىت تارىخ» دېگەن مەشھۇر ئەسىرىنىڭ 10 ـ جىلىد 243 ـــ 244 ـ بەتلىرىدىن نەقىل كەلتۈرۈپ «ئىبنۇل ـ ئەسىرنىڭ بەرگەن مەلۇماتىدىن قارىغاندا، خانىنىڭ زۇلمىدىن جاق تويغان خەلق ۋە لەشكەرلەر ئاخىر ئۇنىڭغا قارشى ئىسيان كۆتۈرۈپ، ئۇنى قازىلاردىن ۋە فەقىھلاردىن تەشكىل قىلغان بىر مەھكىمە ھەيئىتىنىڭ ئالدىغا ئېلىپ چىققان. ئوچۇق سوتتا ئۇنىڭ خۇداسىزلىقى ھەققىدە گۇۋاھلىق بېرىلىشى بىلەنلا، قازى ۋە فەقىھلار ئۇنى ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىشقا پەتۋا بەرگەن ۋە بوغۇپ ئۆلتۈرۈشكەنىدى» دەپ يازىدۇ.

مۇھەممەد بىننى سۇلايمان (تەختتىكى ۋاقتى 1102 ـــ 1130) تەقۋادار مۇسۇلمان سۇلتان بولۇپ، ئۇنىڭ زامانىسىدا يەرلىك ھۆكۈمرانلار ئارقىلىق باج يىغىش بىلەن قانائەتلىنمەي قالماي، يەر ۋە كاسىپخانىلارنى بۇۋاستە ئىگىلەپ، سودا ـ سېتىق بىلەنمۇ شۇغۇللىنىپ، تېخىمۇ كۆپ پايدىغا ئېرىشىپ، ئەيش ـ ئىشرەت، كەيپ ـ ساپاغا بېرىلگەن قاراخانىيلارنىڭ ھۆكۈمرانلىرىغا چەك قويۇلغانىدى. ھېكايە قىلىنىشىچە، ئۇ ئەشرەپ ئىبنى مۇھەممەد سەمەرقەندىي دېگەن بىر مۇپتىغا ئۆلۈم جازاسى بەرگەن. ئەمما، سەلجۇقىيلار سۇلتانى سەنجەر سۇلتان مىلادىيە 1130 ـ يىلى سەمەرقەند موللىلىرىغا خەت يېزىپ، ئۇنى پەيغەمبەرلەر پۇشتىنى خورلىدى، قەدىمىي ئۇرۇق جەمەتىنى يوقاتتى، كىشىلەرگە گۇمان بىلەن ئۆلۈم جازاسى بەردى ۋە مال ـ دۇنياسىنى مۇسادىرە قىلدى دېگەن جىنايەت بىلەن ئەيىبلىگەن. قاراخانىيلار تارىخىنى تەتقىق قىلغان بىر تارىخچى: «مۇھەممەد بىننى سۇلايمانىنىڭ مۇپتىغا ئۆلۈم جازاسى بەرگەنلىكى خەلقنىڭ مەنپەئىتىگە ئۇيغۇن بىر ئىش ئىدى. بۇنىڭدىن بىز شۇ ۋاقىتتىكى قانۇنىنىڭ رەئىيەلەرنىڭ مال ـ مۇلكىنى قوغدايدىغانلىقىنى، گۇناھكارلارنىڭ مال ـ مۇلكىنى بولسا قانۇن بويىچە مۇسادىرە قىلىدىغانلىقىنى كۆردۇق» دەپ يازغانىدى.

تارىخىي مەنبەلەردە قاراخانىيلارنىڭ شەرقىي بۇيۇك خاقانى ئىبراھىم بىننى مۇھەممەد تەختتىكى ۋاقتىدا (1057 ـــ 1058\1059 ـــ 1060) ئۇنىڭ ئۆچمەنچى تاغىسى يۈسۈپ قادىرخانىنىڭ ئوغلى مەھمۇد بىننى يۈسۈپ (توغرۇلخان، 1059 ـــ 1060\1074 ـــ 1075)كە «دۆلەتنىڭ قانۇن ـ نىزامى» دېگەن نام بېرىلگەنلىكى قەيت قىلىنىدۇ. پۇقرىقى مىسالىلاردىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، قاراخانىيلار ھۆكۈمدارلىرى ھۆكۈمرانلىق ۋاسىپلىرىنى قانۇنغا مەركەزلەشتۈرگەن بولۇپ، ھۆكۈمدارلار ھۆكۈم قىلىدىغان چاغدا ئۆزلىرى جازا مەيدانىغا بۇۋاستە چىقاتتى. ۋە شۇ ئارقىلىق ئەدلىيە ئىشلىرىنىڭ يۇرگۈزۈلۈشىگە تۈرتكە بولاتتى، بولۇپمۇ دۆلەت خادىملىرىنىڭ خەلقە زۇلۇم قىلىشىنىڭ ئالدىنى ئالاتتى. رىشات گەنجنىڭ قەيتلىرىگە كۆرە، بىز يۇقىرىدا ئىسمىنى زىكىر قىلىپ ئۆتكەن ئىبراھىم بىننى ناسىرخان زامانىسىدا ئەبۇ نەسىر مەنسۇر بىننى ئەھمەد بىننى ئىسمائىل دېگەن كىشى سەمەرقەند ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى يەرلەرنىڭ ئەدلىيە باشلىقلىقى ۋە ھاكىملىقىغا تەيىنلىنىپ، ھىجرىيە 458 ـ يىلى ئىبراھىم خانىنىڭ شىپاخانا ۋەقپىنامىسىنى تەستىقلىغانىدى. شۇ زاماندا بۇخاراغا قازى بولغان ئىمام فەخرۇددىن ھەسەن ئەلمەرغىلانىي «قازى ـ خان» دەپ داڭق چىقارغانىدى. شەرقىي قاراخانىيلار ھۆكۈمدارلىرىدىن بۇغراخان ئەبۇ ئەلى ھەسەن زامانىسىدا شەيخ ئىمام ئەبۇبەكرى مۇھەممەد بىننى ئابدۇسەمەد بىننى ئىسمائىل بۇخارىي قازى بولغان ۋە ئەسلىي نۇسخىسى زامانىمىزغىچە يېتىپ كەلگەن بىر شەرئەت دەۋاسىغا ھۆكۈم چىقارغان. بۇ دەۋاغا مۇناسىۋەتلىك ھالدا تۈزۈلگەن بىر

ھۆججەتتە ئىمام ئەبۇ بەكرى مۇھەممەد يەركەن ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى يەرلەرنىڭ قازىسى ۋە ھاكىمى دەپ تىلغا ئېلىنىدۇ. بۇ مەلۇماتقا كۆرە بىز شۇنداق دېيەلەيمىزكى، ئۇ زامانلاردا مەيلى جازا قازىلىرى بولسۇن، مەيلى ئۇمۇمىي مەھكىمە قازىلىرى بولسۇن، مەلۇم شەھەر ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى يەرلەرنىڭ دەۋالىرىنى سوراش ئۈچۈن بۇيۇك خان ياكى ئىلىك خانلار تەرىپىدىن مەخسۇس تەيىنلىنەتتى. رىشات گەنج تارىخچى سەمئانىينىڭ «كىتابۇل ـ ئەنساب» دېگەن ئەسىرىدىن نەقىل كەلتۈرۈپ، غەربىي قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ ئىلىك خانى شەمسۇلمۇلك خانىنىڭ ئىنىسى ئەبۇ شۇجا خىزىر بىننى ئىبراھىم زامانىسىدا ئەبۇ ناسىر ئەھمەد بىننى سۇلايمان بىننى ناسىر بىننى ھاتەم بىننى ئەلى بىننى ھەسەن كاسانىي دېگەن كىشىنىڭ (بۇ كىشىنىڭ ۋەقەلىرى يۇقىرىدا سۆزلەندى) سەمەرقەندنىڭ باش سوتچىسى (قازىل ـ قۇززات) بولغانلىقى، يەنە شۇ زامانلاردا ھەربىي دەۋالارنى بىر تەرەپ قىلىدىغان «ئەسكىرىي قازى» (قازىل ـ ئەسكەر)لارنىڭمۇ مەۋجۇتلۇقى ھەققىدە مەلۇمات بېرىدۇ.

قاراخانىيلار دۆلىتى تۈركىي خەلقلەر ئىچىدىكى ئەرەبلەر توققۇز ئوغۇز دەپ ئاتىغان ئۇيغۇرلار تەرىپىدىن قۇرۇلغان بىر فېئودال خانىدانلىق ئىدى. مەھمۇد كاشغەرىي «تۈركىي تىللار دىۋانى» دېگەن مەشھۇر ئەسىرىدە بۇ خانلىقنىڭ ھاكىمىيەت قۇرۇلمىسى، ئىجتىمائىي ئەھۋالى، قانۇن ـ تۈزۈملىرى ھەققىدە مۇكەممەل مەلۇمات بېرىدۇ. قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ دۆلەت تەشكىلىي ئاپپاراتلىرى قەدىمكى تۈرك ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ قانۇن ـ تۈزۈملىرىگە ۋارىسلىق قىلغان ھالدا بارلىققا كەلگەن. قاراخانىيلار ھۆكۈمرانلىرى ئۆزلىرىنىڭ قەدىمكى ئەجدادلىرىغا ئوخشاشلا قانۇن قۇرۇلۇشىغا ھەممىدىن بەك ئەھمىيەت بەرگەن. شۇڭا، بۇ خانلىق ئۆز زامانىسىدا باشقا ھاكىمىيەتلەرگە سېلىشتۇرغاندا، قانۇن ـ تۈزۈم جەھەتتە ياخشى دۆلەتلەرنىڭ بىرى بولۇپ تونۇلغان. بۇ پىكرىمىزنىڭ دەلىلى سۈپىتىدە تۆۋەندە بىرقانچە تارىخشۇناس ۋە ئالىمنىڭ بۇ ھەقتىكى بايانلىرىنى كۆرسىتىپ ئۆتىمىز.

ئەرەب سەيياھى گەردىزىي «زەينۇل ـ ئەخبار»دېگەن ئەسىرىدە مۇنداق بايان قىلىدۇ: «توققۇز ئوغۇزلارنىڭ پادىشاھى توققۇز ئوغۇز قاغان دېيىلىدۇ... ئۇلار خەلقە رەھىمدىل ۋە ئادىل سىياسەت يۈرگۈزىدۇ... توققۇز ئوغۇز قاغانىنىڭ توققۇز ۋەزىرى بار. مۇبادا بىر ئادەم ئوغرىلىق قىلىپ تۇتۇلۇپ قالسا، پۇتىنى باغلاپ، قولىنى بوينىغا باغلاپ، ھەربىر پاچىقىغا ئىككى يۈز كالتەك، دۇمبىسىگە يۈز كالتەك ئۇرۇپ، بازارغا ئېلىپ چىقىپ سازايى قىلىدۇ. كېيىن ئۇنىڭ ئىككى قۇلىقىنى، بىلىكىنى ۋە بۇرنىنى كېسىپ تاشلايدۇ. جاكارچى: ‹كۆپچىلىك ھەممىلار كۆردۈڭلار، بۇنداق ئىشنى ھەرگىز قىلماڭلار› دەپ جاكارلايدۇ»①.

ئەرەب جۇغراپىيەشۇناسى مەسئۇدىي (ۋاپاتى 956 ـ يىللار) «مۇرۇجى زەھەب» («ئالتۇن يايلاق») دېگەن كىتابىدا مۇنداق يازىدۇ: «تۈركلەر، قارلۇقلار، توققۇز ئوغۇزلار قوچۇ②غا يەرلەشكەن، ئۇ يەر خۇراسان بىلەن چىن ئىلى ئارىلىقىغا جايلاشقان بىر پادىشاھلىقنىڭ پايتەختى. بۇ قوۋملار كۈنمىزدە (ھىجرىيە 332\مىلادىيە 943 ـ يىلى) ئوخشاشلا تۈركلەرنىڭ ھەرقايسى ئۇرۇق ۋە قەبىلىلىرىگە تەۋە. بۇلار ئەڭ جاسارەتلىك، ئەڭ كۈچلۈك، ئەڭ ياخشى باشقۇرۇلغان بىر خەلق. ئۇلارنىڭ پادىشاھى ‹ئۇيغۇرخان› دېيىلىدۇ»③.

① گەردىزىي: «زەينۇل ـ ئەخبار»، «شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى» ژۇرنىلى 1999 ـ يىللىق 2 ـ سان 9 ـ بەت، ئۇيغۇرچە.

② مەسئۇدىينىڭ «مۇرۇجى زەھەب» دېگەن كىتابىنى ئەرەبچىدىن خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغان تەرجىمان گېلىڭ شىڭ ئېپەندى بۇ يەردە دېيىلگەن «قوچۇ»نى مەسئۇدىي خاتا تىلغا ئالغان بولۇشى مۇمكىن، توغرىسى كۇچا بولسا كېرەك، دەيدۇ ــ ئاپتور.

③ مەسئۇدىي: «مۇرۇجى زەھەب»، 174 ـ بەت، 1998ـ يىلى نەشرى.

رۇس تۈركۈلوگى، ئاكادېمىك بارتولد «موڭغۇل ئىستېلاسى دەۋرىدىكى تۈركىستان» دېگەن ئەسىرىدە قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ قانۇن ـ تۈزۈملىرى ھەققىدە توختىلىپ مۇنداق دەيدۇ: «قاراخانىيلار دۆلىتىدە ھەممە كۆچمەن چارۋىچى ئىمپېرىيىلىرىدىكىگە ئوخشاش ئۇرۇقداشلىق نۇقتىئىنەزىرى خۇسۇسىي قانۇن ساھەسىدىن دۆلەت قانۇن ساھەسىگە يۆتكەلگەنىدى»[1].

ئوتتۇرا ئەسىردە ياشىغان داڭلىق ئەرەب تارىخ ئالىمى ئىبنۇل ـ ئەسىر (1160 ـــ 1234) ئۆزىنىڭ «ئەل ـ كامىل فىت ـ تارىخ» دېگەن دۇنياغا مەشھۇر ئون ئىككى توملۇق ئەسىرىدە قاراخانىيلارنىڭ ھاكىمىيەت تۈزۈلمىسى ئۈستىدە توختىلىپ مۇنداق دەيدۇ: «ئۇ تەرتىپ ۋە قانۇن ـ تۈزۈم جەھەتتىن ئەڭ ياخشى ئەللەرنىڭ بىرىدۇر»[2].

پايدىلانغان مەنبەلەر:

① مەھمۇد كاشغەرىي: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 1980 ـــ 1984 ـ يىللار، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى.
② رىشات گەنج: «قاراخانىيلارنىڭ دۆلەت تەشكىلاتى» 2002 ـ يىلى، تۈركچە، ئەنقەرە.
③ ھاجى نۇرھاجى: «قەدىمكى ئۇيغۇرلا ۋە قاراخانىيلار»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2001 ـ يىلى.
④ يۇسۇپجان ئەلى ئىسلامىي: «قۇتادغۇبىلىك ۋە قانۇن»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1993 ـ يىلى.
⑤ ۋېي لياڭتاۋ: «قاراخانىيلار تارىخىدىن بايان» خەنزۇچە، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1986 ـ يىلى.
⑥ ئۆمەلژان پرىستاك (گېرمانىيە): «قاراخانىيلار»، «بۇلاق» ژۇرنىلى، 2005 ـ يىللىق 2 ـ سان.
⑦ نيۇ رۇجى: «ئالتاي مەدەنىيىتى ۋە گۇمانتار غەربىي رايون»، خەنزۇچە، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2003 ـ يىلى.

(ئاپتور شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىدە)

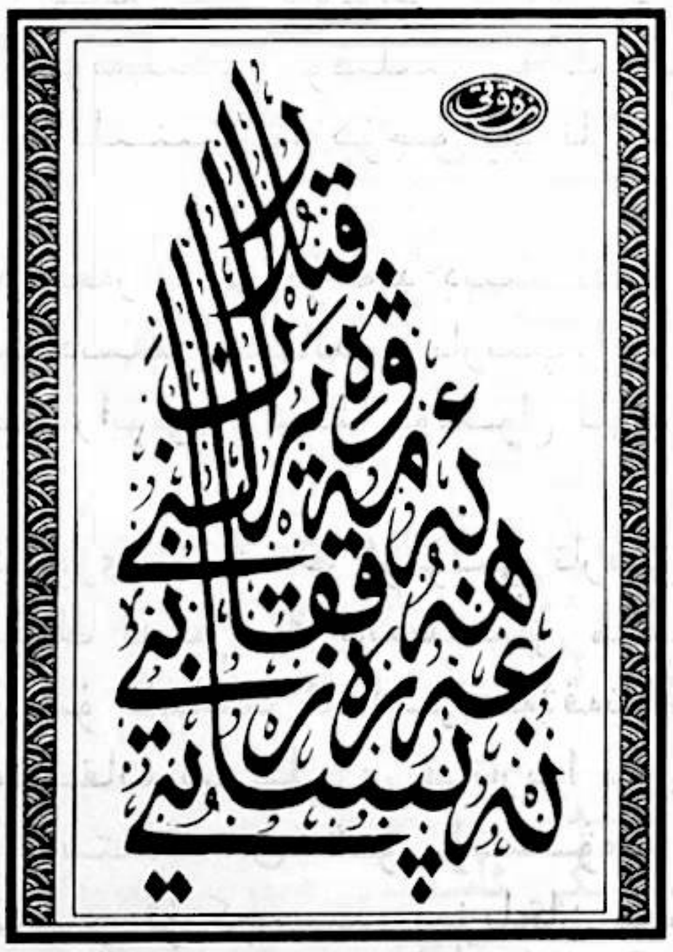

① ۋېي لياڭتاۋنىڭ «قاراخانىيلار تارىخىدىن بايان» دېگەن كىتابىنىڭ 76 ـ بېتىدە كەلتۈرۈلگەن نەقىل، 1986 ـ يىلى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، خەنزۇچە.
② يۇقىرىقى كىتاب 84 ـ بەتتە كەلتۈرۈلگەن نەقىل.

«قەشقەر تارىخى»نىڭ باش - ئاخىرى

ئەلى غوپۇر

مۇقەددىمە

قەشقەر يىپەك يولىدىكى قەدىمىي شەھەر بولۇش سۈپىتى بىلەن قەدىمدىن بۇيان يىراق - يېقىندىكى ئەللەر ۋە سايياھەتچىلەرنىڭ زور دىققىتىنى قوزغاپ كەلگەن. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن مەزكۇر تۇپراقتا ياشىغان ئەجدادلىرىمىز ۋە بۇ زېمىننىڭ ئاجايىپ - غارايىپلىرىغا مەستانە بولغان كىشىلەر تەرىپىدىن مۇشۇ يۇرتقا بېغىشلانغان نۇرغۇن قىسسە، داستان، شېئىر - قوشاق ۋە تارىخىي ئەسەرلەر مەيدانغا كەلگەن. ئۇلارنىڭ بەزىلىرى زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن كىشىلەرنىڭ خاتىرىلىرىدىن كۆتۈرۈلۈپ كەتكەن ۋە ياكى مەلۇم سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن يوقىلىپ كەتكەن بولسا، يەنە بەزىلىرى ئىلىم سۆيەر، ۋىجدانلىق كىشىلەر تەرىپىدىن ساقلىنىپ ۋە كۆچۈرۈپ تارقىتىلىپ، بۇ ئەزىزانە يۇرتنىڭ ئۆتمۈشىدىن دېرەك بېرىپ كەلدى.

قەشقەر بۇيۇك ئۇيغۇر ئالىمى مەھمۇد كاشغەرىينىڭ «كاشغەر - ئۇردۇكەند دېيىلىدۇ، بۇ خاقانلار تۇرىدىغان شەھەر دېگەن مەنىدە»[①] دېگەن بايانلىرىدا ئۆز ئىپادىسىنى تاپقاندىن تارتىپ، ھەرقايسى دەۋر قەلەمكەشلىرىنىڭ خاتىرىلىرىدە «قەشقەر شەھىرى»، «قەشقەر رايونى»، ھەتتا پۈتكۈل تارىم ۋە تۇرپان ئويمانلىقىنىڭ ئومۇمىي نامىنى كۆرسەتكەن.

2007 - يىلى 3 - ئايدا دۆلەتنىڭ نۇقتىلىق تەتقىقات تۈرى «شىنجاڭ ئومۇمىي تارىخى»نى يېزىش گۇرۇپپىسى مۇتەخەسسىسلەر ھەيئىتى مەزكۇر چوڭ ھەجملىك ئەسەرنىڭ پايدىلىنىش ماتېرىياللىرى سۈپىتىدە تەرجىمە قىلىنىپ، مۇناسىپ شەرھ يېزىلىدىغان، شۇ ئاساستا ئاساسىي مەۋقەنىڭ بىرىنچى قول ماتېرىياللىق خىزمىتىنى ئارتتۇرىدىغان تارماق تەتقىقات تېمىلىرى قاتارىدا مەن يوللىغان «قەشقەر تارىخىنىڭ تەرجىمىسى ۋە شەرھى» دېگەن تېمىنى تەستىقلىدى. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن مەن «قەشقەر تارىخى» دېگەن نامدا چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقى، ئوسمانلىي تۈركچىسىدە يېزىلغان ھەم بۇنىڭدىن بۇرۇن نەشر قىلىنغان ئەسەرلەر ۋە قوليازمىلارنى ئۆزۈم بۇرۇن تاپقان قوليازما ۋە نەشر نۇسخىلىرىغا سېلىشتۇرۇش، كەملىرىنى ئىزدەش ئىشىنى باشلىۋەتتىم. ئەمما، بۇ خىزمەت رەسمىي باشلانغاندىن

① مەھمۇد كاشغەرىي: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1981 - يىلى، 1 - توم، 168 - بەت.

كېيىن، بۇ ئىشنى قىلىشنىڭ مەن تەسەۋۋۇر قىلغاندىن نەچچە ھەسسە قىيىن ئىكەنلىكىنى ھېس قىلدىم. ئەگەر «قەشقەر تارىخى»نى قولۇمدىكى قولىيازما ۋە نەشر نۇسخىلىرى ئاساسىدا خەنزۇ تىلىغا تەرجىمە قىلىپ، مۇناسىۋەتلىك مەزمۇنلىرىغا شەرھى يازغان بولساممۇ، بۇ مەزكۇر تېما ئۈچۈن تۈزۈلگەن توختامنىڭ بەلگىلىمىلىرىگە تامامەن ئۇيغۇن ئىدى. ئەمما، مەزكۇر تېمىدىكى ئەسەرلەرنى سىستېمىلىق ئوقۇش ۋە تەتقىق قىلىش ئارقىلىق ئۇلاردا بەلگىلىك دەرىجىدە ئوخشىماسلىقلار بولغاندىن سىرت، بەزى ئەسەرلەر نامىنىڭمۇ كېيىنكىلەر تەرىپىدىن غەرەزلىك ياكى بىپەرۋالىق تۈپەيلىدىن خاتا قوللىنىلغانلىقىنى تونۇپ يەتتىم. شۇنىڭ بىلەن بىر خىل مەسئۇلىيەت ۋە بۇرچ تۇيغۇسى مېنى بۇ تېمىنى تېخىمۇ پۇختا ئىشلەشكە دەۋەت قىلدى.

1. «قەشقەر تارىخى»نىڭ قولىيازما ۋە نەشر نۇسخىلىرى

ھازىرغا قەدەر «قەشقەر تارىخى» نامىدا بەش پارچە تارىخىي ئەسەر پۈتۈلگەن بولۇپ، تۇنجىسى 11 ـ ئەسىردىكى ئۇيغۇر تارىخشۇناس، شەيخ، ئىستېداتلىق ئىمام ئەبۇ ئابدۇللا ھۇسەيىن پەزلىنىڭ ئوغلى كامىل ئىمام ئەبۇل پۇتۇخ ئابدۇلغاپپار كاشغەرىنىڭ «تارىخى كاشغەر» دېگەن ئەسىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. مەزكۇر ئەسەرنىڭ ئەسلىي قولىيازمىسى زامانىمىزغىچە يېتىپ كېلەلمىگەن. ئەمما، بۇ ئەسەرنىڭ قاراخانىيلار خانلىقى ۋە موڭغۇللارغا دائىر بىر قىسىم مەزمۇنلىرى 13 ـ ئەسىردە ئۆتكەن ئالمالىقلىق مەشھۇر ئۇيغۇر ئالىمى جامال قارشىنىڭ قەشقەردە يېزىپ تاماملىغان «سۇراھ لۇغىتىگە تولۇقلىما» دېگەن ئەسىرىدە ساقلىنىپ قالغان[1]. مەزكۇر ئەسەر ئۇيغۇرلارنىڭ قاراخانىيلارخانلىقى ۋە ئۇنىڭدىن بۇرۇنقى تارىخىنى تەتقىق قىلىشتىكى قىممەتلىك ماتېرىيال بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئىككىنچىسى، نامەلۇم ئاپتور تەرىپىدىن 17 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا يەركەندە يېزىلغان[2] دەپ پەرەز قىلىنغان «تارىخى كاشغەر» (بۇ ئەسەر 1986 ـ يىلى ھاجى نۇر ھاجىنىڭ نەشرگە تەييارلىشى بىلەن قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى تەرىپىدىن «چىڭگىزنامە» دېگەن نام بىلەن نەشردىن چىققان، بۇ ھەقتە كېيىنكى مەزمۇنلاردا ئايرىم توختىلىمىز).

«تارىخى كاشغەر»نى رۇسىيىلىك شەرقشۇناس بارتولد 1902 ـ يىلى ئوتتۇرا ئاسىيادا تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىۋاتقاندا تاشكەنتتىن تاپقان ھەمدە ئۇنىڭ ئايرىم جايلىرىنى تەرجىمە قىلىپ، «تۈركىستان كاماندروپكىسىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىدىن دوكلات»قا كىرگۈزۈپ، تۇنجى بولۇپ ئىلىم ساھەسىگە تونۇتقان. ئاكادېمىك بارتولد بۇ ئەسەرنىڭ مەزمۇنىنى باشقا بەش كىتاب ۋە تەزكىرىلەردە خاتىرىلەنگەن 16 ـ، 17 ـ ئەسىرلەردىكى شىنجاڭغا ئائىت مەزمۇنلار بىلەن سېلىشتۇرۇپ چىققان ھەمدە مەزكۇرئەسەردىكى ئەينى ۋاقىت ئالاھىدە شارائىتىدا يۈز بەرگەن تارىخىي ۋەقەلەرگە مۇناسىۋەتلىك بىر قىسىم مەزمۇنلارغا شەرھ يازغان. شۇنىڭ بىلەن بۇ ئەسەر ئىلىم ساھەسىدىكىلەرنىڭ يۈكسەك ئېتىبارىنى قوزغىغان. بارتولدنىڭ مەزكۇر ئەسەرگە مۇناسىۋەتلىك دوكلاتى ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن، گېرمانىيىلىك ئاتاقلىق تۈركولوگ خارتمان ئۆز كىتابىنىڭ ئاخىرىغا ئۇنىڭ گېرمانچە تەرجىمىسىنى قوشقان.

مەلۇم مەنىدىن ئېيتقاندا، بۇ ئەسەرنىڭ يورۇقلۇققا چىقىشى بىر مەھەل داغدۇغا پەيدا قىلغان بولۇپ، ئۇنىڭدىكى ئاساسىي سەۋەب: مەزكۇر ئەسەر تۇنجى بولۇپ ھىجرىيە 920 (مىلادىيە 1514) ـ يىلىدىن ھىجرىيە 1107 (مىلادىيە 1696) ـ يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا چاغاتايلارنىڭ شىنجاڭ

---

① ۋېي لياڭتاۋ: «قاراخانىيلار تارىخىدىن بايان»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1986 ـ يىلى، خەنزۇچە، 1 ـ بەت. قاراڭ: خۇتاۋ: «8 ـ 10 ـ ئەسىرلەردىكى غەربىي يۇرت تارىخى ھەققىدە تەتقىقات»، شاڭخەي قەدىمكى ئەسەرلەر نەشرىياتى، 2000 ـ يىلى، خەنزۇچە، 217 ـ بەت.

② ئاكىمۇشكىن نەشرگە تەييارلىغان: «تارىخى كاشغەر»، كىرىش سۆز، رۇسچە، 2 ـ بەت، 2001 ـ يىلى، سانكىت ـ پېتربورگ.

تۇپرىقىدا خانلىق قۇرۇشىغا مۇناسىۋەتلىك تارىخىي ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلىگەنلىكى، بۇ ماتېرىياللار بىر - بىرىگە زىچ باغلىنىشلىق ۋە ۋاقىت جەھەتتىن دەۋرىيلىك بولۇشتەك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە بولغانلىقىدۇر. دەل مۇشۇ خىل سەۋەبلەرگە كۆرە، بارتولد بۇ ئەسەرگە «تارىخى كاشغەر» دەپ نام بەرگەن ھەمدە مەزكۇر ئەسەرنىڭ تارىخىي ماتېرىياللىق قىممىتى ھەققىدە مۇنداق يازغان: «كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، بىز ھازىر قەشقەر خانلىقى ۋە خانلىقنىڭ ئاخىر زاۋالغا يۈز تۇتقانلىقىغا ئائىت ناھايىتى تەپسىلىي تارىخىي ماتېرىيالغا ئىگە بولدۇق»①.

مەزكۇر ئەسەرگە بېغىشلانغان تەتقىقات نەتىجىلىرى سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى ئەخمەد زەكى ۋەلى توغان، ل. ئى. دۇمان، ك. ئا. ئوسمانوف، ئا. م. مۇگىنوف، ك. س. ئىبراھىموف، ك. ئى. پېتروف، ئى. يا. زىلاتكىن، ۋ. پ. يودىن، ل. ئا. پوكروۋسكايا قاتارلىق كۆپلىگەن ئالىملارنى ئۆزىگە جەلپ قىلغان.

«تارىخى كاشغەر»نىڭ خېلى كۆپ كۆچۈرمە نۇسخىسى زامانىمىزغىچە يېتىپ كېلەلىگەن. رۇسىيە پەنلەر ئاكادېمىيىسى شەرقشۇناسلىق ئىنستىتۇتىنىڭ پېتربورگ شۆبىسىدە ئۇنىڭ C2472، C577، C576 دەپ نومۇر قويۇلغان ئۈچ خىل قولىيازما نۇسخىسى ساقلانماقتا. ئۇنىڭ بىر قىسىم مەزمۇنلىرى رۇسچىغا تەرجىمە قىلىنىپ، ئايرىم - ئايرىم ھالدا «15 ــ 17 - ئەسىرلەردىكى قازاق خانلىقىنىڭ تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار» (ئالمائاتا، 1969 - يىلى) بىلەن «قىرغىز ۋە قىرغىزلار رايونىنىڭ تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار»غا كىرگۈزۈلگەن②.

2001 - يىلى رۇسىيە پەنلەر ئاكادېمىيىسى شەرقشۇناسلىق ئىنستىتۇتى سانكىت - پېتربورگ شۆبىسى مەزكۇر ئىنستىتۇتتا ساقلىنىۋاتقان «تارىخى كاشغەر»نىڭ ئاتاقلىق شەرقشۇناس ئاكىمۇشكىن كىرىش سۆز يېزىپ، ئىندېكسىنى ئىشلىگەن ئەسلىي قولىيازمىسىنىڭ فاكسىمىل نۇسخىسى «سانكىت - پېتربورگ ئىلىم مەجمۇئەسى»نىڭ 8 - قىسمى سۈپىتىدە نەشر قىلىنىپ تارقىتىلدى. مەزكۇر ئەسەرنىڭ باش مۇھەررىرلىكىنى پېتروسيان، مۇئاۋىن باش مۇھەررىرلىكىنى ئاكىمۇشكىن بىلەن ئالىموف ئۈستىگە ئالغان. گورىگىلياد، كىچانوف، مىنشىكوف، تېمكىن ۋە خالىدوفلار مەسئۇل مۇھەررىر ۋە مۇھەررىر بولغان.

«تارىخى كاشغەر» ئىككى قىسىمغا بۆلۈنگەن بولۇپ، بىرىنچى قىسمى (ئەسلىي قولىيازما 1 - بەتتىن 58 - بەتكىچە)دا ئىنتايىن ئاددىي تىل ۋە بايان قىلىش ئۇسلۇبى ئارقىلىق نوھ، توپان بالاسى، نوھنىڭ ئوغۇللىرى، يافەس ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىدىن تاكى موغۇل، تاتار خانلىرىغىچە؛ قاراخانىنىڭ نەسەبى، موغۇل خانلىرىنىڭ ئوغۇزخانىنىڭ ئەۋلادلىرى ئىكەنلىكىنىڭ بايانى؛ موغۇل خانىنىڭ ئىسلام دىنىنى دۆلەت دىنى قىلىپ بېكىتىشى؛ ئاتىسى بىلەن بولغان ئۇرۇش، ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىقى دەۋرىدە مەيدانغا كەلگەن ئۇيغۇر، قاڭقىل، قارلۇق، خالاچ - قىپچاق قاتارلىق بەش تۈركىي قوۋم؛ ئوغۇزخاندىن ئالانقۇۋا (چىڭگىزخانىنىڭ ئەجدادى)غىچە بولغان ۋەقەلەر؛ چىڭگىزخانىنىڭ نەسەبنامىسى ھەمدە ئۇنىڭ ئوغۇللىرى، غەربكە يۈرۈش قىلىشى، ئىراندىكى ئىلخانىيلار ۋە ئۇلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقى، چاغاتايخان ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىدىن مۇبارەكخان، باراقخان، تۇۋاخان، ئىسەن بۇغاخان، تۇغلۇق تېمۇرخاندىن تارتىپ 1514 - يىلى قەشقەردە مىرزا ئابابەكرنىڭ قوشۇنلىرى مەغلۇپ قىلىنىپ يەركەن خانلىقى قۇرۇلغۇچە بولغان ۋەقەلەر بايان قىلىنغان.

ئىككىنچى قىسمىدا سۇلتان سەئىدخاندىن تارتىپ سۇلتان مۆمىنخانغىچە بولغان ۋەقەلەر، يەنى

---

① ئاكىمۇشكىن نەشرگە تەييارلىغان: «تارىخى كاشغەر»، كىرىش سۆز، رۇسچە، 6 - بەت، 2001 - يىلى، سانكىت - پېتربورگ.

② لىيۇ جېڭيىن، ۋېي لياڭتاۋ: «غەربىي يۈرت خوجىلار جەمەتى تەتقىقاتى»، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى، 1998 - يىلى، خەنزۇچە، 8 - 9 - بەتلەر؛ قارالسۇن: ۋېي لياڭتاۋ: «يەركەن خانلىقى تارىخى»، 1988 - يىلى، خەنزۇچە، 12 - بەت.

1514 ـ يىلىدىن 1695 ـ يىلىغىچە بولغان يەركەن خانلىقىنىڭ ھەرقايسى خانلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ۋە شۇ دەۋرلەردە يۈز بەرگەن تارىخىي ھادىسىلەر يىلنامە تەرتىپى بويىچە بايان قىلىنغان.

ئالاھىدە تىلغا ئېلىشقا ئەرزىيدىغىنى شۇكى، مۇئەللىپ باشقا تارىخشۇناسلارغا ئوخشىمىغان رەۋىشتە ئاق تاغلىق ۋە قارا تاغلىق خوجىلار جەمەتلىرىنىڭ يەركەن خانلىقىغا بولغان تەسىرى، ھاكىمىيەت تالىشىش كۈرەشلىرىنى لايىقىدا بايان قىلىش بىلەن بىللە ئەينى دەۋرنىڭ سىياسىي ۋە ئىجتىمائىي ئەھۋالىدىنمۇ مەلۇماتلار بەرگەن.

مۇئەللىپ يەنە ئۆز ئەسىرىنى جانلىق تارىخىي پاكىتلار ۋە گۈزەل ئەپسانە ـ رىۋايەتلەر بىلەن بېيىتىش مەقسىتىدە رەشىدىددىننىڭ «جامىئۇت ـ تەۋارىخ»، مىر خاۋەندنىڭ «رەۋزەتۇس ـ سەفا»، جۇۋەينىينىڭ «تارىخى جەھان گۇشاي»، مىرزا مۇھەممەد ھەيدەرنىڭ «تارىخى رەشىدىي»، شەرەفىددىن ئەلى يەزدىينىڭ «زەفەرنامە»، شاھ مەھمۇد چۇراسنىڭ «تارىخ» (بۇ ئەسەرنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇرچە نۇسخىسى «سەئىدىيە خانلىقى تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار» دېگەن نام بىلەن نەشر قىلىنغان) قاتارلىقلاردىن كۆپلەپ پايدىلانغان ۋە ئۇزۇندىلەرنى ئالغان. ئەسەرنىڭ 99 ـ بېتىدىن 105 ـ بېتىگىچە بولغان قىسمى ئاپتورنىڭ ئەسلىي ئىجادىيىتى بولۇپ، ناھايىتى يۇقىرى تارىخىي قىممەتكە ئىگە.

ئۈچىنچى، رۇسىيىلىك گېنېرال كورپاتكىن 1879 ـ يىلى يېزىپ نەشر قىلدۇرغان «قەشقەرىيە».

1876 ـ يىلى 10 ـ ئايدا كورپاتكىن (تولۇق ئىسمى: ئالىكسىي نىكولايىۋىچ كورپاتكىن، 1848 ـ 1925) چار پادىشاھنىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن جەنۇبىي شىنجاڭغا كېلىپ، ھەر خىل ئاخباراتلارنى يىغقان. ئەينى ۋاقىتتا بۇ زېمىنلارنى قوقەنلىك ياقۇپبەگ ئىگىلەپ تۇرغان بولۇپ، كورپاتكىن چاررۇسىيە نامىدىن ياقۇپبەگكە زېمىن تەلىپى قويغان. ئۇ دۆلىتىگە قايتقاندىن كېيىن، تۈركىستان گوبىرناتورى كوفمانغا قەشقەرىيىنىڭ تارىخى، جۇغراپىيىلىك ئەھۋالى، ھەربىي كۈچى، سانائەت ۋە سودىسىغا دائىر بىر پارچە دوكلات يېزىپ تاپشۇرغان. مەزكۇر كىتاب شۇ دوكلاتنىڭ تولۇقلىمىسى ۋە تۈزىتىلگەن نۇسخىسىغا ئاساسەن نەشر قىلىنغان. 1982 ـ يىلى مەزكۇر ئەسەرنىڭ خەنزۇچە ۋە ئۇيغۇرچە تەرجىمىلىرى (ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى ئىنگلىزچە نەشرىگە ئاساسەن تەرجىمە قىلىنغان) سودا نەشرىياتى ۋە شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنىپ تارقىتىلغان. بۇ ئەسەر جامائەتچىلىككە خېلى تونۇش بولغاچقا، بۇ ھەقتە كۆپ توختالماسلىقنى لايىق تاپتىم.

تۆتىنچى، تۈركىيىلىك مۇھەممەد ئاتىف ھىجرىيە 1300 (مىلادىيە 1882) ـ يىلى يېزىپ نەشر قىلدۇرغان «قەشقەر تارىخى».

مەزكۇر ئەسەرنىڭ مەزمۇن دائىرىسى بىرقەدەر كەڭ بولۇپ، مۇقەددىمە، قەشقەر قىتئەسى (بۇ ئاپتورنىڭ ئەسلىي سۆزى بولۇپ، ئۇ ھازىرقى شىنجاڭنىڭ ھەممە جايلىرىنى دېگۈدەك ئۆز ئىچىگە ئالغان)نىڭ يىراق قەدىمكى زامان تارىخى، ئاھالىسى، ھىجرەتتىن ئاۋۋالقى تارىخى، قاراخانىيلار، چىڭگىز ئەۋلادلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى، ئەمىر تېمۇر ۋە تۇغلۇق تېمۇرگە دائىر مەلۇماتلار، يەركەن خانلىقى، جۇڭغارلار ۋە ئۇلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقى، ياقۇپبەگنىڭ ئىستېلاسى ۋە چىڭ سۇلالىسىنىڭ ياقۇپبەگ ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىشى قاتارلىق بىر قاتار تارىخىي ۋەقەلەردىن سىرت، مەزكۇر يۇرتنىڭ دەۋرلەردىن بۇيانقى سودا ـ تىجارەت، ھۈنەر ـ كەسىپ ۋە مەدەنىي تۇرمۇشىغا ئائىت مەلۇماتلارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بولۇپمۇ مۇئەللىپ ئەسىرىدە ئۆز دەۋرىگە دائىر مەلۇماتلارنى بايان قىلىشتا مەسىلىلەرگە خالىس مەيداندا تۇرۇپ باھا بېرىشكە تىرىشقان. شۇڭا، ياقۇپبەگ ۋە ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىق دەۋرى، تۈركىيە، رۇسىيە ۋە ئەنگلىيە قاتارلىق دۆلەتلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى قاتارلىق مەزمۇنلار مەزكۇر ئەسەرنىڭ جېنى ھېسابلىنىدۇ.

مۇئەللىپ ئەسىرىدە ئۆز مۇددىئاسىنىڭ يەكۈنى سۈپىتىدە كىرىش سۆز قىسمىدا تۆۋەندىكىلەرنى يازىدۇ: «جانابىي ئاللا دەرگاھىغا چەكسىز ھەمدۇسانا، تەشەككۇر، مەدھىيە يەتكۈزۈپ ۋە ئۇلۇغ، شانلىق پەيغەمبىرىمىزگە رەھمەت، سالام يوللىغاندىن كېيىن، جانابىي ئاللانىڭ كۈچلۈك، توغرا رەھمىتىگە تايىنىپ، مۆھتەرەم ئوقۇرمەنلىرىمىزنىڭ خاتالىقىمنى كەچۈرۈشىنى ئۈمىد قىلىپ، قەشقەرنىڭ تارىخى ۋە ئاجايىپ ـ غارايىپلىرى ھەققىگە بېغىشلانغان بۇ كىتابنى يېزىشقا ۋە نەشر قىلىپ تارقىتىشقا جۈرئەت قىلدىم. بۇ ئاۋۇالقى قىسمىنىڭ باشقا كىتابلاردەك بىر قىسىم خاتالىقلىرىدىن خالىي بولالمايدىغانلىقىنى ئېتىراپ قىلىش بىلەن بىللە، باشقا قىسىملىرى ئوقۇرمەنلەرنىڭ زوقى ۋە مەنپەئىيىتىنى قوزغايدىغان ھالدا بايان قىلىشقا جۈرئەت قىلىمەن. مەملىكىتىمىزدە ياۋروپا ئەخلاق ۋە مەدەنىيىتىنىڭ يەرلىشىشىگە ئەگىشىپ، ئارقىمۇئارقا تەرجىمە قىلىنىپ، ھازىرغا قەدەر بۇزۇق ئەخلاق تارقىتىشتىن باشقا ھېچبىر رولى بولمىغان كىتابلارغا قارشى ھالدا دىنىي قېرىنداشلىرىمىزغا ۋە مىللىتىمىزگە تەئەللۇق بولغان مۇنداق تارىخ كىتابلىرى ئاز بولسىمۇ، بۇ كىتابلارنىڭ ھەممىسى غەيرەتلىك ۋەتەنپەرۋەرلەر تەرىپىدىن تەشەككۇر نەزىرى بىلەن كۆرۈلگۈسىدۇر. كۆپلىگەن تارىخ كىتابلىرىدىكىگە ئوخشاش، ۋەقەلەرنى تەكشى بىر سۈرئەتتە يېزىشتەك ۋەقە تەسۋىرچىلىكى قىلىشنى ۋىجدانىم قەتئىي قوبۇل قىلمىغاچقا، بىر ۋەقەنىڭ سەۋەب ۋە قارشى تەرەپلىرىنى ئەتراپلىق بايان قىلىپ، ئۇ ۋەقە ھەققىدە زۆرۈر مۇھاكىمىلەرنى يۈرگۈزدۇم. قەشقەرگە ئازدۇر ـ كۆپتۇر مۇناسىۋىتى بولغان باشقا مەلۇماتلارنى كىتابقا كىرگۈزۈش بىلەن بىللە ۋەقەلىكلەرنى ئىمكانقەدەر توغرا يازدىم. بەزى تارىخىي ۋەقەلىكلەرنى رىغبەت نەزىرى بىلەن چۈشەندۈرۈشتىن ھەم ماختانچاقلىق، مەنمەنلىك، ئابرۇيپەرەسلىك ۋە تەرەپبازلىقتىن قەتئىي ساقلىنىپ، بىتەرەپ پىكىر قىلىش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، راستىنى سۆزلەشتىن قىلچىمۇ يۈز ئۆرۈمىدىم. بۇ كىتاب ئاساسەن ئۈچ قىسىمدىن تەركىب تاپقان بولۇپ، بىرىنچى قىسمى قەشقەر قىتئەسىنىڭ توپان بالاسىدىن تاكى زامانىمىزغا قەدەر بولغان تارىخىي ۋەقەلىرىنى؛ ئىككىنچى قىسمى قەشقەر مەملىكىتىنىڭ جۈغراپىيىلىك ئەھۋالى بىلەن ئاھالىسىنىڭ ئۆرپ ـ ئادەت، ئەخلاق ۋە باشقا ئاجايىپ مەلۇماتلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۈچىنچى قىسمى بولسا قەشقەردە تونۇلغان بىر تۈركۈم زاتلارنىڭ تەرجىمھالىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. كىتابتا ۋەقەلەر بىر ـ بىرىگە تۇتاش ۋە چىگىش يېزىلماستىن، بىرقانچە بابقا ئايرىلدى... قەشقەردە ھازىرغا قەدەر نۇرغۇن ۋەقەلەر بولۇپ ئۆتكەنلىكى، خۇسۇسەن ياقۇپخان ھۆكۈمىتىنىڭ ئاخىرقى دەۋرى، يېقىنقى زامانداسۇلتان ئابدۇل ئەزىزخانىنىڭ قەشقەرگە قورال ۋە ھەربىي مۇئەللىملەرنى ئەۋەتىشتەك يارەملىرى ئۇ تەرەپتىكىلەرنىڭ دىققەت ـ نەزىرىنى ئىسلام خەلىپىسى مەركىزىگە بۇرىغانلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ ھەمدە قەشقەردە بولۇپ ئۆتكەن ۋەقەلەر ھەققىدىكى خەۋەرنىڭ مەملىكىتىمىزگە يېتىپ كەلگىنىگە بىر يىل بولاي دېگەن بولسىمۇ، ھازىرغا قەدەر قەلەم ئىگىلىرىدىن ھېچبىر كىشىنىڭ مۇكەممەل بىر ئەسەر يېزىشقا كىرىشمىگەنلىكىگە ئېچىنىپ، قەشقەر تارىخىنى يېزىشتەك بۇ مۇشكۈل خىزمەتنى كەمىنە ئۆز ئۈستۈمگە ئالدىم. قەشقەر تەرەپلەردە يۈز بەرگەن ۋەقە ـ ھادىسىلەرگە مۇناسىۋەتلىك مەلۇماتلارنىڭ بۇ تەرەپلەرگە كەلگەنلىرىنىڭ بەزىلىرى يېزىلدى. خەلق ئاغزىدا كۆچۈپ يۈرگەن ياكى گېزىتلەردە ئېلان قىلىنغان ۋەقەلەرنىڭ يېرىمىدىن كۆپرەكى مۇبالىغىلەشتۈرۈۋېتىلگەن ۋە مەلۇم غەرەز بىلەن بۇرمىلىۋېتىلگەچكە، ئىشىنىشكە لايىق ئەمەستۇر. بۇنداق كۆچۈپ يۈرۈۋاتقان رىۋايەتلەرنىڭ ھەقىقەتكە ئۇيغۇن تەرەپلىرى ناھايىتى چەكلىك بولۇپ، مەتبۇئاتلاردىن ئورۇن ئالغانلىرىمۇ 150 ـ 200 قۇر، يەنى 10 ـ 12 بەتتىن ئىبارەتتۇر. مەن بۇ خىل رىۋايەتلەرنى كىتابىمغا يېزىشتا پەقەت تولۇق ھەقىقەت بولغانلىرىنى كىتابخانلارغا قوبۇل قىلدۇرۇش ئۈچۈن ئەمەس، بەلكى دەلىل ـ پاكىت يۈزىسىدىن

يازدىم»①.

مۇھەممەد ئاتىق ئوسمانلىي ئىمپېرىيەسىنىڭ قورال ـ ياراغ باشقارمىسىنىڭ ھېسابات مەسئۇلى ۋە پۇتۇكچىلىرىدىن بولۇپ، ياقۇپبەگنىڭ قەشقەردىكى ھۆكۈمرانلىقىغا دائىر ۋەقەلەرنى ئوسمانلىي ئىمپېرىيەسىنىڭ قەشقەرگە ئەۋەتكەن ھەربىي كومانداىرى كازىم ئەپەندىنىڭ بۇيرۇقى بويىچە بايانغا ئاساسەن يازغان. ئۇ بۇ ئەھۋاللارنى ئۆز ئەسرىنىڭ كىرىش سۆز قىسمىدا مۇنداق بايان قىلغان: «ئالىي كومانداىرى كازىم ئەپەندى دۆلىتى ئالىيە تەرىپىدىن ياقۇپخان قېشىغا قەشقەرگە ئەۋەتىلىپ، ئۇ يەردە ھىجرىيە 1291 (مىلادىيە 1874) ـ يىلىدىن ھىجرىيە 1294 (مىلادىيە 1877) ـ يىلىغىچە تۇرغان ئۇچ يىرىم يىل ئىچىدە كۆرگەنلىرىنى كېيىنكى چاغدا ئالىي ئوردىغا كەلگەندە ماڭا سۆزلەپ بەرگەنلىكتىن، ئۇنىڭ بۇ ياردىمىگە كۆپ مىننەتدارلىقىمنى بىلدۇرىمەن».

مەزكۇر ئەسەرنىڭ تۇركىيە تۇركچىسىدىكى نۇسخىسى 1998 ـ يىلى تۇركىيە ئالىملىرىدىن دوكتور، پروفېسسور ئىسمايىل ئاكا، رەھبى گۈنەي ۋە جاھىت تىلچى قاتارلىقلار تەرىپىدىن قايتا نەشر قىلىنغان.

بەشىنچى، ئىمىر ھۈسەيىن قازى تەرىپىدىن 1957 ـ يىلى قەشقەردە يېزىلغان «تارىخى ۋاقىئەئى كاشغەر».

مەزكۇر ئەسەرنىڭ قولىيازما نۇسخىسىنى تېپىشقا ئىمكانىيىتىم يار بەرمىگەنلىكى ئۈچۈن، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى مىللەت ۋە ئانتروپولوگىيە ئىنستىتۇتى كۇتۇپخانىسىدا ساقلىنىۋاتقان «شىنجاڭ تارىخى ـ مەدەنىيىتى تەتقىقاتىغا دائىر ئەسەرلەر كاتالوگى»دىكى تۆۋەندىكى قىسقا ئۇچۇر بىلەنلا كۇپايىلەندىم:

«تارىخى ۋاقىئەئى كاشغەر»، ئاپتورى: ئىمىر ھۈسەيىن قازى، يېزىلغان ۋاقتى: 1957 ـ يىلى، قەشقەر. «بۇ كىتابتا قەشقەرنىڭ يىراق ئۆتمۈشتىكى تارىخىي ۋەقەلىرىدىن قىسقىچە مەلۇمات بېرىلىش بىلەن بىللە، ئاساسلىقى قەشقەر رايونىنىڭ 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن ئوتتۇرىلىرىغىچە بولغان تارىخىي ۋەقەلىرى تەپسىلىي بايان قىلىنغان. ئەسەر 284 بەت ئەتراپىدا»②.

بۇ ئەسەر شىنجاڭ رايونىنىڭ يېقىنقى ۋە ھازىرقى زامان تارىخىنى تەتقىق قىلىشتىكى قىممەتلىك ماتېرىيال بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

2. «چىڭگىزنامە» ئەسلىي «تارىخى كاشغەر» بولۇشى كېرەك

نامەلۇم ئاپتور تەرىپىدىن يېزىلغان «تارىخى كاشغەر» 1902 ـ يىلى ئاكادېمىك بارتولد تەرىپىدىن ئىلىم ساھەسىگە قايتا تونۇلۇپ 84 يىل ئۆتكەندىن كېيىن، يەنى 1986 ـ يىلى ھاجى نۇر ھاجى ئەپەندى تەرىپىدىن نەشرگە تەييارلىنىپ، «چىڭگىزنامە» دېگەن تونىنى كىيىپ، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتىنىڭ نەشر قىلىپ تارقىتىشى بىلەن ئۇيغۇر جامائەتچىلىكى بىلەن يۈز كۆرۈشتى.

ئاتالمىش «چىڭگىزنامە»نىڭ «نەشرگە تەييارلىغۇچىدىن» دېگەن سەھىپىسىگە تۆۋەندىكىدەك بايانلار بېرىلگەن: «‹چىڭگىزنامە›، ناملىق بۇ تارىخىي ئەسەر مۇللا مىرسالىھ كاشغەرىي تەرىپىدىن يېزىلغان. ئەسەرنىڭ يېزىلغان ۋاقتى، ئاپتورنىڭ ھاياتى ۋە تەرجىمىھالىغا ئائىت ھېچقانداق مەلۇماتقا ئىگە ئەمەسمىز. ‹چىڭگىزنامە› ناملىق بۇ ئەسەر مۇللا مىرسالىھنىڭ ئەينى قولىيازما نۇسخىسى بولۇپ، 1981 ـ يىلى قەشقەرلىق قادىر بۇلاق تەرىپىدىن تېپىلىپ، ئاپتونوم رايونلۇق ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى قولىيازما فوندىغا تەقدىم قىلىنغان. ‹چىڭگىزنامە›نىڭ قولىيازما نومۇرى: 00679. قولىيازما خوتەننىڭ

① مۇھەممەد ئاتىق: «قەشقەر تارىخى»، 1998 ـ يىلى، تۈركچە، 3 ـ 5 ـ بەتلەر.

② «شىنجاڭ تارىخى ـ مەدەنىيىتى تەتقىقاتىغا دائىر ئەسەرلەر كاتالوگى»، 1 ـ توم، شاپاگراف نۇسخا.

پاتلىق سامان قەغەزگە خەتتى پارسي بىلەن يېزىلغان. ئەسەر جەمئىي 262 بەت، 16 فورمات بولۇپ، ھەر بېتىگە 13 قۇردىن يېزىلغان. «چىڭگىزنامە» ئۇيغۇر تارىخىنى ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىشتا زور ئىلمىي قىممەتكە ئىگە. بۇ قولىيازمىنىڭ تېپىلىشى تارىخ تەتقىقاتىدا كىشىنى شادلاندۇرىدىغان زور مۇژدەپەقىيەت بولدى ...»①.

ھاجى نۇر ھاجى ئەپەندى مەزكۇر قولىيازمىنى نەشرگە تەييارلىغان ۋاقىتتا، بۇنىڭدىن 84 يىل ئاۋۋال ئىلىم ساھەسىدىكىلەر مەزكۇر ئەسەرنى «تارىخى كاشغەر» دەپ ئاتىغانلىقىدىن خەۋەر تاپمىدىمۇ ياكى غەرەزلىك ھالدا ئەسەرنامىنى قايتىدىن قويدىمۇ، بۇنى بىلىش قىيىن بولسىمۇ، ئەمما بىر ئەسەرنىڭ ئىككى خىل نامدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى، بولۇپمۇ ھاجى نۇر ھاجىنىڭ 1993 ـ يىلى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان «يەركەن سەئىدىيە خانلىقىنىڭ قىسقىچە تارىخى» ناملىق ئەسىرىدە مەزكۇر ئەسەرنى ھەم «چىڭگىزنامە»، ھەم «تارىخى كاشغەر» دەپ تەڭ قوللىنىشى كىشىدە بىپەرۋالىق ۋە مەسئۇلىيەتسىزلىكتىن كۆرە، مەلۇم غەرەز يوشۇرۇنغانمىدۇ، دېگەن تەسىراتنى پەيدا قىلىدۇ.

ئاتالمىش «چىڭگىزنامە» نەشر قىلىنىپ نەچچە يىلدىن كېيىن، پېشقەدەم ئۇيغۇر زىيالىيلىرىدىن تەتقىقاتچى مىرسۇلتان ئوسمانوف، ئابدۇشۇكۇر تۇردى قاتارلىقلارنىڭ: «بۇ ئەسەرنىڭ ئەسلىي نامى «تارىخى كاشغەر» ئىدى» دېگەنلىكلىرىنى كۆپ ئاڭلىغان بولساممۇ، ئەمما بىرەر كىشى ئوتتۇرىغا چىقىپ، بۇ ئىككى قولىيازمىنىڭ ئەسلىدە بىر ئەسەر ئىكەنلىكىنى ئىلىم ساھەسىگە جاكارلىمىغانلىقى ئۈچۈن خاتا نام خاتا پېتى كېتىۋەردى. بۇ خىل نام خاتالىقى چاغاتاي خانلىقى، جۇملىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ كېيىنكى ئوتتۇرا ئەسىر تارىخىنى تەتقىق قىلىدىغان بىر قىسىم كىشىلەرگىمۇ خاتا تۇيغۇ بېرىپ قويغان ۋە بىر قىسىم ئۇقۇم خاتالىقلىرىنىڭ سادىر بولۇشىغا سەۋەب بولغانىدى.

ئاكسۇشكىنىڭ نەشرگە تەييارلىشى ئارقىلىق يورۇقلۇققا چىققان «تارىخى كاشغەر»نىڭ ئەسلىي قولىيازمىسىدىن باشقا، بارتولدنىڭ «تارىخى كاشغەر» ھەققىدىكى مەلۇماتلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان تەتقىقات نەتىجىلىرى ۋە باشقا مۇناسىۋەتلىك تەتقىقاتلار رۇس ۋە گېرمان تىلىدا ئېلان قىلىنغان، خەنزۇ ئالىملار چەت ئەل تىلىدىكى تەتقىقات نەتىجىلىرىدىن بىۋاسىتە پايدىلانغان، ئاتالمىش «چىڭگىزنامە»نىڭ خەنزۇچە تەرجىمە نۇسخىسى بولمىغانلىقىدەك بىر قاتار سەۋەبلەر تۇپەيلىدىن، خەنزۇ ئالىملىرىنىڭ بۇ ئىككى قولىيازمىنىڭ ئەسلي بىر ئەسەر ئىكەنلىكىنى بايقىماسلىقىدىن ئەجەبلىنىشنىڭ ھاجىتى يوق.

ئەمدى ئۇيغۇر زىيالىيلىرىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، بىز نامەلۇم ئاپتور تەرىپىدىن يېزىلغان «تارىخى كاشغەر» ناملىق مەزكۇر ئەسەرنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ۋەيي لياڭتاۋ قاتارلىق بىر قىسىم تەتقىقاتچىلارنىڭ ئەسەرلىرىدىنلا بىلگەن، ئەمما ئۇنىڭ سانكىت ـ پېتېربورگدىكى قولىيازمىسا نۇسخىسىنى بىۋاسىتە كۆرمىگەن بولغاچقا، بۇ ھەقتىكى خاتالىقلارغا ئوخشاشلا يول قويۇپ كەلگەنىكەنمىز. بۇ خىل خاتالىق تۇپەيلىدىن شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنستىتۇتىنىڭ ئوقۇتقۇچىسى، دوكتور جاۋ جياڭمىن «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»نىڭ 2005 ـ يىللىق 5 ـ سانىدا ئېلان قىلغان بىر پارچە ماقالىسى ۋە ئۆزىنىڭ دوكتورلۇق ئىلمىي ماقالىسىنىڭ ھەر ئىككىلىسىدە «چىڭگىزنامە» دېگەن نامنى ئىشلەتكەن②.

① مۇللا مىرسالىھ كاشغەرىي: «چىڭگىزنامە»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1986 ـ يىلى، كىرىش سۆز قىسمى، 1 ـ بەت. (بۇ قولىيازما ئاكادېمىيىنىڭ كۇتۇپخانىسىغا قايتىپ كەلمىگەن).

② جاۋ جياڭمىن: «چاغاتايچە ھۆججەت «چىڭگىزنامە»دىكى موڭغۇل كىشى ئىسىملىرى ئۈستىدە مۇلاھىزە»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 2005 ـ يىللىق 5 ـ سان، خەنزۇچە، 77 ـ بەت. قارالسۇن: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى كۇتۇپخانىسىدا ساقلىنىۋاتقان «دوكتور ئوقۇغۇچىلار دىسسېرتاتسىيىلىرى توپلىمى»غا كىرگۈزۈلگەن جاۋ جياڭمىننىڭ «چاغاتايچە ھۆججەت «چىڭگىزنامە» تەتقىقاتى» ناملىق دوكتورلۇق دىسسېرتاتسىيىسى، 2005 ـ يىلى.

مەنمۇ «تارىخى كاشغەرنىڭ تەرجىمىسى ۋە شەرھى» دېگەن تەتقىقات تېمىسىنى يوللىغان ۋاقىتتا، نامەلۇم ئاپتور تەرىپىدىن يېزىلغان «تارىخى كاشغەر» بىلەن موللا مىرسالىھ كاشغەرىنىڭ نامىدا نەشر قىلىنغان ئاتالمىش «چىڭگىزنامە»نى ئايرىم ـ ئايرىم ئىككى پارچە «تارىخى كاشغەر» قىلىپ يوللىغانىدىم (مۇھەممەد ئاتىق بىلەن ئىمىر ھۇسەيىن قازىنىڭ ئەسەرلىرىنى قوشقاندا تۆت پارچە). تېما بېكىتىشكە قاتناشقان مۇتەخەسسىلەرمۇ شۇ بويىچە تەستىقلىغانىدى. ئەمما، سانكىت ـ پېتېربورگدا ساقلىنىۋاتقان «تارىخى كاشغەر»نىڭ قوليازما نۇسخىسىغا ئېرىشكەندىن كېيىن، مەزكۇر قوليازما بىلەن ئاتالمىش «چىڭگىزنامە»نى بىرمۇبىر سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق بۇ ئىككى ئەسەرنىڭ يۇز پىرسەنت ئوخشايدىغانلىقىنى بايقىدىم.

2007 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ ئاخىرى ۋە 9 ـ ئاينىڭ باشلىرىدا ئۆزبېكىستان پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ تەكلىپىگە بىنائەن، ئۆزبېكىستان جۇمھۇرىيىتى بىلەن بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى مائارىپ ـ پەن، مەدەنىيەت ئورگىنىنىڭ ھەمكارلىقىدا ئۆتكۈزۈلگەن سەمەرقەند شەھىرىنىڭ 2750 يىللىق، مەرغىلان شەھىرىنىڭ 2000 يىللىق تارىخىغا بېغىشلانغان ئىككى قېتىملىق خەلقئارالىق ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىغا قاتنىشىش مۇناسىۋىتى بىلەن ئۆزبېكىستان پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئەبۇ رەيھان بىرۇنىي نامىدىكى شەرقشۇناسلىق ئىنستىتۇتى ۋە تارىخ تەتقىقات ئىنستىتۇتىدىكى كەسىپداشلار بىلەن پىكىر ئالماشتۇرۇش ئارقىلىق، ئاكىمۇشكىن نەشرگە تەييارلىغان «تارىخى كاشغەر» بىلەن ھاجى نۇر ھاجى نەشرگە تەييارلىغان ئاتالمىش «چىڭگىزنامە»نىڭ بىر ئەسەر ئىكەنلىكى ھەققىدە يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا پاكىت ئاساسىغا ئىگە بولدۇم.

ھەممىدىن قىزىقارلىقى شۇكى، بۇ ئىككى قوليازمىنىڭ بىر ئەسەر ئىكەنلىكى ھەققىدىكى چىگىش سوئاللارنىڭ جاۋابى يەنىلا ھاجى نۇر ھاجىنىڭ 1993 ـ يىلى نەشر قىلىنغان «يەركەن سەئىدىيە خانلىقىنىڭ قىسقىچە تارىخى» ناملىق ئەسىرىدىن چىققىنى ۋە بۇ ھەقتىكى قاراشلىرىمنى تېخىمۇ كۇچلۇك پاكىت ئاساسىغا ئىگە قىلدى. تۆۋەندە بۇ پاكىتلارنى بىر ـ بىرلەپ ئوتتۇرىغا قويۇپ ئۆتىمەن.

بىرىنچى، ئەسەرنىڭ نامى مەسىلىسى: ھاجى نۇر ھاجىنىڭ «يەركەن سەئىدىيە خانلىقىنىڭ قىسقىچە تارىخى» (تۆۋەندە قىسقارتىلىپ «قىسقىچە تارىخ» دېيىلىدۇ) دېگەن ئەسىرىنىڭ 263 ـ بېتىنگە بېرىلگەن «پايدىلانغان ئەسەرلەر» دېگەن تىزىملىكتە «مولا مىرسالىھ كاشغەرىي: ‹قەشقەر تارىخى›، قوليازما» دېگەن مەلۇمات بېرىلگەن بولۇپ، «چىڭگىزنامە» دېگەن كىتاب نامى ئۇچرىمايدۇ. ئەجەبا ئەسلىي تېكىستتىكى پايدىلانغان ئەسەرلەر تىزىملىكىدە بار كىتاب نامى بۇ يەردە نەزەردىن ساقىت قىلىنغانمۇ ياكى بۇ بىر تاسادىپىيلىقمۇ ۋەياكى مۇھەررىرنىڭ خاتالىقىمۇ؟

ئەمدى بىز مەزكۇر كىتابنىڭ ئەسلىي تېكىستىگە قاراپ باقايلى: «قىسقىچە تارىخ»نىڭ 47 ـ بېتىدىكى: «... بىر ئاپتۇۋۇنىڭ ئىچىدىن ‹خۇمار خاتۇننىڭ ئوغلىنىڭ تويى ئۈچۈن›، دەپ يېزىلغان بىر خەت چىققان. خۇمار خاتۇن كىم؟ قاچان ئۆتكەن؟ قانداق بولغان؟ بۇ توغرىدا مەلۇمات يوق» دېگەن ئابزاسنىڭ پايدىلانغان ماتېرىياللار قىسمىغا «مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر كۆرەگان: ‹تارىخى رەشىدىي›، قوليازما؛ شاھ مەھمۇد چۇراس: ‹تارىخ›، موللا مىرسالىھ كاشغەرىي: ‹قەشقەر تارىخى›» دەپ يېزىلغان. بۇ مەنبە ئاكىمۇشكىن نەشرگە تەييارلىغان «قەشقەر تارىخى»نىڭ 58b ـ بېتىدىكى مەلۇمات بىلەن تامامەن ئوخشاش. يەنە ئاتالمىش «چىڭگىزنامە»نىڭ 98 ـ بېتىدىمۇ شۇنداق. ھاجى نۇر ھاجى بۇ يەردە «تارىخى قەشقەر» دېگەن نامنى ئىشلەتكەن.

«قىسقىچە تارىخ»نىڭ 109 ـ بېتىدىكى: «يەركەننى چوڭ ئوغلى جاھانگىر مىرزىغا بېرىپ، خوتەن ئارقىلىق تىبەتكە چىقىپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى» دېگەن بايانغا بېرىلگەن ئىزاھاتتا: «موللا مىرسالىھ كاشغەرىينىڭ ‹قەشقەر تارىخى› دېگەن ئەسىرىگە قاراڭ» دېيىلگەن. بۇ مەلۇمات «چىڭگىزنامە»نىڭ

96 ـ بېتىدىكى ۋە ئاكسۇشكىن تەييارلىغان «تارىخى كاشغەر»نىڭ 56b ـ بېتىدىكى مەلۇماتلار بىلەن بىردەك. ھاجى نۇر ھاجى بۇ يەردە يەنىلا «قەشقەر تارىخى» دېگەن نامنى ئىشلەتكەن. «قىسقىچە تارىخ»نىڭ 149 ـ بېتىدىكى: «... ماڭا دەرسەنكى ۋاپا قىلغۇچىدۇر، ئىلگە قىلغاچقا ماڭا قىلغايسەن» دېگەن بايانغا بېرىلگەن ئىزاھاتتا: «چىڭگىزنامە»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى 1985 ـ يىلى نەشرى، ئۇيغۇرچە، 99 ـ بەت» دېيىلگەن. بۇ مەلۇمات ئاكسۇشكىن نەشرگە تەييارلىغان «تارىخى كاشغەر»نىڭ 58b ـ بېتىدىكى مەلۇمات بىلەن ئوخشاش. ھاجى نۇر ھاجى بۇ يەردە «چىڭگىزنامە» دېگەن نامنى ئىشلەتكەن.

«قىسقىچە تارىخ»نىڭ 184 ـ بېتىدىكى: «... خۇدابەردى يەركەنگە كېتىپ بېرىپ يولدا ئۆلۈپ كەتتى» دېگەن بايانغا بېرىلگەن ئىزاھاتتا: «موللا مىرسالىھ كاشغەرىي: «چىڭگىزنامە»» دېيىلگەن. بۇ مەلۇمات ئاكسۇشكىن نەشرگە تەييارلىغان «تارىخى كاشغەر»نىڭ 72a ـ بېتىدىكى مەلۇمات بىلەن ئوخشاش. ھاجى نۇر ھاجى بۇ يەردە «چىڭگىزنامە» دېگەن نامنى ئىشلەتكەن.

«قىسقىچە تارىخ»نىڭ 185 ـ بېتىدىكى: «... ئۇنىڭدىن باشقا قەشقەر، ئاقسۇ، تۇرپان، قۇمۇلمۇ مۇھىم سودا شەھەرلىرىدىن ئىكەن» دېگەن بايانغا بېرىلگەن ئىزاھاتتا: «موللا مىرسالىھ كاشغەرىي: «چىڭگىزنامە»» دېيىلگەن. بۇ مەلۇمات ئاكسۇشكىن نەشرگە تەييارلىغان «تارىخى كاشغەر»نىڭ 72b ـ بېتىدىكى مەلۇمات بىلەن ئوخشاش. بۇ يەردىمۇ «چىڭگىزنامە» دېگەن نام ئىشلىتىلگەن.

«قىسقىچە تارىخ»نىڭ 187 ـ بېتىدىكى: «... بۇ قەھەتچىلىك مىرزا مۇناخنىڭ قەھەتچىلىكى دەپ ئاتالدى» دېگەن بايانغا بېرىلگەن ئىزاھاتتا: «موللا مىرسالىھ كاشغەرىينىڭ «قەشقەر تارىخى» قوليازما ئەسىرىگە قارالسۇن» دېيىلگەن. بۇ مەلۇمات «چىڭگىزنامە»نىڭ 148 ـ بېتىدىكى، ئاكسۇشكىن نەشرگە تەييارلىغان «تارىخى كاشغەر»نىڭ 86a ـ بېتىدىكى مەلۇماتلار بىلەن ئوخشاش. بۇ يەردە يەنىلا «قەشقەر تارىخى» دەپ ئىشلىتىلگەن.

«قىسقىچە تارىخ»نىڭ 188 ـ بېتىدىكى: «... قۇمۇلغا ئادەم ئەۋەتىپ، بۇ مەسىلىنى ھەل قىلغاندىن كېيىن قاتناش راۋانلاشتۇرۇلدى» دېگەن بايانغا بېرىلگەن ئىزاھاتتا: «موللا مىرسالىھ كاشغەرىينىڭ «قەشقەر تارىخى»، قوليازما» دېيىلگەن. بۇ مەلۇمات «چىڭگىزنامە»نىڭ 147 ـ بېتىدىكى ۋە ئاكسۇشكىن نەشرگە تەييارلىغان «تارىخى كاشغەر»نىڭ 85b ـ بېتىدىكى مەلۇماتلا بىلەن ئوخشاش. بۇ يەردىمۇ «قەشقەر تارىخى» دېگەن نام ئىشلىتىلگەن.

«قىسقىچە تارىخ»نىڭ 191 ـ بېتىدىكى: «... شاھ بايرىن بىلۇجىستان لەشكەرلىرىنى توپلاپ ئۆزى بىلۇجىستاندىكى مۇستەھكەم قەلئەگە بېكىنىۋېلىپ قارشىلىق كۆرسەتكەن بولسىمۇ، سەئىدىيە قوشۇنى دارا قەلئەسىنى مۇھاسىرە قىلغانلىقتىن، ئاخىر ئوغلىنى تارتۇقلار بىلەن ئابدۇللاخان ئالدىغا چىقىرىپ تەسلىم بولدى» دېگەن بايانغا بېرىلگەن ئىزاھاتتا: «موللا مىرسالىھ كاشغەرىينىڭ «قەشقەر تارىخى»» دېيىلگەن. بۇ مەلۇمات ئاتالمىش «چىڭگىزنامە» بىلەن ئاكسۇشكىن نەشرگە تەييارلىغان «تارىخى كاشغەر»دە ئۇچرىمايدۇ، ئەمما «ئابدۇللاخاننىڭ بولۇرنى فەتھە قىلغانلىرىنىڭ بايانى» دېگەن قىسىمدا «شاھ بابىر دەررەئى مەھكەمگە مۇستەھكەم بولۇپ، ئوغلى شاھ رەئىسنى نۇرغۇن سوۋغا ـ سالاملار بىلەن كۆرۈنۈشكە چىقاردى...» دېگەن مەلۇماتلار ئۇچرايدۇ. بۇ يەردىمۇ ھاجى نۇر ھاجى يەنىلا «قەشقەر تارىخى» دېگەن نامنى قوللانغان.

«قىسقىچە تارىخ»نىڭ 236 ـ بېتىدىكى: «سەئىدىيە خانلىقى دەۋرىدە ئەدەبىيات ساھەسىدە خۇلقىي (ئەدەبىي تەخەللۇسى)، شائىر ھەنىفىي (ئەدەبىي تەخەللۇسى) قاتارلىق شائىرلار مەيدانغا كەلگەن» دېگەن بايانغا بېرىلگەن ئىزاھاتتا: «موللا مىرسالىھ كاشغەرىي: «قەشقەر تارىخى»، قوليازما» دېيىلگەن. بۇ

مەلۇماتلارمۇ ئەسلىي قولىيازما ۋە ئاتالمىش «چىڭگىزنامە»دە ئۇچرىمايدۇ. بۇ يەردىمۇ ھاجى نۇر ھاجى يەنىلا «قەشقەر تارىخى» دېگەن نامنى قوللانغان.

دېمەك، ھاجى نۇر ھاجىنىڭ «يەركەن سەئىدىيە خانلىقىنىڭ قىسقىچە تارىخى» دېگەن كىتابىنىڭ 47 ـ، 109 ـ، 145 ـ، 187 ـ، 188 ـ، 191 ـ ۋە 236 ـ بەتلىرىدە «مۇللا مىرسالىھ كاشغەرىي: ‹قەشقەر تارىخى›» دېگەن ئىستاتا ئىشلىتىلگەن. يەنە شۇ ئەسەرنىڭ 149 ـ، 184 ـ، 185 ـ بەتلىرىدە «مۇللا مىرسالىھ كاشغەرىي: ‹چىڭگىزنامە›» دېگەن ئىستاتا ئىشلىتىلىپ، 149 ـ بەتتىكى ئىستاتىدا «1985 ـ يىلى، ئۇيغۇرچە نەشرى، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى» دېگەن تەپسىلىي ئىزاھ بېرىلگەن بولسا، 184 ـ، 185 ـ بەتلەردە پەقەت «مۇللا مىرسالىھ كاشغەرىي: ‹چىڭگىزنامە›» دېيىلگەن. ھەممىدىن ئەجەبلىنەرلىكى شۇكى، كىتابنىڭ ئاخىرىغا بېرىلگەن پايدىلانغان ئەسەرلەر تىزىملىكىدە ئاتالمىش «چىڭگىزنامە»نىڭ نامى تىلغا ئېلىنمىغان.

يۇقىرىقى مەنبەلەرنى كۆرگەن ھەرقانداق بىر كىشى مۇللا مىرسالىھ كاشغەرىي ئاتلىق بىر كىشى «قەشقەر تارىخى» ۋە «چىڭگىزنامە»دىن ئىبارەت ئىككى تارىخىي ئەسەر يازغان بولغىيمىدى، دېگەن قاراشقىمۇ كېلىپ قالمىدۇ. ئەمما، ئەسلىي قولىيازمىنى كۆرگەن كىشىلەرلا بۇنىڭ ناھايىتى ئۇستىلىق بىلەن ئويىلىغان «مەنبە كۆپەيتىش» ئويۇنى ئىكەنلىكىنى چۈشىنەلەيدۇ. ئەجەبا، ھاجى نۇر ھاجى ئەپەندى «تارىخى كاشغەر» بىلەن «چىڭگىزنامە»نى بىر خىل نامدا ئاتاشنى خالىمىغانمۇ؟

ھاجى نۇر ھاجىنىڭ «يەركەن سەئىدىيە خانلىقىنىڭ قىسقىچە تارىخى» دېگەن ئەسىرىدە بىر قولىيازمىنى ئىككى خىل نامدا قوللىنىشى ۋە 1986 ـ يىلى «تارىخى كاشغەر»نى نەشرگە تەييارلىغاندا، كىتاب نامىنى «چىڭگىزنامە» دەپ ئىشلىتىشىدىكى ئۇپ سەۋەبلەر خۇددى تارىخىمىزدىكى نۇرغۇن سىرلارغا ئوخشاش مەرھۇم بىلەن بىللە باقىي ئالەمگە كەتتى.

ئىككىنچى، ئەسەرنىڭ ئاپتورى مەسىلىسى: «تارىخى كاشغەر»نىڭ كىم تەرىپىدىن يېزىلغانلىقى مەسىلىسى رۇسىيە ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا ئالىملىرىنىڭمۇ يۇكسەك دىققىتىنى قوزغىغان بولۇپ، بۇ ھەقتىكى تالاش ـ تارتىشلار ھازىرغىچە تۈگىمىدى. بىر قىسىم كىشىلەر مەزكۇر ئەسەرنى «شاھ مەھمۇد چۇراس يازغان بولۇشى مۇمكىن، چۈنكى بۇ ئىككى كىتاب ۋەقەلىك ۋە مەزمۇن جەھەتتىن ئاساسەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ»[1] دەپ قارايدۇ. يەنە بىر قىسىم ئالىملار: «شاھ مەھمۇد چۇراسنىڭ ‹تارىخ›ى بىلەن ‹تارىخى كاشغەر› بىر ئاپتورنىڭ ئەسىرى بولۇشى مۇمكىن ئەمەس. گەرچە بۇ ئىككى ئەسەرنىڭ ۋەقەلىك ۋە مەزمۇنلىرى ئاساسەن ئوخشىشىپ كەتسىمۇ، يېزىقچىلىق ئۇسلۇبى ۋە مۇھىم مەنتىقىلىرى قاتارلىق بىر قاتار مەسىلىلەردىن قارىغاندا، ئۇلار بىر ئاپتورنىڭ ئەسىرى بولۇشتىن كۆپ يىراق»[2]دەپ قارايدۇ.

ئاكىمۇشكىن نەشرگە تەييارلاپ كىرىش سۆز يازغان ھەمدە 1902 ـ يىلىدىن بۇيان رۇسىيە پەنلەر ئاكادېمىيىسى شەرقشۇناسلىق ئىنستىتۇتى سانكىت ـ پېتربورگ شۆبىسىدە ساقلىنىۋاتقان ئۇچ پارچە قولىيازمىدا ئاپتورنىڭ نامىدىن سىرت، ھەتتا كۆچۈرگۈچىلەرنىڭمۇ نامى يېزىلمىغان. شۇڭا، بۇ قولىيازما كېيىن «نامەلۇم ئاپتور تەرىپىدىن يېزىلغان ‹تارىخى كاشغەر›» دېگەن نام بىلەن ئىلىم ساھەسىگە تونۇلغان. ئەمدى ھاجى نۇر ھاجى تەرىپىدىن 1985 ـ يىلى نەشرگە تەييارلىنىپ، 1986 ـ يىلى قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان ئاتالمىش «چىڭگىزنامە» («تارىخى كاشغەر»)نىڭ ئاخىرقى بېتىدە «بۇ كىتابەت روز سەھشەنبە كۈنى تەمام بولدى. رەقەم مۇللا مىرسالىھ

① ئۇزبېكىستان پەنلەر ئاكادېمىيىسى تارىخ تەتقىقات ئىنستىتۇتىدىكى سۆھبەت خاتىرىسى، 2007 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى.

② ئۇزبېكىستان پەنلەر ئاكادېمىيىسى تارىخ تەتقىقات ئىنستىتۇتىنىڭ مەنبەشۇناسلىق دوكتورى گۈلچېھرە مۇلتانىۋا بىلەن مەزكۇر تېما ئۈستىدە ئېلىپ بېرىلغان سۆھبەت خاتىرىسى، 2007 ـ يىلى 9 ـ ئاي، تاشكەنت.

كاشغەرى»[1] دېگەن قۇرلار ئۇچرايدۇ. بۇ قۇرلار مەزكۇر ئەسەر مۇئەللىپىنىڭ كىملىكى مەسىلىسىگە نىسبەتەن مۇھىم ماتېرىيال بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. «رەقەم» سۆزى چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا «سان»، «بەلگە»، «يېزىق»، «يېزىش»، «مەكتۇب»، «نامە»، «تەقدىر»[2] دېگەندەك مەنىلەردە چۈشەندۈرۈلگەن بولۇپ، شۇ بويىچە بولغاندا «رەقەم موللا مىرسالىھ كاشغەرىي» دېگەن سۆز مەزكۇر ئەسەرنىڭ موللا مىرسالىھ كاشغەرىي تەرىپىدىن يېزىلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. ئەگەر موللا مىرسالىھ كاشغەرىينى «تارىخى كاشغەر»نىڭ ئاپتورى دېسەك، ئۇ ھالدا سانكىت ـ پېتېربورگدا ساقلىنىۋاتقان ئۇچ پارچە قولىيازمىدا كۆچۈرگۈچىلەر ئاپتورنىڭ ئىسمىنى چۈشۈرۈپ قويغان بولىدۇ. ئالدىنقى ئۇچ پارچە قولىيازمىنىڭ بىرىدىمۇ ئاپتورنىڭ نامىنىڭ بولماسلىقى مەزكۇر ئەسەرنى كۆچۈرگۈچىلەرنىڭ ھەر ئۇچىلىسى ئوخشاش خاتالىققا يول قويغانمۇ، دېگەن سوئالنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. مېنىڭچە، «رەقەم موللا مىر سالىھ كاشغەرىي» دېگەن سۆزنى «يازغۇچى موللا مىرسالىھ كاشغەرىي» ئەمەس، «كۆچۈرگۈچى موللا مىرسالىھ كاشغەرىي» دەپ چۈشەنسەك توغرا بولىدۇ.

خاتىمە

ھۆرمەتلىك ئوقۇرمەن، «قەشقەر تارىخى» دېگەن ئومۇمىي نامدا يۇرتىمىز تارىخىغا بېغىشلانغان ئەسەرلەرنىڭ پۈتكۈل ئۇيغۇر تارىخىنىڭ مۇھىم گەۋدىسى ئىكەنلىكىنى تونۇپ يېتىش ھەم ئۇلارنى توغرا تەتبىقلاش ۋە توغرا پايدىلىنىش بىزنىڭ مەجبۇرىيىتىمىز. ئىلىم ساھەسىدە «تارىخى كاشغەر» دەپ ئېتىراپ قىلىشقا ئېرىشكەن ئاتالمىش «چىڭگىزنامە»نى خەلقئارا ئىلىم ساھەسى بىلەن بىر ئوربىتىغا چۈشۈرۈپ ئورتاق بىر نامدا ئاتاش زور ئەھمىيەتلىك ئىش. بۇ قەدىمنى ھازىرقى ئۇچۇن خىزمەت قىلدۇرۇشتا ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. خەنزۇ كلاسسىكلىرىنىڭ «قويدىن نەچچىنى يوقاتقاندىن كېيىن، قوتاننى تۈزىسەكمۇ كېچىكمەيمىز» دېگەن ھېكمىتى ناھايىتى ئوبرازلىق ۋە جايىدا ئېيتىلغان. گەرچە ئاكادېمىك بارتولدنىڭ نامەلۇم ئاپتور تەرىپىدىن يېزىلغان تارىخىي مىراسىمىزغا «تارىخى كاشغەر» دەپ نام بەرگىنىگە ھازىر توپتوغرا 106 يىل بولغان بولسىمۇ، «قوتاننى ئەمدى تۈزىسەك»مۇ يەنىلا كېچىكمەيمىز، ئەلۋەتتە.

ئاخىردا ياپونىيەدىكى ئالدىراش ئوقۇشىدىن ۋاقىت چىقىرىپ، «تارىخى كاشغەر»نىڭ سانكىت ـ پېتېربورگ نۇسخىسىنى تېپىپ بەرگەن شىنجاڭ مائارىپ نەشرىياتىنىڭ كاندىدات ئالىي مۇھەررىرى زۇلپىيە تۇرسۇنغا، «تارىخى كاشغەر» بىلەن ئاتالمىش «چىڭگىزنامە»نى بىرمۇبىر سېلىشتۇرۇپ چىقىشىمغا ياردەملەشكەن شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق كۇسەن مىڭئۆيى تەتقىقات ئىنستىتۇتىنىڭ كاندىدات تەتقىقاتچىسى تەلئەت ئوبۇلقاسىم تۇمەنلەرگە چىن دىلىمدىن رەھمەت ئېيتىمەن.

(ئاپتور شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى تارىخ تەتقىقات ئىنستىتۇتىدا، ئالىي تەتقىقاتچى)

① موللا مىرسالىھ كاشغەرىي: «چىڭگىزنامە»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1986 ـ يىلى، 182 ـ بەت. (بۇ يەردە ئەسلىي مەنبەگە سادىق بولۇش پرىنسىپى بويىچە يەنىلا «چىڭگىزنامە» دەپ ئېلىندى).

② مۇھەممەتتۇرسۇن باھاۇددىن قاتارلىقلار تۈزگەن: «چاغاتاي تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2002 ـ يىلى، 303 ـ 304 ـ بەتلەر.

ئۇيغۇرلارنىڭ «قوش تىل» مائارىپى تارىخىغا نەزەر

ئايشەمگۈل ئابدۇرېشىت

ئىنسانلار ئۆزئارا ئاربلىشىپ ياشاش جەريانىدا يەككە تىل ئىشلىتىشتىن قوش تىل ئىشلىتىشكە قاراپ تەرەققىي قىلىدۇ. شۇڭا، قوش تىللىق بولۇش ھادىسىسىنى جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ مەلۇم باسقۇچقا يەتكەنلىكىنىڭ ئىپادىسى، بىر مىللەت كىشىلىرىنىڭ باشقا بىر مىللەت كىشىلىرى بىلەن ئالاقىلىشىش، ئۆزئارا ماددىي بۇيۇم ۋە مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش، شۇنداقلا بىر - بىرىدىن ئۆگىنىش ئېھتىياجىدىن پەيدا بولىدىغان مۇقەررەرلىك دېيىشكە بولىدۇ. مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، قوش تىل ھادىسىسى پەقەت تىل ئىشلىتىش مەسىلىسى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى بىر خىل مەدەنىيەت ھادىسىسى ۋە ئىجتىمائىي ھادىسە. ئۇنىڭ خاراكتېرى جەمئىيەت تەرەققىياتى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى، مىللەتلەر مۇناسىۋىتىگە كۆرسەتكەن تەسىرى قاتارلىق ئامىللار تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ. بىر مىللەتنىڭ «قوش تىل» مائارىپى تارىخى بىلەن تونۇشۇش ئۈچۈن، ئالدى بىلەن ئۇلارنىڭ تارىخى، مەدەنىيىتى بىلەن تونۇشۇشقا ۋە ئۇلارنى تەتقىق قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

تارىخىي ماتېرىياللاردا خاتىرىلىنىشىچە، ئۇيغۇرلارنىڭ «قوش تىل» مائارىپى ناھايىتى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە بولۇپ، ھازىرغىچە بىرقانچە دەۋرنى بېسىپ ئۆتكەن. ئۇيغۇرلارنىڭ «قوش تىل» مائارىپى تارىخىنى مەزمۇنىغا قاراپ «ئۇيغۇرچە - خەنزۇچە»نى ئاساسىي مەزمۇن قىلغان «قوش تىل» مائارىپى دەۋرى، «ئۇيغۇرچە - ئەرەبچە(پارسچە)»نى ئاساسىي مەزمۇن قىلغان «قوش تىل» مائارىپى دەۋرى ۋە «ئۇيغۇرچە - رۇسچە»نى ئاساسىي مەزمۇن قىلغان «قوش تىل» مائارىپى دەۋرىدىن ئىبارەت ئۈچ دەۋرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

1. «ئۇيغۇرچە - خەنزۇچە»نى ئاساسىي مەزمۇن قىلغان «قوش تىل» مائارىپى دەۋرى

بۇ دەۋر ئازادلىقتىن ئىلگىرىكى «قوش تىل» مائارىپى دەۋرى ۋە دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن تارتىپ تا ھازىرغىچە بولغان «قوش تىل» مائارىپى دەۋرى دەپ ئىككى دەۋرگە بۆلۈنىدۇ.

1) ئازادلىقتىن ئىلگىرىكى «قوش تىل» مائارىپى دەۋرى

مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 138 - يىلى جاڭ چيەن غەربكە ئەلچىلىككە كېلىپ، ئۇيغۇر تىلى بىلەن خەنزۇ تىلىنىڭ ئۇچرىشىش مۇقەددىمىسىنى ئېچىپ بەرگەن. شۇنىڭدىن باشلاپ ئۇيغۇرلار خەنزۇ تىلى ئۆگىنىشكە باشلىغان. غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە يۇقىرى قاتلامدىكى بىر قىسىم ئۇيغۇرلار خەنزۇچە ئۆگەنگەن. تاڭ، شىمالىي سۇڭ سۇلالىسى دەۋرلىرىدە كروران ۋە ئىدىقۇتتا خەنزۇچە ئۆگىنىش مودىغا

ئايلانغان. مىلادىيە 7 ـ ئەسىردىكى شۇەنزاڭ خاتىرىسىدە: «تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئىدىقۇت ۋە بېشبالىقتا باشقا تىلدىكى بۇددا نوملىرىنى خەنزۇ تىلىغا تەرجىمە قىلىدىغان تەرجىمە ئورۇنلىرى بولغان» دەپ خاتىرىلەنگەن. ئۇ تەرجىمە ئورۇنلىرىدا سوغدىلار، ئۇدۇنلۇق راھىبلار ئىچكىرى ئۆلكىلەردىن كەلگەن راھىبلار بىلەن بىرلىكتە بۇددا نوملىرىنى تەرجىمە قىلىش بىلەن شۇغۇللانغان. چىڭ سۇلالىسىنىڭ چىيەنلۇڭ دەۋرىدە شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا قۇرۇلغان خۇسۇسىي مەكتەپلەرگە بىر قىسىم ئۇيغۇر ياشلىرى قوبۇل قىلىنىپ، خەنزۇ تىلى بويىچە تەربىيىلەنگەن. زو زۇڭتاڭ ھوقۇقنى قايتۇرۇۋالغاندىن كېيىن، ھەرقايسى جايلاردىكى خۇسۇسىي مەكتەپلەرگە خەنزۇ ئوقۇتقۇچىلارنى ئەۋەتىپ، ئۇيغۇر ياشلىرىنى خەنزۇ تىلىدا تەربىيىلىگەن. يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدە خانلىق مەدرىسە قۇرۇلۇپ، كۆپ تىللىق تەرجىمانلارنى يېتىشتۇرگەن. بەزىلەرنىڭ ئېيتىشىچە، يۇەن دەۋرىدە ئۇيغۇرلاردىن خەنزۇچىنى پىششىق بىلىدىغان 30 ئالىم يېتىشىپ چىققان، ئۇلار خەنزۇچە ئەسەر يازغاندىن باشقا، ئوردىنىڭ تەرجىمە ئىشلىرىغا قاتناشقان. بۇ دەۋردە ئىچكىرى ئۆلكىلەردىن ۋە چەت ئەللەردىن كەلگەن ئەلچىلەرنى كۈتۈۋېلىش ۋە ئۇلارغا تەرجىمانلىق قىلىش ۋەزىپىلىرىنى ئۇيغۇرلار ئۈستىگە ئالغان بولۇپ، ئۇيغۇر تەرجىمانلارنىڭ رولى ناھايىتى چوڭ بولغان.

ئەينى دەۋردىكى «قوش تىل» مائارىپى تەربىيىسىدە ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق تىلنى پىششىق بىلىدىغان ئۇيغۇر ئالىم ۋە تەرجىمانلار كۆپلەپ يېتىشىپ چىققان بولۇپ، تىپىك ۋەكىللىرى تۆۋەندىكىچە: ئوقۇتقۇچى ۋە تىلشۇناس كوماراجىۋا (344 ــ 413) سانسكرىت، تاڭغۇت، تۈرك، تۇخار، ئېفتالىت ۋە خەنزۇ تىللىرىنى بىلەتتى؛ ئۇ ئۆمرىدە 32 پارچە، 300 جىلد (بەزى مەنبەلەردە 98 پارچە، 425 جىلد) بۇددا نوم ـ سۇترالىرىنى تەرجىمە قىلغاندىن باشقا، «جېڭ شىلۇن» («ھەقىقىي ئالەم»)، «كوماراجىۋا تەلىم ـ بايانلىرى»، «راھىب خۇيىۇەننىڭ 18جەھەتلىك سوئالىغا جاۋاب»، «ئەسلىلىك ھېكمەت، چىنلىق ھەققىدىكى سوئاللارغا جاۋاب»... قاتارلىق ئەسەرلەرنى خەنزۇ تىلىدا يازغان. مائارىپچى، ئالىم پورتىدىن (233 ــ 348) خەنزۇ تىلىنى ناھايىتى پىششىق بىلەتتى. بۇيۇك ئالىم ۋە ئوقۇتقۇچى پىرخويلان (736 ــ 820) ھىندى تىلى، خەنزۇ تىلى ۋە باشقا تىللارنى بىلەتتى. ئاراساڭ (1293 ــ ؟) يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى داڭلىق تەرجىمانلارنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇيغۇرچە، خەنزۇچىنى پىششىق بىلەتتى. پراجناشىرى (1332 ــ ؟) ئۇيغۇر تىلى ۋە سانسكرىت تىلىنى پىششىق ئىگىلىگەن، كېيىن تۈبۈت ۋە موڭغۇلچىنى ئۆگەنگەن. كارۇناداس (1312 ــ ؟) سانسكرىت تىلى قاتارلىق بىرقانچە تىلنى پىششىق ئىگىلىگەن، قۇبلاينىڭ تەرجىمانى بولغان. ئارغۇن سالى (1214 ــ 1307) بىلىمىنىڭ چوڭقۇرلۇقى ۋە تەرجىمە قابىلىيىتىنىڭ يۇقىرىلىقى بىلەن يۇەن دەۋرىدىكى كۆپلىگەن كىشىلەرنى قايىل قىلغان بولۇپ ، ئۇيغۇر، موڭغۇل، خەنزۇ ۋە تۈبۈت تىللىرىنى پۇختا ئىگىلىگەنىدى. سۇلىشى سۇما (4 ـ ئەسىر) ئۇيغۇر ۋە سانسكرىت تىللىرىنى بىلەتتى. بۇددا سىڭا (232 ــ 348) ئۇيغۇر ۋە خەنزۇ تىللىرىنى بىلەتتى. ۋىيا كۈيچى (589 ــ 682) ئۇدۇن ۋە خەنزۇ تىللىرىنى بىلەتتى. تۇنيۇقۇق (668 ــ 788) تۈرك ۋە خەنزۇ تىللىرىنى پىششىق بىلەتتى. ئاپرىنچور تېگىن (9 ــ 10 ـ ئەسىر) قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ۋە توخرى تىللىرىنى پىششىق بىلەتتى. قوشۇخان (12 ـ ئەسىر) تېلى، سوغدى، خەنزۇ تىللىرىنى بىلەتتى. سىكاناندا (652 ــ 710) ئۇدۇن، سانسكرىت، خەنزۇ تىللىرىنى بىلەتتى. 10 ـ ئەسىردە ياشىغان مائارىپچى، تىلشۇناس سىڭقۇسەلى تۇتۇڭ ئۇيغۇر تىلىنى پىششىق بىلگەندىن باشقا، يەنە تۇخار تىلى، ئەنەتكەك ـ سانسكرىت تىلى، خەنزۇ تىلى، تاڭغۇت تىلى قاتارلىق تىللارنىمۇ پىششىق بىلەتتى؛ ئۇ «ئالتۇن يارۇق»، «شۇەنزاڭنىڭ تەرجىمىھالى» قاتارلىق ئەسەرلەرنى تاۋغاچ (قەدىمكى خەنزۇ) تىلىدىن قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلغان. ئەنسارى (13 ـ ئەسىر) يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئۇيغۇرلار ئىچىدىن چىققان مەشھۇر تەرجىمىشۇناس بولۇپ، خەنزۇ، موڭغۇل تىللىرىنى

پىششىق بىلەتتى، ئۇ «نەسىرنامە» ناملىق كىتابنى خەنزۇچىدىن موڭغۇلچىغا تەرجىمە قىلىپ، كىشىلەرنى ھەيران قالدۇرغان؛ ئۇنىڭدىن باشقا، « جىنگۇەن يىللىرىدىكى مۇھىم سىياسى ئىشلار»، «ئىبرەتنامە»، «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئۆرنەكلەر»، «كۆپ ئۇچرايدىغان قىيىن كېسەللىكلەر دەستۇرى» ۋە «دورا ئۆسۈملۈكلىرى» قاتارلىق كىتابلارنى قەدىمكى خەنزۇ تىلىدىن موڭغۇل تىلىغا تەرجىمە قىلغان. بۇ تۆھپىلىرىگە يارىشا قۇبلايخان ئەنسارىنى مىلادىيە 1293 ـ يىلى ۋاپات بولغۇچە ئۆز يېنىدا ئالىي مەسلىھەتچى قاتارىدا ئەتىۋارلاپ ئىشلەتكەن. گارداناس يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن مەشھۇر تەرجىمىشۇناس بولۇپ، خەنزۇچە، موڭغۇلچە، تىبەتچە ۋە سانسكرىتچە تىل ـ يېزىقلارنى پۇختا بىلەتتى. ئۇنىڭ ئۇيغۇر زىيالىيلىرىنىڭ ۋە دېھقان ـ چارۋىچىلىرىنىڭ تەجرىبىلىرىنى بىۋاسىتە توپلاش ئاساسىدا يېزىپ چىققان «دېھقانچىلىق، پىلىچىلىك ئاساسلىرى» ناملىق كىتابى ئەينى دەۋردە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە داڭق چىقىرىپ، قايتا ـ قايتا بېسىلغان. يۇقىرىقى ئالىم ۋە تەرجىمانلار ئۆز دەۋرىدە مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئالاقىنى كۈچەيتىش ھەمدە باشقا مىللەتلەرنىڭ ئىلغار مەدەنىيەتلىرىنى قوبۇل قىلىشتا زور رول ئوينىغان.

ئازادلىقتىن ئىلگىرىكى «قوش تىل» مائارىپى ئىككى تۈرلۈك ئالاھىدىلىككە ئىگە: بىرىنچى، ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ئۈچۈن چوقۇم خەنزۇ تىلى ۋە باشقا مىللەت تىللىرىنى ئۆگىنىپ، ئۇلارنىڭ مەدەنىيەت ـ مائارىپىدىكى ئىلغار تەرەپلەرنى قوبۇل قىلىش كېرەكلىكىنى تونۇپ يەتكەن. ئىككىنچى، خەنزۇ ۋە باشقا مىللەتلەر بىلەن ئۇيغۇرلار ئوتتۇرىسىدا شەكىللەنگەن زىچ مۇناسىۋەت ئۇيغۇرلاردا ئۆز ئىختىيارلىقى بىلەن خەنزۇ تىلى ۋە باشقا مىللەت تىللىرىنى ئۆگىنىش ھالىتىنى شەكىللەندۈرگەن. بىراق، تارىختىكى مىللىي ئېكسپىلاتاتسىيە، مىللىي تىل ـ يېزىقنى كەمسىتىش ۋە «قوش تىل» مائارىپىدىكى مەجبۇرلاش ۋاسىتىسى ئۇيغۇرلارنىڭ نارازىلىقىنى قوزغىغان. مەسىلەن، گۇاڭشۇينىڭ ئاخىرقى يىللىرى شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا شۆتاڭ (خەنزۇچە مەكتەپ)لار قۇرۇلۇپ، قوبۇل قىلىنغان ئۇيغۇر ئۆسمۈرلىرى پەقەت خەنزۇ تىلى ۋە كوڭزى تەلىماتى بويىچە تەربىيىلىنىپ، ئوقۇش پۈتتۈرگەندىن كېيىن مەھكىمىلەردە ئەمەلدار بولغان. بۇ ئەھۋال ئۇيغۇرلارنىڭ قارشىلىقىنى قوزغىغان. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار مەكتەپكە كىرىشنى پەقەت خەنزۇ تىلى ئۆگىنىش ئۈچۈنلا دەپ قاراپ، مەكتەپكە كىرىشنى خالىمايدىغان بولۇپ قالغان.

ئازادلىقتىن بۇرۇنقى ئۇزۇن تارىخىي يىللاردا ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ مىللىي مائارىپى ئوخشىمىغان دەرىجىدە تەرەققىي قىلىپ، كۆپلىگەن قوش تىللىق كىشىلەر يېتىشىپ چىققان بولسىمۇ، لېكىن بۇنداق كىشىلەر ئاساسەن يۇقىرى قاتلامدىكى پۇللۇق ئائىلىلەرنىڭ پەرزەنتلىرى بولۇپ، كەمبەغەل ئائىلىلەرنىڭ پەرزەنتلىرى يەنىلا ئوقۇشسىز، ساۋاتسىز قالغان.

2) دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن تارتىپ ھازىرغىچە بولغان ۋاقىتنى ئۆز ئىچىگە ئالغان «قوش تىل» مائارىپى دەۋرى

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، مىللىي ئېكسپىلاتاتسىيە ۋە مىللىي كەمسىتىشكە خاتىمە بېرىلدى. پارتىيە ـ ھۆكۈمەت ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئۆزئارا تىل ئۆگىنىشىنى تەشەببۇس قىلدى ھەمدە ئۇنى دۆلەتنىڭ مۇناسىۋەتلىك قانۇن ـ نىزاملىرىغا كىرگۈزدى. شۇنىڭ بىلەن ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ «قوش تىل» مائارىپى قانۇنىي كاپالەتكە ئىگە بولدى. بۇنىڭ تۈرتكىسىدە 1951 ـ يىلى مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتى (ھازىرقى مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتى)دا مىللەتلەر تىلى فاكۇلتېتى قۇرۇلۇپ، مىللەتلەر تىل خىزمىتى، ئوقۇتقۇچىلىق ۋە تەرجىمانلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان بىر تۈركۈم قوش تىللىق خادىملار تەربىيىلەندى. ئۇلار ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ يېزىق ئۆزگەرتىش، تىل ـ يېزىقنى ئومۇملاشتۇرۇش، تەرجىمە، ئوقۇ ـ ئوقۇتۇش ۋە پەن تەتقىقات خىزمەتلىرىدە تايانچلىق رول ئوينىدى.

1950 ـ يىللارنىڭ باشلىرىدىن باشلاپ ئاپتونوم رايونىمىزدا شارائىتى يار بەرگەن ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپلەردە خەنزۇچە دەرس تەسىس قىلىنىپ، خەنزۇ تىلى ئۆگىنىش ئەۋج ئالدى. كېيىن «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى»نىڭ باشلىنىشى بىلەن مىللەتلەر مەسىلىسى، مىللەتلەر تىل ـ يېزىقىغا بولغان سولچىل لۇشيەننىڭ تەسىرىدە «قوش تىل» مائارىپى پاسسىپ ئورۇنغا چۈشۈپ، مەكتەپلەردە خەنزۇچە دەرس ئۆتۈش توختاپ قالدى. 1977 ـ يىلى بىر مەزگىل داۋاملاشقان قالايمىقانچىلىق ئاخىرلىشىپ، ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ مىللىي مائارىپى يېڭى بىر تارىخىي دەۋرگە قەدەم قويۇپ، «قوش تىل» ئوقۇتۇشى بارا ـ بارا ئەسلىگە كېلىپ، ئوتتۇرا، باشلانغۇچ، تېخنىكوم ۋە ئالىي مەكتەپلەردە خەنزۇ تىلى دەرسى ئاساسىي پەنلەر قاتارىغا كىرگۈزۈلدى. 1980 ـ يىللاردىن باشلاپ مەملىكىتىمىز دائىرىسىدە «قوش تىل» مائارىپى سىناق تەرىقىسىدە قانات يايدۇرۇلۇپ، بۆسۈش خاراكتېرلىك نەتىجىلەر قولغا كەلتۈرۈلدى. ئەلۋەتتە، بۇ سىناق ئالدى بىلەن ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ئالىي مەكتەپلەردە باشلاندى. مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتىدا ئېچىلغان تەييارلىق سىنىپلىرىنىڭ تەجرىبە ـ ساۋاقلىرىنى يەكۈنلەش ئاساسىدا شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى، شىنجاڭ سانائەت ئىنستىتۇتى، شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى، قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى قاتارلىق ئالىي مەكتەپلەردە ئىككى يىللىق خەنزۇ تىلى تەييارلىق سىنىپلىرى تەسىس قىلىنىپ، قوبۇل قىلىنغان ئوقۇغۇچىلار ئىككى يىل مەخسۇس خەنزۇ تىلىدا تەربىيىلەنگەندىن كېيىن، ئىچكىرى ئۆلكىلەردىكى ئالىي مەكتەپلەرگە كەسپىي بىلىم ئىگىلەشكە ئەۋەتىلىپ، ياخشى ئۈنۈم ھاسىل قىلىندى. 1990 ـ يىللاردىن باشلاپ ئاپتونوم رايونىمىزدا «قوش تىل» مائارىپى يېڭى بىر باسقۇچقا كىرىپ، «قوش تىل»لىق بولۇش دولقۇنى ئەۋج ئالدى. 2000 ـ يىلىدىن باشلاپ ئىچكىرىدىكى تەرەققىي قىلغان 26 شەھەردىكى 45 مەكتەپتە مەخسۇس شىنجاڭ سىنىپلىرى ئېچىلىپ، تەجرىبىلىك ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنى ۋە ئىلغار ئوقۇتۇش ئۇسۇلى ئارقىلىق ھازىرغىچە 4000 دىن ئوشۇق ئىختىساس ئىگىسى تەربىيىلەندى (بۇنىڭ 90% ى ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇغۇچىلىرى). 2004 ـ يىلىدىن باشلاپ ئاپتونوم رايونىمىز تەۋەسىدىكى ئۇرۇمچى قاتارلىق سەككىز شەھەردە «رايون ئىچى تولۇقسىز سىنىپ»ى ئېچىلىپ، يېزا ـ قىشلاقلاردىن ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىندى؛ 2007 ـ يىلى بۇ سىنىپقا قوبۇل قىلىنغان ئوقۇغۇچىلارنىڭ سانى 5000 غا يەتكۈزۈلدى. كۆپ قىسىم ناھىيە دەرىجىلىك خەنزۇچە ـ ئۇيغۇرچە ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپلەر بىرلەشتۈرۈۋېتىلدى. ئۇندىن باشقا، ھەرقايسى جايلاردىكى ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپلەردە «قوش تىل»لىق تەجرىبە سىنىپلىرى تەسىس قىلىنىپ، باشلانغۇچ مەكتەپ تەجرىبە سىنىپلىرىدا بىرىنچى يىللىقتىن باشلاپ خەنزۇ تىلىنى تىل دەرسى قاتارىدا ئۆگىنىش، ئوتتۇرا مەكتەپ تەجرىبە سىنىپلىرىدا تولۇقسىز 1 ـ يىللىقتىن باشلاپ ماتېماتىكا، فىزىكا، خىمىيە، ئىنگلىز تىلى قاتارلىق دەرسلەرنى خەنزۇ تىلىدا ئاڭلاش، باشقا دەرسلەرنى ئانا تىلىدا ئاڭلاش تۈزۈمى يولغا قويۇلدى. تۈرلۈك تېخنىك مەكتەپلىرى ۋە ئالىي مەكتەپلەردە بولسا ئوقۇغۇچىلار بىر ـ ئىككى يىل خەنزۇچە ئۆگىنىپ، كېيىنكى يىللىرى كەسپىي دەرسلەرنى خەنزۇ تىلىدا ئوقۇش تۈزۈمى يولغا قويۇلدى.

2. «ئۇيغۇرچە ـ ئەرەب (پارسچە)»نى ئاساسىي مەزمۇن قىلغان «قوش تىل» مائارىپى دەۋرى

«ئۇيغۇرچە ـ ئەرەب (پارسچە)»نى ئاساسىي مەزمۇن قىلغان «قوش تىل» مائارىپى دەۋرى 10 ـ ئەسىردە ئۇيغۇر قاراخانىيلار خانىدانلىقىنىڭ خانى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخاننىڭ باشچىلىقىدا ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىغا كىرگەندىن تارتىپ، 20 ـ ئەسىرنىڭ 50 ـ يىللىرىغىچە بولغان ئارىلىقنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. 10 ئەسىر ۋاقىتنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بۇ دەۋرنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە ئۇيغۇر مائارىپى تەدرىجىي ھالدا ئىسلام مائارىپىنىڭ ئىزىغا سېلىنغان. ئالىي مائارىپتا ماتېماتىكا، ئاسترونومىيە، كالېندارچىلىق قاتارلىق ئاساسلىق پەنلەر ئەرەبچە ئۆتۈلگەچكە، ئۇيغۇر، ئەرەب تىللىرىدا كامالەتكە يەتكەن ئالىم، زىيالىيلار كۆپلەپ يېتىشىپ چىققان. شۇ دەۋردىكى يۇرتىمىزنىڭ ئالىي بىلىم يۇرتلىرى

بولغان «قەشقەر ساچىيە مەدرىسىسى»، «كۇچا ساقساق مەدرىسىسى»، «مىرزا ھەيدەر مەدرىسىسى»، «مەسئۇدىيە مەدرىسىسى» قاتارلىق مەدرىسىلەردە دەرس ئۆتكەن مۇدەررىسلەرنىڭ ھەممىسى ئانا تىلى بولغان ئۇيغۇر تىلىدىن باشقا، ئەرەب ـ پارس تىللىرىغا پىششىق زىيالىيلاردىن بولۇپ، شۇ مەدرىسىلەردە ھەدىس، تەپسىر قاتارلىقلار ئەرەب تىلىدا، «خوجا ھاپىز ئەسەرلىرى» پارس تىلىدا، «نەۋائىي» ئۇيغۇر تىلىدا سۆزلەنگەن. ئەرەب ـ پارس تىللىرىنىڭ ئۇيغۇر تىلىغا سىڭىپ كىرىشى نەتىجىسىدە، ئۇيغۇر زىيالىيلىرى ئارىسىدا قوش تىل ياكى كۆپ تىل بىلەن ئىجادىيەت ئېلىپ بېرىش ئەنئەنىسى شەكىللەنگەن. ئۇلارنىڭ تىپىك ۋەكىللىرى مۇنۇلار: ئەبۇ ناسىر فارابىي (870 ـــ 950) ئەرەب، پارس، تاجىك، تۈرك، گرېك، پەھلىۋى ۋە سۇرىيە تىللىرىنى بىلەتتى، بەزى تارىخىي مەنبەلەردە ئۇنىڭ 70 نەچچە خىل تىل بىلىدىغانلىقى خاتىرىلەنگەن؛ ئۇ ئىلىمنىڭ ھەرقايسى تۈرلىرى بويىچە ئەرەب، پارس، تۈرك، گرېك، پەھلىۋى، سۇرىيە تىللىرىدا 160 پارچىدىن ئارتۇق ئەسەر يېزىپ قالدۇرغان. مەھمۇد كاشغەرىي 11 ـ ئەسىردە ياشىغان ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئالىمى، تىلشۇناس ۋە ئەدىب؛ ئۇ 15 يىل ئەمەلىي تەكشۈرۈش جەريانىدا توپلىغان تىل ماتېرىياللىرىنى ئىنچىكە سېلىشتۇرۇش ۋە تەتقىق قىلىش ئاساسىدا 1072 ـــ 1074 ـ يىللىرى ئەينى دەۋردىكى ئەرەب لۇغەتشۇناسلىقىنىڭ يېڭى ئۇسۇللىرىدىن ئىلغارراق ئۇسۇل بىلەن ئەرەب ئېلىپبەسىنىڭ تەرتىپى بويىچە، تۈركىي تىل بىلەن ئەرەب تىلىنىڭ ئىزاھلىق سېلىشتۇرما لۇغىتى «تۈركىي تىللار دىۋانى»نى ۋۇجۇدقا چىقارغان. لۇتفىي (1366 ـــ 1465) ئۇيغۇرچە، پارسچە، ئەرەبچە بىلىدىغان تالانتلىق شائىر بولۇپ، ئۇيغۇر تىلى ۋە پارس تىلىدا شېئىر يازغان؛ پارس تىلىدا يازغان شېئىرلىرى ئۆز دەۋرىدە پارس تىلىدا شېئىر يازىدىغان ئەڭ يۇقىرى سەۋىيىلىك شائىرلارنىڭ ئەسەرلىرى بىلەن باراۋەر ئورۇندا تۇرسىمۇ، دىۋان شەكلىدە دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كېلەلمىگەن؛ ئۇيغۇر تىلىدىكى شېئىرلىرىدىن بولسا مۇكەممەل دىۋان تۈزۈلگەن ھەم ئۇ دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەن. «گۈل ۋە نەۋرۇز» ناملىق لىرىك داستانى ئۇنىڭ ۋەكىللىك ئەسىرى ھېسابلىنىدۇ. لۇتفىينىڭ «مەلىكۇل كالام» («سۆز پادىشاھى») دېگەن نامى بار. ئۇلۇغ شائىر، ئالىم، مۇتەپەككۇر، تىلشۇناس، دۆلەت ۋە جامائەت ئەربابى ئەلىشىر نەۋائىي (1441 ـــ 1501) ئەرەب ۋە پارس تىللىرىدا ئۆز ئانا تىلىدەكلا سەۋىيىگە ئىگە بولۇپ، بىر قىسىم ئەسەرلىرىنى ئەرەب، پارس تىللىرىدا يازغان بولسىمۇ، كۆپ قىسىم ئەسەرلىرىنى شۇ چاغلاردا ئۇيغۇر تىلى ئاساسىدا شەكىللەنگەن «چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى» بىلەن يازغان. ئۇنىڭ ۋەكىللىك خاراكتېرىگە ئىگە «خەمسە»سى ۋە غەزەللىرىدىن باشقا، تىل ـ ئەدەبىيات تەتقىقاتىغا ۋە باشقا تېمىلارغا دائىر «مەجلىسۇن ـ نەفائىس» («گۈزەللەر مەجلىسى»)، «مۇھاكىمەتۇل ـ لۇغەتەين» («ئىككى تىل ھەققىدە مۇھاكىمە»)، «مەنتىقۇت ـ تەير» («قۇشلار تىلى») قاتارلىق ئەسەرلىرىمۇ ناھايىتى زور ئىلمىي قىممەتكە ئىگە. جامال قارشىي (13 ـــ 14 ـ ئەسىر) ئەرەبچە، ئۇيغۇرچە، پارسچە تىللارنى بىلەتتى. ئۇ تۈزگەن ئەرەبچە ـ پارسچە «سۇراھۇل ـ لۇغەت» ھەجمى زور ئەسەر بولۇپ، ئاپتور پارس تىلىنىڭ ئەرەب تىلىغا يەتمىگەن نازۇك جايلىرىغا ئۇيغۇرچە سۆز ـ ئىبارىلەرنى قوشقان. كېيىنرەك ئالىم بۇ ئەسەرنى تولۇقلاش ۋە شەرھلەش ئاساسىدا «سۇراھ لۇغىتىگە تولۇقلۇما» دېگەن ئەسەرنى يازغان. بەزى تارىخىي مەنبەلەردە جامال قارشىينىڭ 1282 ـ يىلى «ئەل ـ جەۋھىرى» ناملىق لۇغەتنى ئەرەبچىدىن پارسچىغا تەرجىمە قىلغانلىقى، 14 ـ ئەسىرنىڭ دەسلەپكى يىللىرى بۇ ئەسەرگە «مۇلھەقەت» قوشۇمچىسى يازغانلىقى كۆرسىتىلگەن. ناسىرىددىن رەبغۇزىي (13 ـــ 14 ـ ئەسىر) ئۇيغۇر، ئەرەب، پارس تىللىرىنى بىلەتتى؛ جاھانغا مەشھۇر رومانى «قىسسەئى رەبغۇزىي»دىكى يۇقىرى بەدىئىي ماھارەت، تارىخىي ۋەقەلەر، شۇنىڭدەك چوڭقۇر پەلسەپىۋى پىكىرلەردىن ئۇنىڭ ئەرەب، پارس تىللىرى ۋە ئەدەبىياتىنى پۇختا ئىگىلىگەن ئالىم ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. مۇھەممەد سىدىق زەلىلىي (17 ـــ 18 ـ ئەسىر) ئۇيغۇرچە، ئەرەبچە،

پارسچە تىللارنى بىلەتتى. ئۇ ئۆز ئۆمرىدە نۇرغۇنلىغان قىممەتلىك يادىكارلىقلارنى قالدۇرۇپ كەتكەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇلاردىن «سەپەرنامە» (1720 ـ يىلى 46 يېشىدا يازغان 1400 بەيىتلىق داستان)، «تەزكىرەئى چىھىلتەن» (1736 ـ يىلى 62 يېشىدا يازغان 565 بەيىتلىق رىۋايەت)، «تەزكىرەئى خوجا مۇھەممەد شېرىپ» (1744 ـ يىلى 70 يېشىدا يازغان 770 بەيىتلىق داستان) قاتارلىقلار دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەن. ئابدۇرەھىم نىزارىي (1770 ـ 1848) تالانتلىق ئەدەب ۋە مەشھۇر شائىر بولۇپ، ئۇيغۇرچە، ئەرەبچە، پارسچە تىللارنى بىلەتتى؛ 1837 ـ يىلىدىن تارتىپ «رابىيە ـ سەئىدىن»، «مەھزۇن ـ گۈلنىسا»، «پەرھاد ۋە شىرىن»، «لەيلى ۋە مەجنۇن» قاتارلىق داستانلارنى يېزىپ، ئۇلاردىن بىر توپلام تۇزۇپ چىققان. ئۇنىڭدىن باشقا، يەنە 1842 ـ يىلى «دۇرۇل ـ نەجات» («نىجاتلىق ئۇنچىلىرى») ناملىق ئەسىرىنى تاماملىغان. 18 ـ ئەسىردە ياشاپ ئۆتكەن ئاتاقلىق تەرجىمان ۋە ئەدىب مولا مۇھەممەد قەشقەرىي ئۇيغۇرچە، ئەرەبچە، پارسچە تىللارنى بىلەتتى؛ 1131 ـ يىلى «كەلىلە ۋە دىمنە» ناملىق ئەسەرنى، كېيىن «ئەخلاقۇل ـ مۇھسىنىن» («ياخشىلارنىڭ ئەخلاقى») ناملىق ئەسەرنى پارسچىدىن ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلغان. ئاتاقلىق شائىر، خەمسىنى ۋە تېبابەت ئالىمى تەجەللىي (1850 ــ 1930) ئۇ ئەرەب، پارس، ھىندى ۋە ئۇيغۇر تىللىرىنى بىلەتتى. ئۇنىڭ ئەرەب، پارس، ھىندى ۋە ئۇيغۇر تىللىرىدا يازغان شېئىرلىرىنىڭ بىر قىسمى «بەرقى تەجەللىي ۋە سەبەقى مۇجەللىي» دېگەن نام بىلەن 1869 ـ يىلى قەشقەردە تاش مەتبەدە بېسىلغان؛ «دىۋانچە تەجەللىي» ناملىق شېئىرلار توپلىمى 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا بۇلغارىيىدە ئۇيغۇر تىلىدا نەشر قىلىنغان؛ يەنە بىر قىسىم شېئىرلىرى 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا تاشكەنتتە نەشر قىلىنغان «بايازلار»دا ئېلان قىلىنغان. ۋەتەنپەرۋەر، مەرىپەتپەرۋەر شائىر ۋە ئەدىب ئابدۇقادىر بىننىي ئابدۇلۋارىس قەشقەرىي (1862 ــ 1924) ئۇيغۇرچە، ئەرەبچە، پارسچە بىلەتتى؛ خەلقنى جاھالەتتىن قۇتۇلدۇرۇش، مائارىپنى ئىسلاھ قىلىش يولىدا بىر ئۆمۈر كۈرەش قىلغان. ئۇنىڭ «سەرف نەھۋى» («مورفولوگىيە ۋە سىنتاكسىس»)، «ئىلمى تەجۋىد» («قىرائەت ئىلمى»)، «ئىلمى ھېساب»، «ئاقائىدى زەرۇرىيىە» («زۆرۈر ئەقىدىلەر»)، «تەئلىمى سەبىيان» («گۆدەكلەرگە تەلىم»)، «نەسەھۇل ـ ئەتفال» («ياش ـ ئۆسمۈرلەرگە نەسىھەت»)، «نەسىھەتى ئامме» («ئاممىغا نەسىھەت»)، «مۇپتاھۇل ـ ئەدەب» («ئەدەبىياتنىڭ ئاچقۇچى»)، «جەۋاھىرۇل ـ ئىيقان» («ھەقىقەت جەۋھەرلىرى») قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازغان. قۇتلۇق ھاجى شەۋقىي (1876 ــ 1937) ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ كۆزگە كۆرۈنگەن ۋەكىللىرىدىن بىرى، ئاتاقلىق نەشرىياتچى ۋە جامائەت ئەربابى، ئۇيغۇرچە، ئەرەبچە، پارسچە، تۈركچە تىللارنى بىلەتتى. «شەۋقىي» تەخەللۇسى بىلەن شېئىر ـ ماقالىلەرنى ۋە تارىخقا ئائىت «ۋاقىئى كاشغەر» («قەشقەردىكى ۋەقەلەر») ناملىق كىتابنى يازغان؛ ئۇنىڭدىن باشقا، 1933 ـ يىلى «ئەركىن ھايات گېزىتى»نى نەشر قىلغان. كېيىن بۇ گېزىت رەزىل كۈچلەرنىڭ بۇزغۇنچىلىقى تۈپەيلى بىر مەزگىل توختىتىلغان بولسىمۇ، 1934 ـ يىلى 23 ـ ئاۋغۇستتىن باشلاپ «يېڭى ھايات» دېگەن نام بىلەن نەشر قىلىنغان. ئىنقىلابىي شائىر ئابدۇخالىق ئۇيغۇر (1896 ــ 1932) ئەرەب، پارس، خەنزۇ، موڭغۇل، رۇس تىللىرىنى ئۆگەنگەن؛ 20 ـ ئەسىرنىڭ 20 ـ يىللىرىدىن باشلاپ قولىغا قەلەم ئېلىپ، نادان خەلقنى خۇراپاتلىقتىن قۇتۇلۇپ، تەرەققىيات ئۈچۈن كۈرەش قىلىشقا چاقىرىق قىلىدىغان يالقۇنلۇق شېئىرلارنى يازغان، شۇنداقلا كۆپ خىل تىل بىلىش ئالاھىدىلىكىدىن پايدىلىنىپ، ئىلغار مىللەتلەرنىڭ دۇنيا قارىشى، ئىلىم ـ پەن قارىشى ۋە تەرەققىيات قارىشىنى كەڭ تەشۋىق قىلغان.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا، سەئىددىن قەشقەرىي (1377 ــ 1456)، يۈسۈپ سەككاكىي (14 ــ 15 ـ ئەسىر)، مىرزا ھەيدەر (1500 ــ 1551)، مۇھەممەد سادىق (1725 ــ 1850) قاتارلىق شائىر، ئالىملارمۇ ئۆز ئانا تىلى بولغان ئۇيغۇرچىدىن باشقا، ئەرەبچە، پارسچە تىللارنى بىلىدىغان بولۇپ، ئۆزلىرىنىڭ كۆپ

خىل تىل بىلىش ئالاھىدىلىكى بىلەن مىللىتىمىزنى باشقا مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيىتى بىلەن تونۇشۇش، ئۇلارنى چۈشىنىش ۋە ئىلغار تەرەپلىرىنى ئۆگىنىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىپ، مەدەنىيىتىمىزنى يۇكسەلدۈرۈشتە تۈرتكىلىك رول ئويناغان.

3. «ئۇيغۇرچە ـ رۇسچە»نى ئاساسىي مەزمۇن قىلغان «قوش تىل» مائارىپ ددۇرى

ئۇيغۇرلار 19 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىلا رۇسلار بىلەن ئۇچرىشىشقا باشلىغان. ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن قالايمىقانچىلىقتىن ئۆزىنى چەتكە ئېلىش ئۈچۈن شىنجاڭنىڭ ئۇرۇمچى، ئىلى، چۆچەك ۋە ئالتاي قاتارلىق جايلىرىغا كەلگەن رۇس ۋە رۇسچە بىلىدىغان باشقا مىللەت كىشىلىرى شۇ يەردىكى يەرلىك مىللەتلەر بىلەن قويۇق ئالاقىدە بولغان. گەرچە ئەينى چاغدا شىنجاڭدىكى رۇسلارنىڭ سانى شىنجاڭنىڭ نوپۇسىنىڭ بىر پىرسەنتىگىمۇ يەتمىسىمۇ، مەدەنىيەت ـ مائارىپ سەۋىيىسى ئۇيغۇرلارنىڭكىدىن خېلىلا ئۇستۈن بولغاچقا، ئۇلار ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆگىنىش ئۇلگىسى بولۇپ قالغان. رۇسىيىلىكلەر ئۇرۇمچى قاتارلىق جايلاردا ئوتتۇرا مەكتەپلەرنى قۇرغان. بۇ مەكتەپلەردە ئۆگىتىلىدىغان بىلىملەر ئەينى چاغدىكى ئەڭ يېڭى پەن ـ تېخنىكا بىلىملىرى بولۇپ، بۇ ئارقىلىق رۇسلار ئۇيغۇرلارنىڭ مائارىپ تارىخىغا ئۆچمەس تۆھپىلەرنى قوشقان. ئۇلارنىڭ تەربىيىسىدە يېتىشىپ چىققان ئۇيغۇر تىلى ۋە رۇس تىلىنى پىششىق بىلىدىغان قوش تىللىق ئۇيغۇر زىيالىيلىرى شىنجاڭنىڭ شۇ يىللىرىدىكى چەت ئەل تىلى ئوقۇتۇشى (رۇس تىلى)، تەرجىمانلىق، تاشقى ئالاقە ۋە پەن ـ تېخنىكا خىزمىتىدە تايانچ كۈچ بولۇپ قالغان. ئەينى دەۋردە رۇس مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىدە رۇسچە سۆزلىشىش، رۇس تىلىدىكى مەكتەپلەردە ئوقۇش بىر خىل ئىجتىمائىي مودىغا ئايلانغان. مەكتەپلەردە بولسا سوۋېت ئىتتىپاقىدا تۈزۈلۈپ نەشر قىلىنغان دەرسلىكلەر ئۆتۈلگەن. 1960 ـ يىللارنىڭ باشلىرىدىن باشلاپ جۇڭگو ـ سوۋېت مۇناسىۋىتىنىڭ يىرىكلىشىپ كېتىشى تۈپەيلىدىن رۇس تىلىنىڭ ئۇيغۇر مائارىپىغا بولغان تەسىرى ئۇزۇلۈپ قالغان.

يۇقىرىقىلاردىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ئۇيغۇرلار تارىختىن بۇيان ئۆز ئانا تىلىدىن باشقا، يەنە باشقا تىللارنىمۇ ۋايىغا يەتكۈزۈپ ئۆگەنگەن ۋە شۇ تىللار ئارقىلىق باشقا مىللەتلەرنىڭ ئىلغار مەدەنىيىتىنى قوبۇل قىلىش بىلەن بىللە ئۆزلىرىنىمۇ دۇنياغا تونۇتقان، شۇنداقلا ئالەمشۇمۇل ئەسەرلەرنى ياراتقان. شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، بۇ نەتىجىلەر دەل «قوش تىل» مائارىپىنىڭ تۆھپىسى. دېمەك، مىللەتنىڭ ساپاسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش، ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈش، ئۇلارغا دۇنيانى چۈشەندۈرۈش، شۇنداقلا ئۇلارنى دۇنياغا تونۇشتۇرۇشتا «قوش تىل» مائارىپىنىڭ رولى ئىنتايىن زور.

پايدىلانمىلار:

① ۋاھىدجان غوپۇر، ئەسقەر ھوسەين: «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تەزىسلىرى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1988 ـ يىلى.

② دېڭ ۋېنلۇ: «جۇڭگودىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ قوش تىل ئوقۇتۇش تەتقىقاتى ۋە ئەمەلىيىتى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 2002 ـ يىلى.

③ ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەدئىمىن: «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى،1997 ـ يىلى.

④ غەيرەت ئابدۇراخمان ئوزغار: «ئۇيغۇرلارنىڭ كۆپ خىل تىل ـ يېزىق ئۆگىنىش ۋە قوللىنىش ئەنئەنىسى»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلىرى» ژۇرنىلى، 2008 ـ يىللىق 1 ـ سان.

⑤ «تۈركىي تىللار تەتقىقاتى» (2)، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1983 ـ يىلى.

⑥ ئابدۇللا تالىپ: «ئۇيغۇر مائارىپ تارىخىدىن ئوچېركلار»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1986 ـ يىلى.

⑦ ۋېي لياڭتاۋ: «قاراخانىيلار تارىخىدىن بايان»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 2000 ـ يىلى.

(ئاپتور شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى تىل تەتقىقاتى ئىنستىتۇتىدا)

ئۇيغۇر ئالىمى جيەن بوزەن ۋە ئۇنىڭ ئىلمىي ئەمگەكلىرى

ئوسمانجان ياقۇپ

(ئالىم تۇغۇلغانلىقىنىڭ 110 يىللىقى ۋە ۋاپات بولغانلىقىنىڭ 40 يىللىقىنى خاتىرىلەيمەن)

داڭلىق تارىخشۇناس، جۇڭگودىكى ماركسىزملىق تارىخ ئىلمىنىڭ ئاساسچىلىرىدىن بىرى بولغان ئۇيغۇر ئالىمى جيەن بوزەن 1898 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنى خوتەن ئۆلكىسىنىڭ تاۋۇەن ناھىيىسىدە تۇغۇلغان. ئۇنىڭ ئەجدادلىرى يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدە ھازىرقى تۇرپاندىن كەلگەن خا (哈) جەمەتىدىن بولۇپ، مىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى يىللىرى ھەربىي خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن جۇ يۇەنجاڭ ئۇلارغا جيەن (翦) فامىلىسىنى تارتۇق قىلغان. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇلار ھازىرقى خوتەن ئۆلكىسىنىڭ تاۋۇەن دېگەن يېرىدە ئولتۇراقلىشىپ قالغان. جيەن بوزەننىڭ ئاتا ـ بوۋىلىرى ئىسلام دىنى مۇخلىسلىرىدىن ئىدى.

جيەن بوزەن 18 ياش ۋاقتىدا چاڭدې تولۇق ئوتتۇرا مەكتىپىنى پۈتتۈرۈپ، ۋۇچاڭ سودا كەسپى مەكتىپىگە ئوقۇشقا كىرگەن. 1924 ـ يىلى يازدا ئامېرىكا كالىفورنىيە ئۇنىۋېرسىتېتىغا ئوقۇشقا كىرىپ، ئىككىنچى يىلى جۇڭگوغا قايتىپ كەلگەن. 1926 ـ يىلى جاھانگىرلىككە ۋە فېئودالىزمغا قارشى «18 ـ مارت» ھەرىكىتىگە قاتناشقان. بۇ ھەرىكەت باستۇرۇلغاندىن كېيىن چاڭشاغا بېرىپ، شىمالغا يۈرۈش قىلىش ھەرىكىتىگە تەييارلىق قىلىۋاتقان ئىنقىلابىي ئارمىيىگە قاتناشقان. 1931 ـ يىلى «18 ـ سېنتەبىر ۋەقەسى» يۈز بەردى ھەمدە ياپونىيە جۇڭگوغا تاجاۋۇز قىلىشقا باشلىدى. مۇشۇ ۋاقىتتا ئۇ ياپونغا قارشى تۇرۇپ ۋەتەننى قۇتقۇزۇش ھەرىكىتىگە ئاكتىپلىق بىلەن قاتناشقان. شۇنىڭدىن تارتىپ ئۇ «دۇنيا كاپىتالىزمىنىڭ يۇقىرى تەرەققىيات جەريانىدىكى ياپونىيە جاھانگىرلىكىنىڭ قىلمىشى»، «دۇنيانىڭ ئىككى تەرىپى ــ كاپىتالىزم ۋە سوتسىيالىزم» قاتارلىق ماقالىلەرنى ئېلان قىلىشقا باشلىغان ھەمدە 1937 ـ يىلى نەنجىڭدا جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىگە قاتناشقان. «7 ـ ئاپرېل ۋەقەسى»دىن كېيىن لۇ جىنشياڭ قاتارلىقلار بىلەن بىرلىكتە «جۇڭگو ـ رۇسىيە مەدەنىيەت كېڭىشى»نىڭ خوتەن شۆبە كېڭىشى ۋە «خوتەن مەدەنىيەت ساھەسى دۇشمەنگە قارشى تۇرۇشقا ياردەم بېرىش تەشكىلاتى» قاتارلىق تەشكىلاتلارنىڭ رەھبەرلىك ۋەزىپىسىنى ئۆتىگەن. جيەن بوزەن 1940 ـ يىلى 2 ـ ئايدا چۇڭچىڭغا كەلگەندە، جۇ ئېنلەينىڭ ھاۋالىسى بويىچە گومىنداڭ ھەربىي ئىشلىرى كومىتېتى سىياسىي

بۆلۈمىنىڭ پەخرىي ئەزاسى، فىڭ يۈشياڭ قوماندانىنىڭ ھەربىي ئوقۇتقۇچىسى، ھەربىي كومىتېت سىياسىي بۆلۈمى ئۈچىنچى بۆلۈمىنىڭ مەخسۇس ئەزاسى بولغان ۋە «شىنخۇا كۈندىلىك گېزىتى»، «ئامما» قاتارلىق گېزىت ـ ژۇرناللارنىڭ تەشۋىقات خىزمىتىنى ئىشلىگەن.

ئۇ چۈڭچىڭدا تۇرغان ئالتە يىل جەريانىدا «جۇڭگو تارىخى تېزىسلىرى»نىڭ بىرىنچى، ئىككىنچى قىسىملىرى ـــ «ئالدىنقى چىن، يىن، جۇ تارىخى چىن ـ خەن تارىخى»نى نەشر قىلدۇرغان. ئۇنىڭدىن باشقا، ئاتمىش پارچىدىن ئارتۇق ماقالە ئېلان قىلىپ، «جۇڭگو تارىخى ئىلمىي ماقالىلەر توپلىمى»نىڭ 1 ـ، 2 ـ قىسملىرىنى تۈزگەن. 1945 ـ يىلى «مېنىڭ فامىلەم، مېنىڭ يۇرتۇم» ناملىق ماقالىسىنى ئېلان قىلغان. 1946 ـ يىلى 5 ـ ئايدا شاڭخەيگە بېرىپ، داشيا ئۇنىۋېرسىتېتى تارىخ فاكۇلتېتىنىڭ پروفېسسورلۇقىنى ئۈستىگە ئېلىپ، «تارىخ ئوقۇتۇش مېتودى» دەرسىنى بەرگەن. ئۇزۇنغا قالماي يەنە دافۇ نەشرىيات شىركىتىنىڭ باش مۇھەررىرلىك ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالغان. 1947 ـ يىلى 10 ـ ئايدا شياڭگاڭغا بېرىپ، دادى ئىنستىتۇتىدا تارىخ پەنلىرى پروفېسسورى، «ۋىنخۇي گېزىتى»، «تارىخ ـ جۇغراپىيە» قوشۇمچە ژۇرنىلىنىڭ باش مۇھەررىرى بولغان. 1949 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 29 ـ كۈنىدىن 5 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنىگىچە مەملىكەتلىك ۋەكىللەر ئۆمىكى تەركىبىدە بىرىنچى قېتىملىق دۇنيا تىنچلىقىنى قوغداش چوڭ يىغىنىغا قاتناشقان. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇ بېيجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پروفېسسورى، تارىخ فاكۇلتېتىنىڭ مۇدىرى، بېيجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى، «بېيجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»نىڭ باش مۇھەررىرى، مەركىزىي مىللەتلەر ئىشلىرى دائىمىي كومىتېتىنىڭ ئەزاسى، 1 ـ، 2 ـ، 3ـ قېتىملىق خەلق ۋەكىللىرى قۇرۇلتىيىنىڭ ئەزاسى، مەركىزىي مىللەتلەر تارىخى تەتقىقاتى خىزمىتىگە رەھبەرلىك قىلىش گۇرۇپپىسىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى پەلسەپە ـ ئىجتىمائىي پەنلەر بۆلۈمىنىڭ ئەزاسى، جۇڭگو تارىخشۇناسلىق كومىتېتىنىڭ رەئىسى، قوشۇمچە باش كاتىپ، «تارىخ تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ مۇھەررىرى بولغان.

جيەن بوزەن يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىللەردە گومورو، فەن ۋېنلەن قاتارلىقلار بىلەن بىرلىكتە «جۇڭگو يېقىنقى زامان تارىخى ماتېرىياللىرى»نى تۈزۈپ بېكىتىشنى تەشەببۇس قىلغان. بۇ غايەت زور ئىلمىي ئەمگەك بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئىنتايىن مۇھىم سىياسىي ئەھمىيەتكە ئىگە خىزمەت ئىدى. مۇشۇ خىزمەت جەريانىدا ئۇ «يىخېتۇەن»، «جياۋۇ ئۆزگىرىشى» دېگەن ئىككى ئىلمىي ئەسەر(جەمئىي سەككىز قىسىم)نى يېزىپ تاماملىغان. يەنە بېيجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتى تارىخ فاكۇلتېتىدا ئاسىيا ـ ئافرىقا تارىخى، خەلقئارا مۇناسىۋەت تارىخى، ئارخېئولوگىيە قاتارلىق تۈرلەر بويىچە ئوقۇتۇش ـ تەتقىقات ئىشخانىسى تەسىس قىلىپ، نۇرغۇن ئىختىساس ئىگىلىرىنى تەربىيىلەپ چىققان.

جيەن بوزەن پۈتۈن مەملىكەتتىكى ئالىي مەكتەپلەرنىڭ تارىخ ئوقۇتۇش خىزمىتىگە ناھايىتى كۆڭۈل بۆلەتتى. 1961 ـ يىلى مەملىكەتلىك ئالىي مەكتەپلەر ئىجتىمائىي پەن دەرسلىكلىرىنى تۈزۈشنى پىلانلاش يىغىنى بېيجىڭدا ئېچىلدى. ئۇ تارىخ دەرسلىكلىرىنى تۈزۈش بۆلۈمىنىڭ باشلىقى بولۇپ سايلاندى ھەمدە «جۇڭگو تارىخى تېزىسلىرى»نى تۈزۈپ چىقتى. (بۇ كىتاب ئىپتىدائىي جەمئىيەتتىن باشلاپ مىنگو دەۋرىگىچە بولغان مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، 700 مىڭ خەتتىن ئارتۇق ئىدى.) بۇ كىتاب 1988 ـ يىلى 1 ـ ئايدا دۆلەتلىك مائارىپ كومىتېتى ئۇيۇشتۇرغان تۇنجى قېتىملىق

«مەملىكەتلىك ئالىي مەكتەپلەرنىڭ مۇنەۋۋەر دەرسلىكلىرىنى باھالاش يىغىنى»دا ئالدىنقى قاتارغا تىزىلىپ، ئالاھىدە مۇكاپاتقا ئېرىشكەن. 1968 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنى، يەنى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە «لىۇشاۋچى مەخسۇس دېلوسى گۇرۇپپىسى» ئۇ بۇنى لىۇشاۋچىغا زىيانكەشلىك قىلمىدىغان يالغان ماتېرىيال يېزىپ چىقىشقا مەجبۇرلىغان، لېكىن ئۇ بۇنى قەتئىي رەت قىلغان. «دېلو گۇرۇپپىسى» كۈندە دېگۈدەك كېلىپ ئۇنىڭغا تەھدىت سالغان. نەتىجىدە روھىي جەھەتتىن بەرداشلىق بېرەلمىگەن جىەن بوزەن 1968 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى ئايالى بىلەن بىرلىكە ئۆلۈۋالغان. ئۇ ئۆز ھاياتى بەدىلىگە ئادەم بولۇشنىڭ ئەڭ ئاساسىي پرىنسىپىنى، بولۇپمۇ بىر تارىخشۇناس ئۆزىدە ھازىرلاشقا تېگىشلىك ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەش روھىنى نامايان قىلغان. 1978 ـ يىلى يولداش دېڭ شىياۋپىڭنىڭ يولىورۇقى بىلەن جىەن بوزەننىڭ ھاياتى ئاقلانغان.

جىەن بوزەن 70 يىللىق ھاياتىدا ئۇچ يۈز پارچىدىن ئارتۇق ئىلمىي ماقالە، ئومۇمىي خەت سانى تۆت مىليوندىن ئارتۇق يەتتە ـ سەككىز پارچە مەخسۇس تەتقىقات ئەسىرىنى نەشر قىلدۇرغان. ئىلمىي ماقالىلەر توپلىمىدىن «جۇڭگو تارىخى ئىلمىي ماقالىلەر توپلىمى» (ئىككى توم)، «تارىخىي مەسىلىلەر» (كېيىنچە «جىەن بوزەن تارىخشۇناسلىق ئىلمىي ماقالىلىرى» دەپ ئۆزگەرتىلگەن، ئۈچ توم)، «تارىخىي ماتېرىيال ۋە تارىخشۇناسلىق»، «تارىخىي پەلسەپە دەرسلىكى»، «جۇڭگو تارىخى تېزىسلىرى» (ئىككى توم، كېيىنچە «ئالدىنقى چىن تارىخى» ۋە «چىن، خەن تارىخى»دەپ ئۆزگەرتىلگەن)، «جۇڭگو تارىخى پروگراممىسى»، «جۇڭگو ۋە چەت ئەل تارىخى يىلنامىسى»، «جياۋۇ ئۆزگىرىشى»، «پىخىتۇەن»، «جۇڭگو ئومۇمىي تارىخى پايدىلىنىش ماتېرىياللىرى» (سەككىز توم) قاتارلىلار بار. ئالىمنىڭ شانلىق ئىلمىي ئەمگەكلىرى تارىخ ئاسمىنىدا خۇددى نۇرلۇق يۇلتۇزلاردەك چاقناپ تۇرىدۇ.

1998 ـ يىلى بېيجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتى جىەن بوزەن تۇغۇلغانلىقىنىڭ 100 يىللىقىنى خاتىرىلەش مۇراسىمى ئۆتكۈزدى. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن نۇرغۇن ماقالىلەر يېزىلىپ، ئالىمنىڭ ھاياتىي پائالىيەتلىرى كەڭ ئوقۇرمەنلەرگە تونۇشتۇرۇلدى. بۇ يىل جىەن بوزەن تەۋەللۇتىغا 110 يىل، ۋاپاتىغا 40 يىل بولدى، شۇ مۇناسىۋەت بىلەن بۇ قىسقا ماقالە ئارقىلىق جىەن بوزەن ئەپەندىگە بولغان چوڭقۇر ھۆرمىتىمىنى بىلدۇرىمەن.

(ئاپتور شەنشى پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى غەربىي شىمال مىللەتلىرى تەتقىقاتى مەركىزىدە)

«ھاتەمنامەئی تۈركىي»دىن[1]

نەشرگە تەييارلىغۇچى: **ئابلىمىت ئەھەت بۆگۈ**

ئۇزۇن ئۆتمەي مەلىكىنىڭ كۆز ـ قۇلاقلىرى: «ئوغرىلار بۇگۇن تۇن نىسپىدە ھەرىكەت قىلغۇدەك» دەپ خەۋەر يەتكۈزدى.

مەلىكە بۇ ئىشتىن قۇربېشىنى ۋاقىپلاندۇردى. قۇربېشى قاراڭغۇ چۈشۈشى بىلەن مەلىكىنىڭ كۆرسەتمىسى بويىچە ئادەملىرىنى بەش ـ بەشلەپ، ئون ـ ئونلاپ ھويلىغا ئورۇنلاشتۇرۇپ يوشۇرۇندى. مەلىكىمۇ بارلىق خادىملىرى بىلەن كۆز يۇمماي ئولتۇردى.

يېرىم كېچىدىن ئۆتكەنىدى، ئارقان ـ ئىلمەكنىڭ ئاۋازى ئاڭلاندى. ئوغرىلاردىن بىرى ئارقانغا ئېسىلىپ تامدىن ئارتىلىپ چۈشۈپ دەرۋازىلارنى ئېچىپ قويدى. ئوغرىلار كىرىپ مال ـ بىساتلارنى قۇدرىتى يەتكىنىچە دۈمبىلىرىگە ئارتىشتى. ئۇلارنىڭ قوللىرى مال ـ بىساتقا بەند بولغانىدى. شۇ ئەسنادا قۇربېشىنىڭ ئىشارىتى بىلەن تۆت يۈز يىگىت يوشۇرۇنغان ئورۇنلىرىدىن ئېتىلىپ چىقىپ، بىراقلا ھۇجۇم قىلدى ۋە ھەربىر ئادەم بىردىن ئوغرىنى بېسىپ باغلىدى. ئوغرىلارنىڭ بىرىمۇ قاچالمىدى. مەلىكە خۇدايىتائالاغا شۇكۇر ـ سانالار ئېيتىپ، ئوغرىلارنى نازارەت ئاستىغا ئالدى ۋە ئېھتىيات بىلەن تاڭ يورۇشنى كۈتتى.

تاڭ ئاتتى. مەلىكە ئاتلىنىپ شاھ ھۇزۇرىغا بېرىپ، قائىدە بويىچە ئۆز جايىدىن ئورۇن ئالدى. دۆلەت كاتتىلىرى ـــ ھەممىسى ھازىر بولدى. مەلىكە مۇنەۋۋەر شاھ ئورنىدىن تۇرۇپ دۇئا قىلدى. شاھ سورىدى:

ـــ ئەي كۆزۈمنىڭ نۇرى، يەنە نېمە ئەرزىڭ بار؟

مەلىكە مۇنەۋۋەر شاھ دېدىكى:

ـــ بۇ كېچە ئوغرىلار ئۆيۈمنى تالان قىلماقچى بولۇشقانىدى، (دۆلەتلىرى زىيادە بولغاي!) ھەممىسىنى تۇتۇپ بەند قىلدۇق. ئوغرىلار ھازىر قۇربېشىنىڭ قولىدا. ئوغرىلار تۆت يۈز كىشى ئىكەن. ئالىيلىرى، ئەمر قىلسىلا، قۇربېشى بۇ تۆت يۈز ئوغرىنى ھۇزۇرلىرىغا ھازىر قىلغاي!

بۇ سۆزلەرنى ئاڭلىغان مەجلىس ئەھلى ھەيرانۇھەس قالدى. شاھ ئەمرى بىلەن قۇربېشى ئوغرىلارنى ھازىر قىلدى. كۆردىكى، بۇ تۆت يۈز

---

① بېشى ئالدىنقى ساندا.

ئوغرىنىڭ قوللىرى دۇمبىلىرىدىكى ماللار بىلەن قوشۇپ باغلانغان، ھەربىرىنى بىردىن نۆكەر يېتىلەپ كەلگەنىدى. چوڭ ـ كىچىك ھەممىسى ئوغرىلارنىڭ چوڭى شاھنىڭ پىر ـ ئۇستازى شەيخ ئىكەنلىكىنى بىلىشتى. چۈنكى، مەزكۇر ئوغرىلارنىڭ ھەممىسى شەيخنىڭ «خىش» توشۇغۇچى مۇرىتلىرى ئىدى. كەردان شاھ خىجالەت تەرىگە چۆمۈلۈپ، گەدىنىنى قاشلاپ تۇرۇپ قالدى. كۆڭلىدە: «ۋادەرىخا، بۇ كاززاپنى پىرىم ساناپ، بىگۇناھ جىگەر پارەم ھۇسەينەبانۇنى باياۋانلارغا تاشلاپتىمەن...» دەپ يۈرىكى كاۋاپ بولدى. كۆزلىرى ياشقا تولدى. شۇئان ئۆز نەزەرگاھىدا بۇلارغا لايىق سىياسەت دارىنى تەييار قىلدۇردى. شەھەر خەلقىنى خەۋەرلەندۈرۈپ، بۇ تۇزكور ئوغرىلارنىڭ ھەممىسىنى دارغا ئېسىپ، نىجىس تەنلىرىنى كۆيدۈرۈپ كۈل قىلدى. ئاندىن شەيخنىڭ ئۆيىگە كىشى ئەۋەتىپ مال ـ دۇنيالىرىنى ئالدۇرۇپ كېلىپ، ئىگىلىرىگە تاپشۇردى[1]...

ھېكايەت: ۋاقتىكى، دارا شاھ بىلەن ھەزرىتى ئىسكەندەر ئارازلىشىپ قالغانىدى. ھەزرىتى پەرۋەردىگارنىڭ ئىنايىتى ۋە پەزل ـ كەرىمى بىلەن ھەزرىتى ئىسكەندەرنىڭ مەرتىۋىسى شاھ دارانىڭكىدىن ئۈستۈن كەلدى. چۈنكى، شاھ دارانى ئۆز ۋەزىرلىرى ھالاك قىلغانىدى. پۈتكۈل مەملىكەتنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ھەزرىتى ئىسكەندەرگە تەسلىم بولدى. مەغرىبتە تا رۇم، مىسىر، شام خەلقى ئۇنىڭ پەرمانبەرداری بولدى.

ھەزرىتى ئىسكەندەر جاھانگىرلىك ھەۋىسى بىلەن ئەتراپىغا ھېسابسىز لەشكەر، ئەھلى دانىش ۋە ھۆكۈمالارنى جەم قىلدى. ۋاقىت ـ سائىتى يەتكەندە ھەزرىتى ئىسكەندەر ئەپلاتۇن، ئەرەستو، سوقرات ۋە بۇقرات قاتارلىق دانا ـ ھۆكۈمالىرى بىلەن بار مەسلىھەت سەپەر ئەسۋابلىرىنى تەييار قىلىپ، جەڭ دۇمباقلىرىنى ياڭرىتىپ، مەغرىب دىيارىنى پەتھى قىلماق ئارزۇسىدا يۈرۈشكە ئاتلاندى. سەپەر ئۈستىدە ھەر كۈنى دانىشمەنلەردىن كۈندۈزى بىرى، كەچتە بىرى، تاكى ئۇيقۇ ۋاقتىغىچە پەند ـ نەسىھەتلەردىن ۋەز ئېيتاتتى.

جۈمە كېچىسى نۆۋەت ئەرەستو داناغا يەتتى. ئەرەستو ھەكىم سەندىلىدە ئولتۇرۇپ سۆز باشلىدى: ئۇ ئاۋۋال ئالەمنىڭ پەيدا بولۇشىغا ئالاقىدار سەۋەبلەرنى ئېيتىپ، ئاندىن كۆك ـ ئاسمان، يورۇقلۇق ۋە تۈن، يەتتە قات ئاسمان ۋە يەتتە قات يەر، جەننەت ۋە دوزاخ، تا ھەممە مەۋجۇداتنى ئاللاتائالا قۇدرەت ـ قۇۋۋىتى ۋە ئىرادە ـ ئارزۇسى بىلەن زۇھۇرغا كەلتۈرگەنلىكىنى؛ پەيغەمبەر ۋە يارالمىشلار ھەققىدىكى قىسسەلەرنى، ھەزرىتى ئادەم سەفىيۇللاننىڭ ۋەقەلىرىنى، ھەزرىتى ئىدرىس ئەلەيھىسسالام توغرىسىدىكى ھېكايىلەرنى، ھەزرىتى نوھ ئەلەيھىسسالامنىڭ دەۋەتلىرى ۋە كېمىنىڭ پەيدا بولۇش جەريانلىرىنى، توپان بالاسىنىڭ شىددەتلىرىنى، ھەزرىتى خەلىل ئەر ـ رەھماننىڭ روزغارلىرىنى بىرمۇبىر بايان ئەيلەپ، تاكى پەيغەمبىرىمىز ھەزرىتى مۇھەممەد مۇستەفا سەللەللاھۇ ئەلەيھى ۋەسسەللەمنىڭ تەۋەللۇتلىرىدىن مىراج كېچىسىگىچە بولۇپ ئۆتكەن ھەر كۈن، ھەر ھەپتە، ھەر ئاي ۋە ھەر يىلدىكى ۋەقەلەرنى تامامىغا يەتكۈزۈپ، ئۇشبۇ ئاسىي ئۈممەتلىرىگە ئاللاتائالادىن مەغپىرەت ۋە رەھمەتلەر تىلەپ سۆزىنى ئاخىرىغا يەتكۈزدى. ئاندىن دۇئا ۋە پاتىھەنى تۈگىتىپ، قالغان ۋەقەلەرنى ئەتە ـ جۈمە نامىزىدىن كېيىن داۋاملاشتۇرۇشقا ۋەدە بېرىپ ئورنىغا قايتىپ، ئىستىراھەت ئۈچۈن ياستۇققا باش قويدى. ھەزرىتى ئىسكەندەرمۇ ئۇيقۇنى ئىختىيار قىلدى.

ئۇزۇن ئۆتمەي، ئەرەستو ھەكىم ئورنىدىن تۇرۇپ تاشقىرىغا چىقتى ۋە بىرنەچچە تال يىپنى گىياھلارنىڭ ئۇچىغا باغلاپ، ئوراپ ـ ئايلاندۇرۇپ قورغان ـ شەھەرنىڭ مودېلىنى ياسىدى. ئۇنىڭغا تەقلىد قىلىپ دەرۋازا ئورناتتى. ساراي ۋە

---

[1] داۋامى قىسقارتىلدى.

مەدرىسىلەر، بازار، دۇكان ۋە دۇكاندارلار، ھاممام قاتارلىقلارنىڭ شەكلىنى چىقاردى. ئاندىن بىر چاڭگال توپىغا دەمسەپ قىلىپ ئۇنىڭ ئۈستىگە چاچتى. شۇئان ئادەمگە لىق تولغان ئاجايىپ بىر شەھەر پەيدا بولدى. دۇكان، بازارلار گويا كۈندۈزدەك يورۇق ئىدى. كىشىلەر ئېلىم ـ سېتىم بىلەن مەشغۇل ئىدى...

ئەرەستو ھەكىم يەنە ھەزرىتى ئىسكەندەرنىڭ بارگاھىغا كىردى ۋە بىر ئوچۇم تۇپراقنى دەمسەپ قىلىپ، ھەزرىتى ئىسكەندەرنىڭ بېشىغا چاچتى. ھەزرىتى ئىسكەندەر چۈش كۆرگەندەك بولۇپ، ئويغىنىپ ئەرەستو ھەكىمنىڭ يېنىدا تۇرغانلىقىنى كۆردى ۋە ئۇنىڭغا ئىشارەت قىلىپ:

ـــ شۇ تاپتا سۇ بولغان بولسا، ئەزبىرايىل، بىر غۇسۇل قىلىۋالغان بولسام، ـــ دېدى. ئەرەستو ھەكىم:

ـــ بۇ يەردە ھاممام تەييارداۇر، ـــ دەپ ھەزرىتى ئىسكەندەرنى شەھەرگە ئېلىپ كىردى. بۇنداق ياسىداق شەھەرنى ھېچكىم كۆرۈپ باقمىغاندۇر. ھەزرىتى ئىسكەندەر ھەيرانۇھەس قالدى ۋە:

ـــ تۇنۇگۈن بۇ يەر چۆل ـ جەزىرە ئىدى. بۇ جايدا شەھەر مەۋجۇت ئەمەس ئىدى. ئاۋۋال غۇسۇل قىلىۋالاي، بۇ ئاجايىباتلارنى كېيىن سورايمەن، ـــ دېدى. ئەرەستو ھەكىم ھەزرىتى ئىسكەندەرنى باشلاپ بىر پاكىز ھاممامغا ئېلىپ كىردى. ھاممام خوجايىنى بۇلارغا ئىززەت ـ ئىكرام لار كۆرسىتىپ، لۆڭگەخانىغا باشلىدى. لۆڭگىچى بۇلارغا ياخشى لۆڭگە بەردى. ھەزرىتى ئىسكەندەر كىيىملىرىنى يېشىپ، لۆڭگىنى بەدىنىگە ئوراپ يۇيۇنۇش ئۆيىگە قەدەم قويدى. ئەرەستو ھەكىم:

ـــ سىلى ئاۋۋال غۇسۇل قىلىپ چىقسىلا. مەن بۇ يەردە تۇرۇپ تۇراي، ـــ دەپ يەنە بىر ئوچۇم تۇپىنى قولىغا ئېلىپ دەمسەپ قىلىپ ھەزرىتى ئىسكەندەرنىڭ ئارقىسىدىن چاچتى. ئەلقىسسە، ھەزرىتى ئىسكەندەر يۇيۇنۇش ئۆيىگە كىرىپ تولىمۇ چىرايلىق، ئېگىز بىر ئالمىي گۈمبەزنى كۆردى. گۈمبەزنىڭ تۆت تەرىپىدە سۇ ئالىدىغان تۆت كۆلچەك بار ئىدى. ھەربىر كۆلچەكنىڭ لېۋىگە بىردىن كۈمۈش جام قويۇلغانىدى. ھەزرىتى ئىسكەندەر بىر كۆلچەكنىڭ يېنىغا بېرىپ، جامنى قولىغا ئېلىپ سۇ ئالماقچى بولغانىدى، سۇ ئىچىدىن قارا كىيىم كىيگەن بىر پەرىزات كۆرۈندى. كىيىمىنىڭ گۈزەللىكى ۋە ھۆسن ـ جامالىنىڭ شولىسىدىن سۇ ئىچى يورۇپ كەتكەنىدى. ئۇ ئىماـ ئىشارەت قىلىپ، ھەزرىتى ئىسكەندەرنى ئۆز ۋىسالىغا تەكلىپ قىلدى. ھەزرىتى ئىسكەندەر خىجىل بولۇپ، ئىككىنچى كۆلچەككە باردى. سۇ ئالماقچى بولۇۋىدى، بۇ كۆلچەكتىمۇ ئاق لىباسلار بىلەن ئورالغان بىر پەرىزاتنى كۆردى. بۇ پەرىزات ئالدىنقىسىدىن ئىككى ھەسسە گۈزەل ئىدى. ئۇمۇ ۋىسالىغا چاقىردى. ئىسكەندەر ئۈيالغىنىدىن ئۈچىنچى كۆلچەككە بېرىپ، سۇ ئالماقچى بولدى. بۇ كۆلچەكتىمۇ يېشىل لىباسقا پۈركەنگەن بىر پەرىزاتقا كۆزى چۈشتى. ئۇمۇ نازۇكەرەشمە بىلەن سالام بېرىپ، ئۆز ۋىسالىغا تەكلىپ قىلدى. بۇنىڭدىنمۇ ئۈيالغان ھەزرىتى ئىسكەندەر تۆتىنچى كۆلچەككە باردى. بۇ سۇدىمۇ كۈمۈش رەڭلىك لىباسلار بىلەن ئۆزىگە زىننەت بەرگەن بىر پەرىزاتنى كۆردى. ھۆسن ـ جامالدا ئالدىنقى ئۈچ پەرىزاتتىن خېلىلا ئارتۇق تۇراتتى. ئۇمۇ تۇرلۇك ـ تۇمەن قىلىقلار بىلەن ۋىسالىغا تەكلىپ قىلدى. ھەزرىتى ئىسكەندەر ھەيران بولۇپ تۇرغاندا يەنە بىر بۇلۇڭدىن «بۇ تەرەپكە كېلىڭ!» دەپ چاقىرغان ئاۋاز ئاڭلاندى. ئۇ ئاۋاز كەلگەن تەرەپكە قاراپ ماڭدى. ماڭا ـ ماڭا ئاخىر بىر يەرگە يېتىپ كەلدى. قارىغۇدەك بولسا، تولىمۇ كۆرۈمسىز بىر دۆڭە بىر پەرىزاتنىڭ چاچ ـ كوكۇلىلىرىدىن قاماللاپ ئاستىغا بېسىۋاپتۇ. ئۇ ھەدەپ پەرىزاتقا زورلۇق قىلماقچى بولۇۋاتقانىكەن. ئەما، قىز كۈچىنىڭ يارىچە قارشىلىق قىلىۋېتىپتۇ. شۇ ئەسنادا قىز ۋارقىراپ:

ـــ ئەي ئادەمزات، كەرەم ئەيلەپ مېنى بۇ

دېۋىدىن قۇتقۇزۇۋالغىن، ــ دەپ ئىلتىجا قىلدى. ھەزرىتى ئىسكەندەر ئارىغا چۈشۈپ، دېۋە بىلەن بىر قەپەز ئېلىشتى. دېۋە تەڭ كېلەلمەي، ئۇ پەرىنى تاشلاپ قېچىپ كەتتى. ھەزرىتى ئىسكەندەر پەرىنىڭ قول ـ ئاينىغىنى بوشاتتى. بۇ پەرىمۇ ۋىسالىغا چاقىرغانىدى، ھەزرىتى ئىسكەندەر ئىلتىپات قىلماستىن، بىر تەرەپكە قاراپ يۈرۈپ كەتتى. ئۇ پەرى قولىغا بىر ئوچۇم توپىنى ئېلىپ ئەپسۇن ئوقۇپ:

ــ ئەي ئادەمزات، تېخى كۆردىڭىزمۇ بارا! ــ دەپ ھەزرىتى ئىسكەندەرنىڭ بېشىغا چاچتى. ھەزرىتى ئىسكەندەر بىر باياۋانغا دومىلاپ چۈشتى. ئورنىدىن تۇرۇپ، ھېچنېمىنى ئىلغا قىلالماي، توپتوغرا ئۈچ ئاي يول يۈردى. ئاخىر ئاچلىق ۋە ئۇسسۇزلۇق ئازابىدىن يىقىلىپ قالدى. ئانچە يىراق بولمىغان بىر جايدا بىر توپ كارۋان كېتىپ باراتتى. كارۋان بېشى يولدىن چىقىپ تاماشا قىلغاچ ئەتراپىنى كۆزىتىۋاتاتتى. توساتتىن سوزۇلۇپ ياتقان بىر ئادەمگە كۆزى چۈشتى. دەرھال ئېتىلىپ چۈشۈپ كۆردىكى، بۇ ئادەم يالىڭاچ بەدىنىگە لۆڭگە ئورىۋالغان بىر يىگىت ئىكەن. كارۋان بېشىنىڭ قەلبىدە بىر مۇھەببەت پەيدا بولۇپ، يىگىتنىڭ ئاغزىغا سۇ تېمىتتى. ھەزرىتى ئىسكەندەر ھوشىغا كېلىپ كۆزىنى ئاچتى. ئالدىدا مېھرىبان بىر كىشى تۇراتتى. بۇ كىشى ھەزرىتى ئىسكەندەرگە يەنە سۇ، تائام بېرىپ، ئۇستۇاش كىيدۈرۈپ:

ــ ئەي يىگىت، بۇ قەدەر قەددى ـ قامەت ۋە شىجائىتىڭ بىلەن بۇ باياۋاندا يالىڭاچ ۋە ھوشسىز ياتمىقىڭنىڭ مەنىسى نېمىدۇر؟ ــ دەپ سورىدى.

ھەزرىتى ئىسكەندەر:

ــ مەن خۇددى سىزدەك كاتتا بىر كارۋان بېشىنىڭ ئوغلى ئىدىم. نۇرغۇن كارۋان بىلەن ھېسابسىز مال ـ دۇنيالارنى ئېلىپ، سودا سەپىرىگە چىققانىدۇق. بىر سەھرادا كۈتۈلمىگەن بەختسىزلىككە ــ قاراقچىلارنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچراپ قالدۇق. قاراقچىلار پۈتكۈل كارۋاننى نابۇت قىلىپ، مال ـ ماتالىرىمىزنى بۇلاپ كەتتى. ئەمما، مېنى ياش كۆرۈپ چېقىلمىدى. نەچچە كۈندىن بۇيان ئاچ ـ ئۇسسۇز يۈرۈپتىمەن. شۇكۇركى، مانا خۇدايىتائالا سىلەرنى يەتكۈزۈپتۇ، ــ دەپ جاۋاب بەردى.

كارۋان بېشى:

ــ ھازىردىن باشلاپ ماڭا پەرزەنت بولۇڭ! ــ دەپ ھەزرىتى ئىسكەندەرگە مېھرىبانلىقلار كۆرسەتتى.

ئەلقىسسە، بۇلار ئاتقا مىنىپ يەنە ئۈچ ئاي يول يۈردى. بىر كۈنى كارۋان ئەھلى يۈكلىرىنى چۆرىدەپ، ئاھ ـ نالىلەر قىلغىلى تۇردى. ھەزرىتى ئىسكەندەر:

ــ ئەي ئاتا، بۇ نېمە ئىش؟ بۇلار نېمىگە شۇنچە ئاھ ـ زار قىلىشىدۇ؟ ــ دەپ سورىدى.

كارۋان بېشى:

ــ ئەي كۆزۈمنىڭ نۇرى، بىز يولدىن ئادىشىپ سەرخاب جادۇگەرنىڭ ماكانىغا كېلىپ قاپتىمىز. سەرخاب تولىمۇ يامان جادۇگەردۇر، ــ دەپ جاۋاب بەردى.

ئەمدى سۆزنى سەرخاب جادۇگەردىن ئىشىتىڭ:

ھەزرىتى ئىسكەندەر جادۇگەر كېلىدىغان تەرەپكە ئۆتۈپ تۇردى. بەرھەق، مۇنارەدەك بىر سۈرەت كېلىپ كارۋان بېشىنى سورىدى. ھەزرىتى ئىسكەندەر جاۋاب بېرىپ:

ــ كارۋان بېشى مانا مەندۇرمەن. نېمە ئىشىڭ بار؟ ــ دېدى.

ــ مەن، ــ دېدى ئۇ سۈرەت، ــ سەرخاب جادۇگەرنىڭ كۆزىتىسىدۇرمەن. مال ـ ماتالىرىڭنى ئوندىن بىرىنى ئالىمەن.

ھەزرىتى ئىسكەندەر غەزەپ بىلەن:

ــ زاكات دېگەن قىرىقتىن بىرى بولىدىغان، ئوندىن بىرى دېگەن قائىدىنى كىم چىقاردى!؟ ــ دەپ ۋارقىرىدى.

سۈرەت بىر ئومۇت ھاۋالە قىلدى، گويا كى تاغدەك ئىدى. ھەزرىتى ئىسكەندەر قول ئۇزىتىپ،

سۈرەتنىڭ قولىدىن ئومۇتنى تارتىۋېلىپ شۇنداق ئۇردىكى، سۈرەت پارە ـ پارە بولدى. ئەمما، ئۇ هايال ئۆتمەي ئورنىدىن تۇرۇپ، باشقا سۈرەتتە بولۇپ هۈجۈم قىلدى. هەزرىتى ئىسكەندەرنىڭ قايتۇرۇپ ئۇرغان يەنە بىر ئومۇتى بىلەن ئۇمۇ كۆكۈم ـ تالقان بولدى. بىراق، يەنە باشقا بىر سۈرەتتە هۈجۈم قىلدى.

ئەلقىسسە، ئۇ گاهى شىر، گاهى ئەجدىها سۈرىتىدە رەئىمۇرەك ئۆزگىرىپ، تۇرلۇك شەكىلدە هۈجۈم قىلاتتى. ئاخىر تەڭ كېلەلمەي، بىر قۇشنىڭ سۈرىتىدە بولۇپ ئۇچۇپ قېچىپ كەتتى. ئۇ ئۇچۇپ كېتىۋېتىپ:

ـــ ئەي ئىسكەندەر، هامان كۆرگۈلۈكۈڭنى كۆرسىتىمەن !ـــ دەپ ۋارقىرىغىنىچە غايىب بولدى.

سودىگەرلەر يەنە يۈكلىرىنى ئارتىپ يولىغا راۋان بولدى. شۇ تەرىقىدە ئۇچ ئاي يول يۈرۈپ كاتتا بىر دەريا بويىغا يېتىپ كېلىشتى. دەريانىڭ ئۇ چېتىگە كۆز يەتمەيتتى. كېمە ياساپ، دەريادا كېمە بىلەن يەنە ئۇچ ئاي يول يۈردى.

بىر كۈنى كارۋان ئەھلى لەشكەر تاشلاپ، بىر ـ بىرىنى قوۋچاقلاپ، ئاهۇزار قىلىشقا باشلىدى. بىرى بىرىگە ۋەسىيەت قىلاتتى. بىرى بىرىدىن رازىلىق ئېلىشاتتى. بۇ ئىشلارنى كۆرۈپ هەزرىتى ئىسكەندەر هەيران قالدى.

ئەمدى سۆزنى سەنجاب جادۇگەردىن ئىشتىلىك:

ئىسكەندەر كارۋان بېشىدىن سورىدى:

ـــ يەنە نېمە غوۋغا؟ كېمە ئەھلى نېمىشقا شۇنچە ئازابلىنىدۇ؟

كارۋان بېشى:

ـــ ئەي ئاتا، بۇ سۇدىن چىقىدىغانغا يەنە قانچىلىك يول قالدى؟ـــ دەپ سورىغاندى، كارۋان بېشى جاۋاب بېرىپ:

ـــ بۇ سەپىرىمىزدە ئۇچ جادۇگەرنىڭ ئاپىتى بار ئىدى. ئىككىسىدىن سېنىڭ شاراپىتىڭ بىلەن قۇتۇلدۇق. ئەمدى پەرىلەر شاهىنىڭ بەش قىزى بار. هەممىسى ساهىبجامال. جادۇگەرلىك ئىلمىدە كامىل. ئۇلارنىڭ ئىسمى: سەرخاب پەرى، سەنجاب پەرى، سىيماب پەرى، سىيزاب پەرى ۋە سەفىدپوش پەرىدۇر. ئانىسىنىڭ ئىسمى زەررىنپوش پەرىدۇر. ئۇشبۇ بايا‌ۋان ۋە دەريالار ئۇلارنىڭ تەۋەلىكىدۇر، ـــ دەپ بىلگەنلىرىنى بىرمۇبىر بايان قىلدى. هالا كارۋان ئەھلىنىڭ نىيىتى بۇزۇلدى. ئۇلار: «كارۋان بېشى بىلەن بۇ يىگىتنى بىرەر باهانە تېپىپ يوق قىلىۋېتەيلى. بولمىسا، قۇرۇقلۇقتا كۈچىمىز يەتمەيدۇ. ناۋادا بۇ ئىككىسى سەپەردىن كېيىن قۇلاق ـ بۇرۇنلىرىمىزنى كېسىپ، ئۆزلىرىگە قۇل قىلىۋالسا، ئۇ هالدا نېمە دېگۈلۈك؟» دەپ ئۆزئارا كېڭىشىپ تۇرغانلىرىدا، تۇيۇقسىز هاۋا بۇزۇلدى. كۆزنى يۇمۇپ ـ ئاچقۇچە قارا بوران ئارىلاش بىر قۇيۇن پەيدا بولۇپ، كېمىنى سۇغا غەرق قىلىۋەتتى. هەركىم ئۆز هالى بىلەن قالدى.

ھەزرىتى ئىسكەندەر بىر پارچە تاختاينىڭ ئۈستىگە چىقىۋالدى. شۇ تاختاي ئۈستىدە نەگە بېرىشنى ۋە نەگە كېتىۋاتقانلىقىنى بىلمەي، تا ئۇچ ئايغىچە سۇ يۈزىدە لەيلەپ يۈردى.

بىر كۈنى دەريانىڭ لېۋى كۆرۈندى. ئەمما، قىرغاق ناھايىتىمۇ ئېگىز ۋە تىك ئىدى (تەخمىنەن يۈز گەز ياكى ئىككى يۈز گەز كېلەتتى). نەچچە كۈن ئۆتتى. قۇرۇقلۇققا (قىرغاقىقا) چىقىشنىڭ ئىلاجىنى زادىلا قىلالمىدى. بىر يەردە قوزۇقتەك بىرنەرسە كۆرۈندى. ئۇ بىر گىياھنىڭ يىلتىزى ئىدى. يېقىن كېلىپ قارىغۇدەك بولسا، ئۇ ئۇچ تۈپ يىلتىز ئىكەن. ھەزرىتى ئىسكەندەر «ناۋادا سەكرەپ يۇرۇپ، بىرەر ئامال بىلەن ئۇ يىلتىزلارنى تۇتۇۋالالىسام، ئېھتىمال قىرغاققا چىقىۋالارمەن» دېگەن ئۈمىد بىلەن تاختاينى سۇرۇپ يىلتىزنىڭ ئاستىغا كەلدى. زور قىلىپ، بىر سەكرەپلا بىرىنچى يىلتىزنى تۇتۇۋالدى. بىرپەس دېمىنى ئېلىۋېلىپ يۇقىرىغا ياماشتى. بىراق، قىرغاقىقا يېقىنلاشقاندا قىرغاق لېۋىدە تۇرغان گويا تاغدەك بىر شىرغا كۆزى چۈشتى. شىر يەرنى تاتىلاپ، ھۆركىرەپ خىرىس قىلىپ ئىسكەندەرگە پەنجىسىنى سوزۇپ تۇراتتى. ھەزرىتى ئىسكەندەر تاختايغا ئۆزىنى تاشلاي دېسە، تاختاي يوق، تاختايىنىڭ ئورنىدا ناھايىتى زور بىر لەھەك ئاغزىنى ئېچىپ تۇرۇپتۇ. شۇ ئاردا چاشقانغا ئوخشاش بىر جانىۋار كېلىپ، ھەزرىتى ئىسكەندەر ئېسىلىپ تۇرغان يىلتىزنى قىمىۋەتتى. ھەزرىتى ئىسكەندەر ئىككىنچى يىلتىزنى تۇتۇۋالدى. يۇقىرىدا شىر ھە دەپ پەنجىلىرىنى سوزۇپ توختىماي خىرىس قىلسا، پەستە لەھەك ئاغزىنى ئېچىپ دەم تارتاتتى. ھەزرىتى ئىسكەندەر نېمە قىلارىنى بىلمەي تۇرغاندا، ھېلىقى جانىۋار كېلىپ بۇ يىلتىزنىمۇ قىمىۋەتتى. ئىسكەندەر ئۈچىنچى يىلتىزنى تۇتۇۋالغانىدى، بىراق بۇ جانىۋار بۇ يىلتىزنىمۇ قىمىۋەتتى. ھەزرىتى ئىسكەندەر كۆزىنى يۇمۇپ «ئەمدى لەھەكنىڭ يەم بولىدىغان بولدۇم» دەپ ئۆزىنى پەسكە تاشلىدىيۇ، ھوشىدىن كەتتى. ئاردىن قانچىلىك ۋاقىت ئۆتكەنلىكىنى بىلمەيتتى. ھوشىغا كېلىپ قارىغۇدەك بولسا، ئۆزى پەسكە بىر باياۋاندا تۇرۇپتۇ. بۇ باياۋاننىڭ نە بېشى، نە ئاخىرى كۆرۈنمەيتتى. نە شىر، نە لەھەكدىن ئەسەر يوق ئىدى.

ئەلقىسسە، ھەزرىتى ئىسكەندەر بۇ سەھرادا ئوكۇ ـ سولىنى بىلمەي، تەنھا، ئاچ، ئۇسسۇز بىرنەچچە كۈن يول يۈردى. بىر كۈنى يىراقتىن چېدىر، دەل ـ دەرەخ ۋە كەپە ـ ئۆيلەرنىڭ سايىسى كۆرۈندى. بېرىپ كۆردىكى، بۇ جاي بىر بوستانلىق ئىدى. چېدىر، ئۆيلەردە جانلىقتىن ئەسەر يوق ئىدى. ھەزرىتى ئىسكەندەر تاماشا قىلغاچ كاتتا بىر چېدىرنىڭ ئىچىگە كىردى. چېدىرنىڭ ئوتتۇرىسىدا تولىمۇ ياسىداق، قىممەت باھا تاشلار بىلەن زىننەتلەنگەن بىر تەخت بار ئىدى. تەخت ئۈستىدە گۈل يۈزىنى زەرلىك پەردە ئاستىغا يوشۇرغان بىر زىبا ـــ گۈزەل مەست ـ ئەلەس ئۇخلاپ ياتاتتى. ئۇ گۈزەل ھەزرىتى ئىسكەندەرنىڭ ھىدىنى ئېلىپ ئويغاندى ۋە ئالدىدا تۇرغان يىگىتنى كۆرۈپ، ئورنىدىن تۇرۇپ سالام قىلدى. ئاندىن ناز ـ كەرەشمە بىلەن ئىسكەندەرنى تەخت ئۈستىگە ئېلىپ چىقتى. دەرھال داستىخان ھازىرلاپ، تۈرلۈك نازۇ نېمەت، ئاش ـ تائاملارنى كەلتۈردى. ھەزرىتى ئىسكەندەر ئاچ ۋە ئۇسسۇزلۇقتىن ئاسايىش تاپتى. پەرى:

ـــ ئەي ئىسكەندەر شاھ، سېنى ئاناڭ مىسىر بىلەن رۇم ئوتتۇرىسىدىكى پالانى تاغ ئېتىكىدە تۇغقان. مەنمۇ شۇ يەردە ئىدىم. بېشىمدا بىر تۇتام خام كۈمۈش چېچىڭ بار ئىدى. شۇ چاغدىن تا بۈگۈنگىچە سېنى يەنە بىر كۆرۈۋېلىشنى ئارزۇلاپ، ئاللادىن تىلەپ كەلگەنىدىم. مانا بۈگۈن بۇ ئارزۇيۇمغا ـــ مۇرادىمغا يەتتىم، ـــ دەپ ئىشقۇازلىققا مەيل قىلدى ۋە، ـــ مەن پەرىلەر

① تىلىكىمنى ئىجابەت قىل، ئەي پۈتۈن ئالەمنى پەرۋىش قىلغۇچى ئاللا.

شاھىنىڭ جۈپتىدۇرمەن. ئېتىم مەلىكە زەررىنپوش پەرىدۇر. بەش قىزىم بار. ھەممىسى ھۆسن - جامالدا يېگانە، شۆھرىتى ئالەمگە مەشھۇردۇر. مۇبادا ئۇلار خەۋەر تاپسا، سېنى ماڭا قويمايدۇ، — دەپ شادلىق ۋە ھەيرانلىق ئىلكىدە تۇرغانىدى توساتتىن ھاۋا ئۆزگىرىپ، ئەتراپنى تۇمان قاپلىدى.

ئەمدى ئىككى كەلىمە سۆزنى ئۇ بەش پەرىدىن ئىشىتىڭ:

ئەلقىسسە، ھاۋا ئۆزگىرىپ، ئەتراپنى تۇمان قاپلىدى. مەلىكە زەررىنپوش پەرى ھەزرىتى ئىسكەندەرنى قىزلىرىدىن قىزغىنىپ دەرھال تەختنىڭ ئاستىغا يوشۇرۇپ، ئۆز ئورنىدا ئولتۇردى. ھايال قىلماي ھاۋادا بىر كەپتەر پەيدا بولدى. ئۇ يەرگە قونۇپ بىر يۇمۇلاندى - دە، پەرىزاتقا ئايلىنىپ، ئانىسى بىلەن كۆرۈشۈپ، ئۇنىڭ يېنىدا ئولتۇردى. يەنە بىر كەپتەر كەلدى...

ئەلقىسسە، شۇ تەرىقىدە بەش كەپتەر بەش پەرىزاتقا ئۆزگىرىپ، ئانىسى بىلەن جەم بولدى. پەرىزاتلار دېدىكى:

— ئەي ئانا، بىز بىر ئادەمزاتقا ئۇچراپ، ئۇنىڭغا ئاشىق بولغانىدۇق. بىراق، ئۇ بىزلەرنى قىلچىمۇ كۆزىگە ئىلمىدى. ئاشۇ ئادەمزاتنىڭ ئىشقىدىن ۋايداد!

توساتتىن ھەزرىتى ئىسكەندەرنىڭ دىمىقىدا چۈشكۈرۈك پەيدا بولدى. پەرىلەر ئانىسىنىڭ توسقىنىغا قارىماي ھەزرىتى ئىسكەندەرنى تەختنىڭ ئاستىدىن ئېلىپ چىقتى. پەرىلەر بۇ يىگىتنىڭ ئۆزلىرى ئاشىق بولغان يىگىت ئىكەنلىكىنى بىلىپ، خۇشاللىقىدىن قېنىغا پاتماي ئارىغا ئېلىۋالدى. بۇ ھالدا پەرىلەرنىڭ ئانىسى ئوتتۇرىغا چۈشۈپ:

— تالاشماڭلار، ئۇ مېنىڭ مېھمىنىمدۇر! — دېدى.

— ياق، ئۇ مېنىڭ مېھمىنىمدۇر! — دېدى پەرىلەردىن بىرى.

— مېنىڭ مېھمىنىمدۇر! — دېدى يەنە بىرى.

— مەن مېھمان قىلىمەن! — دېدى ئۇچىنچىسى.

...

ئەلقىسسە، شۇ تەرىقىدە ئالتە پەرىزات تالاش - تارتىش قىلىشىپ، بىرى - بىرىدىن تالىشىپ يىگىتنىڭ ھال - ئەھۋالىنى پۇتۇنلەي ئۇنتۇشتى. ھەزرىتى ئىسكەندەر پۇرسەتنى غەنىيمەت بىلىپ، باياۋانغا قاراپ راۋان بولدى. پەرىلەر ئۇرۇش ۋە تالاش ئىچىدە خۇدىنى يوقىتىشقانىدى. ھەزرىتى ئىسكەندەر نەچچە ئون كۈن سەھرا ۋە باياۋاندا ئايلىنىپ يۈرۈپ، يەنە نەچچە چېدىر، دەل - دەرەخلەرنىڭ قارىسىنى كۆردى - دە، ئۇنىڭغا قاراپ يۈرۈپ كەتتى.

ئەمدى ئىككى كەلىمە سۆزنى بەدىئۇل - جامالدىن ئىشىتىڭ:

ئەلقىسسە، ھەزرىتى ئىسكەندەر شۇ ماڭغىنىچە توختىماي يول يۈرۈپ، ئاخىر گۈل - چېچەككە ئورالغان، خۇش ھاۋالىق بىر بوستانلىققا جايلاشقان كاتتا بىر چېدىرنىڭ يېنىغا يېتىپ كەلدى. كۆردىكى، چېدىرنىڭ تۆرىدە — ياسىداق بىر تەختنىڭ ئۈستىدە شۇنداق گۈزەل بىر پەرىزات ئولتۇرغانىدىكى، ھۆسن - جامالدا ئالەمدە تەڭدىشى يوق ئىدى. ھەزرىتى ئىسكەندەر بىر كۆرۈش بىلەنلا ئۇ پەرىگە ئاشىق بىقارار بولدى. ئۇ پەرىنىڭمۇ ئۇنىڭغا كۆزى چۈشۈپ:

— مەرھابا، ئەي يىگىت! خۇش كېلىپسىز، — دەپ ئورنىدىن تۇرۇپ، — ناز - كەرەشمىلەر بىلەن ھەزرىتى ئىسكەندەرنى تەخت ئۈستىگە ئېلىپ چىقىپ يېنىدا ئولتۇرغۇزدى. ئاندىن نازۇ - نېمەت، ئاش - نان كەلتۇردى. ھەزرىتى ئىسكەندەر ئاچلىق ۋە ئۇسسۇزلۇقتىن پارىغ بولۇپ، پەرى بىلەن ئەيش - ئىشرەتكە مەشغۇل بولدى. نەچچە مەزگىل ئۆتتى. مۇھەببىتى كۈنسايىن ئېشىپ باراتتى. بىر كۈنى مۇھەببەت ئىزھار قىلىپ، ۋىسال بابىدىن ئېغىز ئاچقانىدى. بەدىئۇل - جامال:

— ئۇشبۇ ئىلتىماسىڭ مەقبۇلدۇر. لېكىن بىر جۈپ گۆھەر بولسىدى، جەمئىي پەرىلەر

ئىچىدە مەن ئۇچۇن بىر ئابرۇي ۋە پەخىر بولاتتى... ــ دېدى.

ھەزرىتى ئىسكەندەر دەرھال:

ــ ئەي پەرى، ئۇ گۆھەرنى قەيەردىن تاپقىلى بولىدۇ؟ ــ دەپ سورىدى.

بەدئۇل ـ جامال پەرى دېدىكى:

ــ يېقىن ئەتراپتا بىر دەريا بار. ئۇ دەريانىڭ قىرغىقىدا بىر توپ ئادەم ياشايدۇ. ئۇلارنىڭ ھەممىسى گۆھەر سۈزگۈچى غەۋۋاسلاردۇر. ئۇلارنىڭ كۈندىلىك ئىشى دەريادىن گۆھەر ئىزدەش. سەن شۇ يەرگە بېرىپ، بىر مەزگىل ئۇلارنىڭ خىزمىتىدە بولساڭ، ئۇلاردىن ئىش ھەققىڭ ئۇچۇن ئىككى دانە گۆھەرگە ئېرىشەلەيسەن.

ھەزرىتى ئىسكەندەر ماقۇل كۆرۈپ يولغا ھازىرلاندى. بەدئۇل ـ جامال پەرى ئوزۇق ـ تۇلۇك تەييارلاپ:

ــ ئۇشبۇ سەپەردە ساڭا كاتتا بىر شەھەرنىڭ پادىشاھلىقى نېسىپ بولىدۇ. ئۇ شەھەرنىڭ پادىشاھىنىڭ بىر قىزى بار. ئۇنىڭ ئىسمى ھەم بەدئۇل ـ جامالدۇر. ھۆسن ۋە جامالى بەئەينى ماڭا ئوخشايدۇ. ئۇ قىز بىلەن ئۇچرىشىدىغان كېچىسى ئاۋۋال مەندىن جاۋاب ئالغايسەن. ئەگەر بۇ ۋەدىگە بىۋاپالىق قىلساڭ، بىر ئۆمۈر پۇشايماندا قالسەن ! ــ دەپ ۋەسىيەتلەر قىلىپ يولغا سېلىپ قويدى.

ھەزرىتى ئىسكەندەر شۇ يۇرگىنىچە بىرنەچچە كۈن دەشت ـ باياۋانلارنى كەزدى.

ئەلقىسسە، دەريا بويىغا يەتتى. ئەر جىنسىدىن بىرىمۇ كۆرۈنمەيتتى. ئاخىر مەزلۇملاردىن غەۋۋاسلارنىڭ نەدە ئىكەنلىكىنى سورىدى. مەزلۇملار ئەرلىرىنىڭ گۆھەر سۈزمەك ئۇچۇن دەريا غا كەتكەنلىكىنى ئېيتىشتى. ھەزرىتى ئىسكەندەر مەزلۇملار كۆرسىتىپ بەرگەن يولنى بويلاپ غەۋۋاسلارنى تاپتى ۋە ئۇلارغا خىزمەتكار بولدى. ئاردىدىن بەش ـ ئون كۈن ئۆتتى. غەۋۋاسلار ھەزرىتى ئىسكەندەرگە ئىش ھەققى ئۇچۇن ئىككى دانە گۆھەر بەردى. ھەزرىتى ئىسكەندەر بەدئۇل ـ جامالنىڭ يېنىغا قايتماق بولۇپ خوشلاشقانىدى، غەۋۋاسلار كېگىشىپ: «بۇ يىگىتنى سۈغا چۈشۈرەيلى. ھايات چىقسا، گۆھەرنى ئېلىپ يولىغا كېتىۋەرسۇن. ناۋادا چىقالمىسا، بۇ ئىككى دانە گۆھەر ئۆزىمىزدە قالسۇن» دېيىشىپ ھەزرىتى ئىسكەندەرگە:

ــ ئەي يىگىت، سىز بۇ بىر نۆۋەت سۈغا كىرىڭ. ھەرنېمە ئۇچرىسا، ئىقبالىڭىزدىندۇر، ئۆزىڭىز ئېلىڭ، ــ دەپ ئارقانىنى بېلىگە باغلاپ سۈغا تاشلىدى. ھەزرىتى ئىسكەندەر نەپىسىنى بەند ئەيلەپ سۇ ئاستىغا شۇڭغۇدى. تەكتىگە يەتمەك تولىمۇ مۇشكۈل بولدى. ھايال ئۆتمەي دېمى سىقىلىشقا باشلىدى. كۆڭلىدە بولسا توختىماي ئاللاتائالاغا سېغىناتتى.

ۋاقتىكى، ھەزرىتى ئىسكەندەرنىڭ قۇلىقىغا: «كۆزۈڭنى ئاچقىن !» دېگەن بىر نىدا ئاڭلاندى. ھەزرىتى ئىسكەندەر كۆزلىرىنى ئېچىپ كۆردىكى، بىر ئەزىز قوللىرىنى تۇتۇپ، ئۆزىنى سۇ ئاستىغا ئېلىپ كېتىۋېتىپتۇ. سۇ مىسلى گۈمبەزدەك كۆتۈرۈلۈپ ئۆزىدىن بەش ـ ئالتە تانا ب يىراقلىقتا ئېقىۋاتقۇدەك. ئۇ ئەزىز ھەزرىتى ئىسكەندەرنى يېتىلەپ سۇ تەكتىگە يەتكەندە:

ــ ئەي ئىسكەندەر، بۇ گۆھەرلەردىن ئالغىن ! ــ دەپ ئىشارەت قىلدى. ھەزرىتى ئىسكەندەر يالتىراپ تۇرغان ھېسابسىز گۆھەرلەرنى كۆرۈپ، يۈزدىن بىرىنى تاللاپ خالتىغا سالدى. بىر پەستىلا خالتا توشتى. ئۇ بېلىدىكى ئارقانىنى تارتىپ بەلگە بەردى. ئاردىدىن خېلى ۋاقىت ئۆتكەنىدى، غەۋۋاسلار: «بۇ يىگىت ئاللىقاچان ئۇ دۇنياغا سەپەر قىلدى» دېيىشىپ تۇرۇشقانىدى، كۈتۈلمىگەندە تانا ب مىدىرلاشقا باشلىدى. بەزىلىرى:

ــ بۇ يىگىت لەھەڭنىڭ قورسىقىدا بولسا كېرەك، بۇ تانا ب لەھەڭنىڭ ھەركىتى بىلەن مىدىرلاۋاتقان ئوخشايدۇ، ــ دېسە، يەنە بەزىلىرى:

ــ تانابنى تارتىپ كۆرەيلى. ئەگەر لەھەڭنىڭ ئېچىلىدە بولسا، لەھەڭ بىلەن بىللە چىقار.

ھېچبولمىغاندا لەھەڭنى بولسىمۇ ئوۋلىۋالارمىز، ـــ دېيىشەتتى.

ئەلقىسسە، غەۋۋاسلار تانابنى تارتتى. ھەزرىتى ئىسكەندەر ئول ئەزىزنىڭ مەدەتلىرى بىلەن بالا ـ قازادىن قۇتۇلۇپ، گوياكى بۇلۇتنىڭ ئارىسىدىن چىققان قۇياشتەك ئەتراپنى يورۇتۇپ قىرغاققا چىقتى (بەزى رىۋايەتچىلەر ئۇ ئەزىزنى ھەزرىتى ئىلياس ئەلەيھىسسالام دەپ رىۋايەت قىلىدۇ). غەۋۋاسلار ھەزرىتى ئىسكەندەر ئېلىپ چىققان گۆھەرلەرنى كۆرۈپ ھەيرانۇھەس قېلىشتى. ئۇلار مۇنداق گۆھەرلەرنى ئەسلا كۆرۈپ باقمىغانىدى. نائىلاج بولۇشۇپ، ئەھدىلىرىدىن قايتىپ ھەزرىتى ئىسكەندەرگە ئون دانە گۆھەر بەردى. قالغىنىنى ئۆزلىرى بۆلۈشۈۋالدى. ھەزرىتى ئىسكەندەر غەۋۋاسلار بىلەن خوشلىشىپ يولىغا راۋان بولدى. ھەزرىتى ئىسكەندەر ئۇزاپ خېلى بىر يەرگە بارغانىدى، غەۋۋاسلاردىن بىرنەچچىسى:

ـــ بىر يالغۇز ئادەمنىڭ ئون دانە گۆھەرنى ئېلىپ كەتكىنى مۇۋاپىق بولمىدى. ئۇ يىگىتنىڭ كەينىدىن بېرىپ گۆھەرلەرنى قايتۇرۇپ كېلەيلى، ـــ دەپ ئاتلىرىغا مىنىشىپ ھەزرىتى ئىسكەندەرنىڭ كەينىدىن قوغلاپ ماڭدى. ئۇلار ئونغا يېقىن كىشى ئىدى. بىر كىشى بۇلاردىن ئىلگىرى ئۇزاپ يېتىشىپ كەلدى ۋە ئات سېلىپ:

ـــ گۆھەرلەرنى تاشلاپ ئۆزۈڭ كەت. بولمىسا، جېنىڭدىن ئۈمىد ئۈزگىن! ـــ دەپ نەرە تارتىپ، نەيزىسىنى ئىشقا سالدى. ھەزرىتى ئىسكەندەر ئول غەۋۋاسنىڭ نەيزىسىنى تۇتۇۋېلىپ، قولىدىن تارتىپ ئېلىپ، كۆكسىگە شۇنداق سانجىدىكى، نەيزىنىڭ ئۇچى ئۇ بەچچىغەرنىڭ دۇمبىسىدىن تېشىپ چىقتى. تېنىنى ئاتنىڭ ئۈستىدىن يۇلۇپ ئېلىپ يەرگە ئۇردى. ئاندىن ھەزرىتى ئىسكەندەر ئۆزىنى رۇسلاپ، ھېلىقى بەچچىغەرنىڭ ئېتىغا مىنىپ تەخ بولۇپ تۇرغانىدى، يەنە بىر غەۋۋاس ئات سېلىپ يېتىپ كەلدى. ئۇنىمۇ جەھەننەمگە يولغا سالدى. شۇ تەرىقىدە قالغانلىرىنىمۇ بىر ـ بىرلەپ ئۇزىتىپ قويدى. غەۋۋاسلار ھەزرىتى ئىسكەندەرنى قوغلاپ كېلىشتىن ئىلگىرى ئىككى كىشىنى شاھىغا خەۋەر يەتكۈزۈشكە ئەۋەتكەنىدى. غەۋۋاسلار شەھىرىنىڭ شاھى بۇ ئىشتىن خەۋەر تېپىپ، دەرھال ئاتلىنىپ ھېسابسىز لەشكەر بىلەن يېتىپ كەلدى ۋە ھەزرىتى ئىسكەندەرنى ئارىغا ئېلىۋالدى. نەچچە كۈن قاتتىق جەڭ ـ جېدەللەر، ئاجايىپ ۋەقەلەر بولدى. بۇلارنى تەرىپلەشكە قەلەم ئاجىزلىق، تىل كەمتۈكلۈك قىلىدۇ.

ھەزرىتى ئىسكەندەر ھەر كۈنى يۈز ـ ئىككى يۈز لەشكەر بېشىنى تېنىدىن جۇدا قىلاتتى. بىراق، لەشكەرلەر ئۆلگەنسېرى كۆپىيىپ باراتتى. ھەزرىتى ئىسكەندەر: «ئەڭ ياخشىسى، ئاۋۋال ئەلەمدار (تۇغ شاھى)نى يوق قىلاي» دەپ ئەلەمدار تەرىپىگە ئات سالدى. بۇ دەشت ـ باياۋاندا قانلار دەريا ـ دەريا بولۇپ ئېقىۋاتاتتى. لەشكەرلەر ھەر تەرەپتىن ھۇجۇم قىلاتتى. نەيزىۋازلار نەيزىلىرىنى ئويناتسا، ئوقياچىلار توختىماي يالىرىدىن ئوق ئۈزەتتى. ھەزرىتى ئىسكەندەر بولسا بۇلارنى قىلچە كۆزىگە ئىلماي، سەپنى بۆسۈپ ئۆتۈپ، دۈشمەننىڭ ئەلەمدارىغا تىغ سالدى. تۇغ شاھىنىڭ تېنى مىسلى چىناردەك ئىككى پارە بولدى. لەشكەرلەر تۇغ شاھىنىڭ يىقىلغىنىنى ـــ بېشىنىڭ تېنىدىن جۇدا بولغانلىقىنى كۆرۈپ، ھەركىم ئۆز ھالى بىلەن بولۇپ، شەھەر تەرەپكە قاراپ قاچتى. شەھەرنىڭ كاتتىلىرى مەغلۇبىيەت نىشانىنى كۆرۈپ، ئۆزئارا كېڭىشىپ، شاھنى ئەسىر ئالدى ۋە قىلىچ، نەيزىلىرىنى باشلىرىغا قويۇپ، بارلىق لەشكىرى بىلەن چىقىپ، ھەزرىتى ئىسكەندەرگە ئىتائەت قىلدى. ئاندىن ھەزرىتى ئىسكەندەرنى غەۋۋاسلار مەملىكىتىنىڭ شاھىنىڭ ئورنىغا پادىشاھ قىلىشتى. ئاق يوپۇق يېپىلغان ئاق تۆگىگە مىندۇرۇپ، شەھەر خەلقى ۋە لەشكەرلەر پىيادە ئەگىشىپ شەھەرگە ئېلىپ كىرىپ، تەخت ئۈستىگە ئولتۇرغۇزۇپ مۇبارەكلەشتى.

ھەزرىتى ئىسكەندەر شاھ بولغان سائەتتىن باشلاپ زىندان ئەھلىنى ئازاد، مەملىكەتنى ئاۋات، پۇقرالارنىڭ كۆڭلىنى شاد قىلدى. ھەر كىم ئۆز

ئۆيى، ئۆز تۇرالغۇلىرىدا خاتىرجەم ياشاش شارائىتىغا ئېرىشتى. تا بىر ئاي مۇددەتكىچە پادىشاھلىقنىڭ يۇقىرى - تۆۋەن ئىشلىرى ئىزىغا چۈشتى.

بىر كۈنى ۋەزىرلەر مەلۇمات سۇنۇپ:

— ئەي ئىسكەندەر شاھ، ئاۋۋالقى شاھىمىزنىڭ گۇناھىدىن ئۆتۈپ، پاناھلىق بېرىپ، ئۇنى «ئاتا» قىلىۋالغان بولسىلا. چۈنكى، شاھىمىزنىڭ پەردە ئىچىدە چوڭ قىلغان ئىپپەتلىك بىر مەلىكىسى باردۇر. ئېتى بەدىئۇل - جامالدۇر. ئۇنى نىكاھلىرىغا ئالسىلا، كېنىزەكلىرى بولغاي! — دەپ ئىلتىماس قىلىشتى. بۇ پىكىر ھەزرىتى ئىسكەندەرگە مەقبۇل كەلدى. دەرھال ۋەزىر - ۋۇزرالارنى توي تەييارلىقىغا بۇيرۇدى. غەۋۋاسلار مەملىكىتىنىڭ شاھىنى چاقىرتىپ ھۆرمەت بىلدۈرۈپ، «دۆلەت ئاتىسى» دېگەن ئەمەلنى ئاتا قىلدى.

ئەلقىسسە، تا بىر ھەپتىگىچە توي - تاماشىلار بولدى. ھەزرىتى ئىسكەندەر شاھ ئاۋام خەلقىقە ئىنئام - ئېھسانلار بېرىپ، ياخشى سائەتتە مەلىكە دىئۇل - جامالنى ئەقدى نىكاھىغا باغلاپ، ئۇنىڭ خاس ھۇجرىسىغا قەدەم قويدى. بەدىئۇل - جامال تەختىدىن چۈشۈپ ھەزرىتى ئىسكەندەرنى ئېھتىرام ۋە ئىززەتلەر بىلەن تەختىدىن چۈشۈپ، ئۈستىگە ئولتۇرغۇزۇپ خىزمىتىدە بولدى. رەققاسلار سازەندە ۋە ناخشىچىلار ئورۇندىغان ساز - ناخشا ساداسىغا تەڭكەش قىلىپ ئوتتۇرىدا ئۇسسۇلغا چۈشتى. بىر تەرەپتىن ساقىيلار شاراب ۋە شىرنىلەرنى مەي پىيالىلىرىگە قىرى بىلەن تەڭ تولدۇرۇپ، يۈز ناز - كەرەشمە بىلەن ئۈزۈلدۈرمەي تۇتاتتى.

تا يېرىم كېچە بولدى. ھەممە گۈل يۈزلۈكلەر جاۋاب ئېلىپ ئۆز تۇرالغۇلىرىغا قايتىشتى. قەسىر خالىي قالدى. ھەزرىتى ئىسكەندەر بەدىئۇل - جامالنىڭ گۈلشىنىدىن شادلىق غۇنچىسىنى ئۈزمەككە مەيل قىلغىلىۋاتقاندا ئاسمان تەرەپتىن ناھايىتى قورقۇنچلۇق بىر سادا ئاڭلاندى. ئارقىدىنلا توپ - توپ پەرىلەر لەشكىرى پەيدا بولدى. ھايال ئۆتمەي مەشئەل كۆتۈرگۈچىلەر سەپ بولۇپ تۇردى. بەدىئۇل - جامال پەرى گويا بۇلۇت يېرىپ چىققان ئايدەك دەبدەبە بىلەن دىۋىلەرنىڭ ھىمايىسىدە يېتىپ كەلدى. ھەزرىتى ئىسكەندەر دەرھال ئۈستۋاشلىرىنى تۈزەپ ئىستىقبالغا چىقىپ، ئېھتىرام ۋە ھۆرمەت بىلدۈردى. بەدىئۇل - جامال پەرى خىتاب ئارىلاش سۆزلەر بىلەن:

— ئەي ئىسكەندەر، ئول ئەھد - پەيمانلار قېنى؟ ئۇنتۇپ كەتتىڭىزمۇ؟ ئەگەر ۋەدىگە ۋاپا قىلغان بولسىڭىز ئىدى، ئىككى تەرەپتىن كامى دىل (لەززەت) تاپقان بولارىدىڭىز. ئەمدى بۇنداق لەززەتكە پەقەت بىرىمىزدىنلا ئېرىشەلەيسىز. تا مەن ئۆزۈم جاۋاب بەرمىگۈچە مەندىن كۆڭۈل لەززىتى ئىستىمەكچى بولىدىكەنسىز، پۇشايماندا قالىسىز. ھەتتا ئۇشبۇ دۆلەت — شاھلىق تەختىدىنمۇ ئايرىلىپ قالىسىز، — دەپ ئەھد - پەيمانلارنى قايتا - قايتا تەكىتلەپ، ھەر ھەپتىدە بىر كېچە كېلىشكە ۋەدە بېرىپ، ئۆز ماكانىغا يۇرۇپ كەتتى.

ئەلقىسسە، بەدىئۇل - جامال پەرى ۋەدىسى بويىچە ھەر ھەپتىدە بىر كېلىپ ھەزرىتى ئىسكەندەر بىلەن پەقەت ھەمسۆھبەتتە بولاتتى. باشقا كۈنلەردە بولسا ھەزرىتى ئىسكەندەر شاھ قىزى مەلىكە بەدىئۇل - جامالدىن كامى دىل ھاسىل قىلىپ، نەچچە يىلنى ئۆتكۈزدى. ھەتتا پەرزەنتلەر ۋۇجۇدقا كەلدى.

ئەلقىسسە، ئارىدىن يىگىرمە بەش يىل ئۆتتى. ھەزرىتى ئىسكەندەرنىڭ تاقىتى تاق بولدى. ئەمما، بەدىئۇل - جامال پەرىنىڭ رۇخسىتى بولمىدى. ھەزرىتى ئىسكەندەرنىڭ كۆڭۈل ئوتى ئۇنىڭدىن كامى دىل ھاسىل قىلىش، لەززەت شەربىتىنى تېتىپ كۆرۈش ئىستىكى بىلەن بارغانسېرى يالقۇنجايتتى.

يەنە كېچە بولدى. بەدئۇل ـ جامال پەرى ئادەتتى بويىچە يېتىپ كەلدى. بەزمە ـ سۆھبەتلەر تاكى يېرىم كېچىگىچە داۋاملاشتى. پەرىنىڭ كۆزى ئۇيقۇغا مەيل قىلدى. ئۇنىڭ جايى خىلۋەتتە ئىدى. ھەزرىتى ئىسكەندەرنىڭ ئۇ پەردىن كامى دىل ھاسىل قىلىش، لەزرەت شەربىتىنى تېتىپ كۆرۈش ھەۋىسىنىڭ ئوتلىرى يەنە ئۇلغىيىشقا باشلىدى. سەۋر ـ تاقىتىنىڭ يىپى ئۇزۇلدى. ئۇ ئۆزىنى سازلاپ، ئەھد ـ پەيمانىنى ئۇنتۇپ، پەرىنىڭ تال چۈنقىتەك بەللىرىنى قامالالاپ، جان رىشتىسى بىلەن بەند قىلىپ، قۇچاقلاپ، يۈز، لەۋلىرىگە سۆيدى. ئاپئاق بەدەنلىرىدىن راھەت ـ لەزرەت تېپىپ، كامى دىل ھاسىل قىلدى. بۇ چاغدا بەدئۇل ـ جامال پەرى ئويغاندى. ئىش جايىغا يەتكەنىدى. ئۇ:

ـــ ئەي ئادەمزات، ئەھدۇ پەيماندا تۇرمايدىغان ۋاپاسىز. سەن ۋەدىنى بۇزدۇڭ. تاجۇ دۆلەتنى يەر بىلەن يەكسان قىلدىڭ، ـــ دەپ ھەسرەت بىلەن ھەزرىتى ئىسكەندەرنىڭ كۆكرىكىگە بىر مۇشت ئۇردى. ھەزرىتى ئىسكەندەر بىخۇد بولدى. ئۇ ھوشىغا كېلىپ كۆزىنى ئاچقانىدى، ئۆزىنىڭ ئەرەستو ھەكىمنىڭ ئالدىدا تۇرغانلىقىنى بىلدى. ئەرەستو ھەكىم:

ـــ ئەي ئالەمنىڭ شاھى، غۇسۇل قىلماستىن چىققان ئوخشىمامدىلا، ـــ دېدى.

ھەزرىتى ئىسكەندەر ھەيران بولۇپ تۇرۇپ قالدى.

ئەرەستو ھەكىم يەنە:

ـــ ئۇشبۇ ۋەقەلەرنىڭ سىرلىرى تاڭ ئاتقاندا مەلۇم بولغۇسىدۇر، ـــ دەپ ھەزرىتى ئىسكەندەرنى چىدىرغا ئېلىپ كىردى. ھەزرىتى ئىسكەندەر ئورنىغا كېلىپ ئولتۇرغاندى، ئىسىق تۇرغانلىقىنى ھېس قىلدى. ئۇ ھەيرانلىق ئىلكىدە يەنە ئىستراھەتكە مەشغۇل بولدى.

ئەلقىسسە، بۇ كېچە ئۆتتى. ئەتىسى ناشتا ئۇچۇن دانا ۋە دانىشمەنلەر، ئۇلۇغ ـ ئۇششاق ھەممىسى جەم بولدى.

ئەرەستو يەنە سۆز باشلىدى، دېدىكى:

ـــ كېچە سۆز پەيغەمبەر ئاخىر زامانىنىڭ مىراجلىرى ئۈستىدە توختىغانىدى. بەرھەقكى، خۇداۋەندە كېرىم ۋە رەھىم ۋە ئەزىم خالىسا، بىرەر بەندىسىنى سۈرەيىا (ھۈكەر يۈلتۇزى)دىن تا يەرگىچە، تا كۆك ئاسمانغىچە كۆزنى يۇمۇپ ـ ئاچقۇچە بولغان ۋاقىتتا سەير ـ تاماشىلار قىلدۇرۇپ، دۇنيانىڭ ئاجايىپ ـ غارايىبلىرىنى كۆرسىتىپ، يەنە خالىغان ۋاقىتتا ئىسىققىنە تۇرالغۇسىغا يەتكۈزۈپ قويالايدۇ. بۇنىڭغا ھەيران قالغۇلۇق ئەمەس. ئەسلىي تۇپراقتىن پەيدا بولغان ئۇشبۇ ھۈنەرلەرنى ئۆزلىرى كۆردىلە. يىگىرمە بەش يىلدىن كېيىن كەلگەن بولسىلىمۇ، جايلىرى يەنىلا ئىسىق تۇرۇپتۇ. مەلۇمكى، ھېچقانچە ۋاقىت ئۆتكەن ئەمەس.

ئەرەستو ھەكىم ھەزرىتى ئىسكەندەر شاھنىڭ كۆرگەن ۋە بېشىدىن كەچۈرگەن ئىش ـ كەچۈرمىشلىرىنى بىرمۇبىر بايان قىلدى. ئاندىن تۆت يار ۋە خەلىپىلەر ھەققىدىكى سۆز ـ بايانلىرىنى ئاخىرىغا يەتكۈزۈپ، پەيغەمبەر سەللەللاھۇ ئەلەيھى ۋەسسەللەمگە ئاتاپ دۇئا ۋە پاتىھە ئوقۇدى. بۇ ۋەقەلەرنى ئاڭلىغان دانا ۋە دانىشمەنلەر، ھەكىملەر ـــ ئۇلۇغ ـ ئۇششاق ھەممىسى ئەرەستو ھەكىمنىڭ ئىشىغا تەھسىن ـ ئاپىرىنلار ئېيتىشتى. ۋەللاھۇ ئەئلەم بىسسەۋاب (ئاللا توغرىسىنى بىلگۈچىدۇر).

(نەشرگە تەييارلىغۇچى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنستىتۇتىدا، دوتسېنت)

مولا توختاش بايىنىڭ كېلىنى

نەشرگە تەييارلىغۇچى: ئەزىز تۇردى

نەشرگە تەييارلىغۇچىدىن: بۇ چۆچەكنىڭ قولىيازمىسى فرانسىيە پەنلەر ئاكادېمىيىسى كۈتۈپخانىسىدا 9 ـ SM 8433 نومۇر بىلەن ساقلانغان. قولىيازمىغا «كىتابى چۆچەك موللا توختاش باي» دەپ ماۋزۇ قويۇلغان ۋە ھىجرىيە 1311 (مىلادىيە 1893) ـ يىلى شەۋۋال ئېيىدا يېزىلىدى. دېيىلگەن. بۇ چۆچەك مۇشۇ قولىيازما نۇسخا ئاساسىدا نەشرگە تەييارلاندى.

* * *

شۇنداق ھېكايەت قىلىنىدۇكى، بىر زامانلاردا خوتەن شەھىرىدە موللا توختاش باي دەيدىغان بىر سودىگەر بار ئىدى. ئۇنىڭ بىر ئوغلى بار بولۇپ، ئۇ كۈندىن ـ كۈنگە چوڭ بولۇپ بالاغەتكە يەتتى. ئۇ ھەر كۈنى ھەر تەرەپكە قاتراپ قىز كۆرەتتى. لېكىن، ئۇنىڭغا ھېچقانداق قىز يارىمايتتى. ئاخىر بىر كۈنى موللا توختاش باي ئۆزى ئوغلى ئۈچۈن قىز ئىزدەپ چىقتى. ئۇ شۇنداق بىر قىز ئۈچراتتىكى، ئۇ ئىنتايىن ساھىبجامال ۋە ئەقىللىق ئىدى. ئۇ قىز موللا توختاش بايىنىڭ ئوغلىغا ياتلىق بولۇشقا قوشۇلدى. شۇنىڭ بىلەن موللا توختاش باي ناھايىتى كاتتا توي قىلىپ، ئۇ قىزنى ئوغلىغا ئۆيلەپ قويدى.

ئاردىدىن بىرنەچچە كۈن ئۆتكەندىن كېيىن،

موللا توختاش باي كېلىنگە:

ــ ئەي قىزىم، ئوغلۇم ناھايىتى نادان، پەقەت ئىش ئۇقمايدۇ، سودىگەرچىلىككىمۇ قىزىقمايدۇ. شۇڭا، سىز كېچىسى خوتۇن، كۈندۈزى ئەر بولۇشىڭىز كېرەك، ــ دەپ نەسىھەت قىلدى.

ئاردىدىن نەچچە مۇددەت ئۆتۈپ باي ئاغرىپ قالدى. بىر كۈنى ئۇ ئوغلىنى چاقىرىپ ئۇنىڭغا:

ــ ئوغلۇم، مەن ساقسىز بولۇپ قالدىم، ئۆمرۈمگە ئاخىرلىشاي دەپ قالدى. مەندىن كېيىن قالساڭ، بىكار ياتما، پۇلنى دوملىتىپ خەجلىگىن، خوتۇنۇڭ ھەرقانداق مەسلىھەت كۆرسەتسە، ئۇنىڭغا ماقۇل بولغىن، ــ دەپ ۋەسىيەت قىلدى ۋە نەچچە كۈن ئۆتۈپ باقماي دۇنياغا سەپەر قىلدى.

شۇنىڭدىن كېيىن ئوغۇل دادىسىدىن قالغان پۇللارنى تېرە خالتىغا سېلىپ: «دادام ماڭا: ‹پۇللارنى دوملىتىپ خەجلىگىن، دەپ ۋەسىيەت قىلغانىدى، دوملاتقان دېگەن مانا مۇشۇ» دەپ دوملىتىشقا باشلىدى. بىر كۈنى ئۇ پۇتلىرى قاپىرنىپ كەتكەچكە، بىر تامنىڭ تۈۋىگە بېرىپ ھاردۇق ئېلىپ ئولتۇردى. ئەسلىدە بۇ تامنىڭ كەينىدە ئىككى ئادەم قىمار ئويناپ ئولتۇراتتى. ئوغۇل ئۇلارنى كۆرۈپ: بۇرادەرلەر، بۇ قانداق ئىش؟ ــ دەپ سورىدى. ئۇلار: «پۇلنى دوملىتىپ خەجلەڭلار» دەپ ۋەسىيەت قالدۇرغانىدى، شۇڭا پۇللارنى دوملىتىۋاتىمىز، ــ دەپ جاۋاب بېرىشتى. ئوغۇل: بۇ ئىش ئاسان ئىكەن، مەنمۇ ئولتۇرۇپ پۇلنى دوملىتاي، ــ دەپ خالتىنى ئېچىپ ئولتۇردى ۋە ئۇلار بىلەن قىمار ئوينىدى. بىر پەستىلا بۇ ئوغۇلنىڭ پۇللىرىنىڭ ھەممىسى ئۇلار تەرەپكە ئۆتۈپ كەتتى. ئوغۇل دېدىكى:

ــ پۇللار نېمە ئۈچۈن مەن تەرەپكە ئۆتمەيدۇ؟

ئۇ ئىككىلەن:

ــ پۇللىرىڭىز سىزدىن كۆپ ئازار يەپ كۆڭلى ئاغرىغاچقا، سىز تەرەپكە ئۆتكىلى ئونمايۋاتىدۇ. پۇللىرىڭىزنىڭ ئۆيدە قالغان ھەمراھلىرىنىمۇ ئەكەلسىڭىز، بۇ پۇللىرىڭىز ئۇلارنى كۆرۈپ، بىزنىڭ پۇللىرىمىزنىمۇ ئەگەشتۈرۈپ سىز تەرەپكە ئۆتۈپ كېتىشى مۇمكىن، ــ دەپ جاۋاب بېرىشتى.

شۇنىڭ بىلەن ئوغۇل دەرھال ئۆيگە بېرىپ، ھەممە پۇلنى ئەكېلىپ، يەنە قىمارغا تىكتى. ھېلىقى ئىككىلەن ئۇنى ھەش ـ پەش دېگۈچە قاقسەنەم قىلىپ قويدى. ئوغۇل تولىمۇ بىچارە ھالەتتە ئۆيگە قايتىپ كەلدى. خوتۇنى ئۇنىڭدىن:

ــ پۇللار قېنى، ئۇلارنى نەدە قويۇپ كەلدىڭىز؟ ــ دەپ سورىدى.

ــ پۇللارنى ئولتۇرۇپ دوملىتىدىغان بىر ئىش بار ئىكەن. مەنمۇ ئولتۇرۇپ پۇللارنى دوملاتسام ،ئۇلارنىڭ ھەممىسى قارشى تەرەپكە ئۆتۈپ كەتتى، ــ دەپ جاۋاب بەردى ئوغۇل. خوتۇن ئۇنىڭ گېپىنى ئاڭلاپ:

ــ ئەي ئەخمەق، ئۇ دېگەن قىمار. سەن پۇللارنى قىمارda ئۇتتۇرۇپسەن، ــ دەپ كۆپ كايىدى ۋە ئىلاجسىز:

ــ ئەي ئەخمەق ئىنسان، سەن داداڭدىن قالغان پۇللارنى يوق قىلدىڭ. بىزگە ئوقەت قىلمىساق بولمايدۇ. ئەمدى مەن ساڭا بىر مەسلىھەت كۆرسىتەي، ئەگەر قوشۇلساڭ، شۇ

بويىچە ئوقەت قىلىپ كۈنىمىزنى ياخشى ئۆتكۈزىمىز، ــ دېدى.

ــ ھەرقانداق مەسلىھەت بولسا قوبۇل قىلىمەن، ــ دېدى ئوغۇل. ئۇنىڭ خوتۇنى مۇنداق دېدى:

ــ ئۇنداق بولسا، مەن زىبۇزىننەت تاقاپ، يۈز ـ كۆزلىرىمگە پەرداز قىلىپ، بازارغا بېرىپ، سودىگەر بولامدۇ ياكى باشقا بىرى بولامدۇ، ئۇنىڭغا كۆز قاشلىرىمنى ئوينىتىپ، ئۆزۈمگە مەپتۇن قىلىمەن. ئەگەر ئۇ كىشى مەندىن: «ئېرىڭىز بارمۇ؟» دەپ سورىسا، مەن «يوق، ئۇنىڭ ئاقسۇغا كەتكىنىگە ئون بەش كۈن بولدى» دەپ جاۋاب بېرىمەن. ئۇ كىشى: «ئۆيىڭىزگە چىقىپ قونۇپ كىرسەم بولامدۇ؟» دېسە، مەن: «ئەلۋەتتە بولىدۇ، ئۇنداقتا سىلى ياخشى ئات مىنىپ، ئۇز تون كىيىپ، باشلىرىغا سەللە ئوراپ، ئاقسۇدىن باينىڭ خېتىنى ئەكەلدىم دەپ چىقسىلا» دەيمەن. سىز ئۆگزىدە يوشۇرۇنۇپ تۇرۇڭ. ئەگەر ئۇ كىشى كېلىپ قالسا، مەن ئۇنىڭ ئېتىنى، ئېگىن ـ ئاياغلىرىنى پۇختا جايلاشتۇرغاندىن كېيىن، ئۇنى ياتقۇزۇپ، ئوچاققا ئوتۇن بىلەن ئۇرىمەن. شۇ چاغدا سىز ئۆگزىدىن چۈشۈپ ئىشىكنى قېقىڭ. خىزمەتكار ماڭا: «باي ئاقسۇدىن قايتىپ كەپتۇ» دەپ خەۋەر يەتكۈزسۇن. مەن ھېلىقى كىشىنى بىر يەرگە يوشۇرۇپ قويغاندىن كېيىن، سىز ئۆيگە كىرىپ: «بۇ نېمە؟» دەپ سوراڭ. مەن ئەھۋالغا قاراپ جاۋاب بېرىمەن ھەم بىز شۇ جاۋاب بويىچە ئىش كۆرىمىز. شۇنىڭ بىلەن ئۇ ئادەم ئۆيدىن يالىڭاچ ھالەتتە قېچىپ چىقىپ كېتىدۇ ـ دە، ئۇنىڭ پۇل ـ ماللىرى ۋە ئېتى بىزگە قالىدۇ. بىز شۇلارغا تايىنىپ ئوقەت قىلايلى.

ئوغۇل بۇ مەسلىھەتكە قوشۇلدى.

ئەلقىسسە، بۇ چوكان يۈز ـ كۆزلىرىگە ئۇپا ـ ئەڭلىك سۈرتۈپ، بويۇن ـ قۇلاقلىرىغا زىبۇزىننەت تاقاپ، ئۈستۈۋېشىغا ئېسىل، يارىشىملىق ئېگىنلەرنى كىيىپ بازارغا كىردى، ئۇ ئۇدۇل بىر سودىگەرنىڭ ئالدىغا كېلىپ كىمخابنىڭ باھاسىنى سورىدى ۋە ئۇنىڭغا ھۆسن ـ جامالىنى كۆرسىتىش ئۈچۈن يۈزىنى ئېچىپ تولىمۇ خۇش تەبەسسۇم بىلەن كۈلۈمسىرىدى. ئۇ چوكاننىڭ ھۆسن ـ جامالىنى بىر كۆرۈپلا سودىگەرنىڭ يۈرىكىگە ئوت تۇتاشتى. ئۇ چوكانغا ئاشىق ـ بىقارار بولدى ۋە سورىدى:

ــ ئەي خانىم، ئۆيلىرى نەدە؟ ئەرلىرى بارمۇ؟

ــ ئېرىم ئاقسۇغا كەتكەن، ئۆيۈم شامالباغدا.

ــ ئاتلىرى نېمىكىن؟

ــ ئېتىم گۈلسۈمخان.

ــ ئۆيلىرىگە بارسام بولامدۇ؟

ــ بارغۇلىرى بولسا، ياخشى ئات مىنىپ، ئۇز تون كىيىپ، بايدىن خەت ئېلىپ كەلدىم دەپ بارسىلا، شۇنىڭدا باشقىلار گۇمان قىلمايدۇ، ــ دېدى ئايال.

شۇنىڭ بىلەن سودىگەر نامازدىگەر ۋاقتى بىلەن ئېسىل ئېگىنلەرنى كىيىپ، بېشىغا مۇۋۇت سەللە ئوراپ، ياخشى ئات مىنىپ، ئايالنىڭ ئۆيىگە چىقتى. خىزمەتكار ئاتنى ئۇنىڭ قولىدىن ئېلىپ بىر بۇلۇڭغا باغلىدى. كەچ كىردى. ئايال سودىگەرنىڭ ئېگىن ـ ئاياغلىرىنى سالدۇرۇپ، چوڭ بىر ساندۇققا سېلىپ قۇلۇپلاپ قويدى ۋە سودىگەرنى ياتقۇزۇپ، ئوتۇن بىلەن ئوچاققا ئۇردى. ئۇنىڭ ئېرى دەرھال ئۆگزىدىن چۈشۈپ ئىشىكنى قاقتى. خىزمەتكار چوكانغا: «باي

كەلدى» دەپ خەۋەر يەتكۈزدى. سودىگەر:

— ئەي خانىم، ئاۋۋال مېنى بىرەر يەرگە يوشۇرۇپ قويۇپ، ئاندىن ئىشىكنى ئاچسىلا، — دېدى.

ئايال دەرھال ئۇنى تاغارغا سولاپ، پەگادىلا قويۇپ قويدى. ئۇ ئايالنىڭ ئېرى ئۆيگە كىرىپ بىرەر سائەت ئۆتكەندىن كېيىن، تاغارنى كۆرۈپ:

— ئەي خوتۇن، بۇ تاغاردىكى نېمە؟ — دەپ سورىدى.

— سىز ئاقسۇغا كەتكەندىن بۇيان ئۆيىنى سۇپۇرگەندە چىققان ئەخلەتلەرنى يىغىپ قويغانىدىم، — دېدى ئايال.

— سودىگەرنىڭ ئۆيىدە ئەخلەت دۆۋىلىنىپ تۇرسا ياخشى ئەمەس، ئۇنى ئۆيىنىڭ ئارقىسىغا تاشلىۋېتەيلى، — ئەر شۇنداق دەپ، بايۋەچچىنى تاغار بىلەنلا ئۆگزىگە ئېلىپ چىقىپ، ئۆيىنىڭ ئارقىسىغا تاشلىدى. سودىگەر ئۆيگە يالىڭاچ بېرىشتىن نومۇس قىلىپ، قەلەندەرلەرنىڭ ئارىسىغا بېرىپ ئولتۇردى.

ئۇ ئايال ئەتىسى يەنە ياسىنىپ ـ تارىنىپ، زىبۇزىننەتلەر بىلەن بېزىنىپ بازارغا كىرىپ، بىر قاسساپنىڭ قېشىغا كەلدى. بۇ قاسساپ ناھايىتى باي ئىدى. ئايال گۆش كۆرگەن بولۇپ يۇزىنى ئېچىپ قاقاقلاپ كۈلگىنىچە قاسساپقا ناز ـ كەرەشمە بىلەن كۆز تاشلىدى. قاسساپ بۇنىڭدىن ئەس ـ ھوشىنى يوقىتىپ، بىر يارتا گۆش تارتىپ، بۇ ئايالنىڭ ئۆيىگە ئاپىرىپ بەرگىن دەپ، بىر كىشىگە كۆتۈرتۈپ قويدى ۋە:

— ئەي خانىم، ئۆيلىرى قەيەردە؟ ئەرلىرى بارمۇ؟ — دەپ سورىدى.

— ئېرىم ئاقسۇغا كەتكەن، ئۆيۈم شامالباغدا. كۆڭۈللىرى تارتسا، ئىشلىرىنى تۈگىتىپ، سودىگەر سىياقىدا ئېسىل تون كىيىپ، ئۈز ئات مىنىپ، ئاقسۇدىن بايىنىڭ خېتىنى ئالغاچ كەلدىم، دەپ ئۆيۈمگە چىقسىلا بولىدۇ، — دېدى ئايال.

قاسساپ گۆشلىرىنى تېزلىكتە سېتىپ تۈگەتكەندىن كېيىن، ئېسىل ياسىنىپ، بەش يۈز تەڭگىلىك ئاتقا مىنىپ ئايالنىڭ ئۆيىگە چىقتى. ئايال ئۇنى ئاتتىن چۈشۈرۈپ، ئۆيگە باشلاپ مېھمان قىلدى. كەچ كىرگەن زامان ئۇنىڭمۇ ئېگىن ـ ئاياغلىرىنى سالدۇرۇپ ساندۇققا سالدى ۋە ئۇنى ياتقۇزدى. ئۆزى بولسا ئوت كۆمۈشنى باھانە قىلىپ، بېرىپ ئوچاققا ئوتۇن بىلەن نەچچىنى ئۇردى. ئۇنىڭ ئېرى ئۆگزىدىن چۈشۈپ، ئىشىكنى قاقتى. خىزمەتكار چوكانغا: «باي كەلدى» دەپ خەۋەر قىلدى. بۇ چاغدا قاسساپ ئېيتتىكى:

— ئەي خانىم، ئاۋۋال مېنى يوشۇرۇپ قويۇپ، ئاندىن ئىشىكنى ئېچىپ بەرسىلە. شۇنىڭ بىلەن ئايال قاسساپنى باشلاپ چىقىپ، ئايۋانىنىڭ تۈۋرۈكىگە يوتىسىدىن باغلاپ: «ھازىرچە سىز تۆت ئاياغلىق بولۇپ تۇرۇڭ، بىردەمگىچە مەن باينى ئۇخلىتىپ قويۇپ چىقىپ، كۆڭلىڭىزنى خۇش قىلىمەن» دېدى ۋە بېرىپ ئىشىكنى ئاچتى. باي ئۆيىگە كىرىپ ئولتۇرغاندىن كېيىن خوتۇنىدىن:

— ئەي خوتۇن، ئايۋاندا تۇرغىنى نېمە ئۇ؟ — دەپ سورىدى.

— سەھرادىن ئەكىرگەن توپاق. ئۇنداقتا، ئۇ توپاقنى پىچىپ ئۇي قىلىپ، تېرىقچىلىققا ئىشلەتسەم بولغۇدەك، — باي شۇنداق دەپ بىر ئۇستىرانى كۆتۈرۈپ چىقىپ، قاسساپنى ئاختا قىلماقچى بولدى.

قاسساپ بۇنى كۆرۈپ، ھەممە كۈچىنى ئىشقا سېلىپ باغلاقتىن بوشىنىپ قېچىپ چىقىپ كەتتى ۋە قەلەندەر ئارىسىغا قېتىلدى. ئۇ يەردە سودىگەر بىلەن قاسساپ بىر ـ بىرىنى تونۇپ ئەھۋال سوراشتى ۋە سەرگۈزەشتلىرىنى ئۆزئارا بايان قىلىشتى. ئاخىر ئۇ ئىككىيلەن: «ئىككىمىز بىر يەردىن كۆچلەك تېپىپ كېلىپ بېرىپ، شەھەر قارىسىغا ئۇ خوتۇن ئۈستىدىن: ‹ئۇ ئايالغا مال ساتقانىدۇق، مالنىڭ پۇلىنى سۇرۇشتۇرۇپ بارساق، ئاتلىرىمىزنى ۋە ئېگىن ـ ئياغلىرىمىزنى تارتىۋالدى، دەپ ئەرز قىلساق، ئۇخوتۇندىن ئات ۋە ئېگىن ـ ئياغلىرىمىزنى ئېلىپ بېرىدۇ» دەپ مەسلىھەتلىشىپ، قازىغا ئەرز قىلىشتى. قازى شەيخۇلئىسلامغا ھېلىقى ئايالنى دەرھال ئېلىپ كېلىشنى بۇيرۇدى. شەيخۇلئىسلام بېرىپ، قازىنىڭ ھۆكمىنى يەتكۈزگەن ھامان ئۇ ئايال مەنمۇ قازىنىڭ ئالدىغا بارماقچىدىم دەپ، دەرھال ئېگىن ـ ئياغلىرىنى كىيىنىپ، جابدۇنۇپ، شەيخۇلئىسلامدىن بالدۇر قازىخانىغا بېرىپ، قازىغا سالام بەجا كەلتۈردى.

ـــ بۇ ئادەملەرنىڭ ئېگىن ـ ئياغلىرى ۋە ئاتلىرى قېنى؟ ـــ دەپ سورىدى قازى.

ـــ تەقسىر قازىم، بۇلار ماڭا تۆھمەت چاپلاپتۇ. ئېرىم ئاقسۇغا كەتكەنىدى، ئۇلار مېنى ئىزدەپ چىقىپتىكەن، تەلىپىنى رەت قىلىپ ئۆيدىن چىقارغانىدىم، شۇ سەۋەبتىن ئۇلار ماڭا تۆھمەت چاپلاۋاتىدۇ، ـــ ئايال شۇنداق دەپ، يۇزىنى ئېچىپ قازىغا كۆز قىسىپ كۈلگەنىدى، قازىمۇ ئۇنىڭغا ئاشىق ـ بىقارار بولدى ۋە بۇ بۇ مۇتتەھەملەر بۇ ئايالغا راستىنلا تۆھمەت قىپتۇ دەپ ئويلاپ، ھېلىقى ئىككىيلەننى قازىخانىدىن قوغلاپ چىقاردى ۋە ئايالنى مېھمانخانىغا تەكلىپ قىلدى. دەۋا ـ سوراق ئىشلىرىدىن پارىغ بولغاندىن كېيىن، قازى ئۇ ئايالنىڭ قېشىغا كېرىپ:

ـــ ئەي خانىم، ئەگەر ئۆيىڭىزگە بارسام، مېنى مېھمان قىلارسىزمۇ؟ ـــ دەپ سورىدى.

ـــ تەقسىر، مەن نامەھرەمگە قارىمايمەن، ئەگەر راستىنلا ئۆيۈمگە بارماقچى بولسىلا، ھازىر ئېرىم ئۆيدە بولمىغاندىكىن، مۇۋاپىق پەيتتە سودىگەر سىياقىدا ياسىنىپ بارسىلا بولارمىكىن، ـــ دېدى ئايال.

قازى ئايالنىڭ گېپىدىن تولىمۇ خۇرسەن بولۇپ، ئۇنى ئىززەت ـ ئىكرام بىلەن ئۇزىتىپ قويدى ۋە دەرھال ئىشىنى تۈگىتىپ، نامازشام ۋاقتى بىلەن سودىگەر سىياقىدا كىيىنىپ، سەللىنى كىچىك ئوراپ، خۇرجۇنغا يۈز تەڭگە سېلىپ شامالباغقا چىقتى. ئايال قازىنى يىراقتىن كۆرۈپ، ئالدىغا بېرىپ ئاتتىن چۈشۈرۈپ ئۆيىگە تەكلىپ قىلدى ۋە بىرەر سائەت ئەتراپىدا مېھمان قىلغاندىن كېيىن ئۇنى ياتقۇزۇپ ئېگىن ـ ئياغلىرىنى سالدۇرۇپ، ساندۇقنى سېلىپ، ساندۇقنىڭ ئېغىزىنى مەھكەم تاقىدى، ئاندىن ئوت كۆمۈشنى باھانە قىلىپ، بېرىپ ئوتۇن بىلەن ئوچاقنى ئۇردى. ئېرى ئۆگزىدىن چۈشۈپ دەرۋازىنى قاقتى. خىزمەتكار كىرىپ: «باي كەلدى» دەپ خەۋەر قىلدى. قازى:

ـــ ئەي خانىم، ئاۋۋال مېنى يوشۇرۇپ قويۇپ، ئاندىن ئىشىكنى ئېچىپ بېرىڭ، ـــ دېدى.

ئايال دەرھال ئالدىن تەييارلاپ قويغان كونا بىر بۆشۈككە قازىنى بۆلەپ قويۇپ، بېرىپ ئىشىكنى ئاچتى. ئېرى ئۆيىگە كىرىپ ئولتۇرۇپ:

— بۆشۈكتىكى كىمنىڭ بالىسى؟ — دەپ سورىدى.

— سىلى ئەتە ئاقسۇغا مالخىمەن دېگەن ئاخشىمى ئىككىمىز بىللە بولغانىدۇققۇ؟ شۇ كېچىسى بويۇمدا قالغانىكەن، ئۇ ھازىر ئىككى ئايلىق بولدى، — دەپ جاۋاب بەردى ئايال.

باي خوتۇنىنى مۇبارەكلىدى ۋە ئورنىدىن تۇرۇپ بۆشۈكنىڭ قېشىغا بېرىپ، بالامنى سۆيۈپ قويايي دەپ سۆيگەنىدى، قازىنىڭ بۇرۇتى باينىڭ كالپۇكىغا نەشتەردەك سانجىلىپ، بىر جام قان ئالدى. شۇنىڭ بىلەن ئېرى موچىن ئېلىپ كېلىپ: «بالىغا ساقال - بۇرۇت چىقىپ قاپتۇ، ئۇلارنى يۇلۇۋەتمىسەك، ئەتە قولۇم - قوشنىلار پەتىلەپ كىرسە، بالىسى دادىسىدىن ساقاللىق ئىكەن دەپ بىزنى مازاق قىلىدۇ» دەپ قازىنىڭ ساقال - بۇرۇتلىرىنى يۇلۇپ، كوسا قىلىپ قويدى. ئارقىدىن ئۇ: «بۇگۈن كېچە بالامنى قۇچاقلاپ ياتىمەن» دەپ بۆشۈكنى يەشكەنىدى، قازىنىڭ پۇتلىرى قاتلاقلىق تۇرۇپتۇ. شۇنىڭ بىلەن باي: «بالىنىڭ پۇتى بۆشۈكتىن چىقىپ قېلىشى ئەيىب ئەمەسمۇ؟» دەپ، قازىنىڭ پۇتلىرىنى كېسىپ بۆشۈك بىلەن تەڭ قىلىپ قويۇش ئۈچۈن كەكە تېپىپ كەلدى ۋە دەرۋازىنىڭ بوسۇغىسىغا قازىنىڭ ئىككى تىزىنى قويۇپ، كەكىنى تاشقا بىلىگىلى تۇردى. قازى بۇ ھالنى كۆرۈپ: «ساقال - بۇرۇت، ئېگىن - ئاياغ، ئات ۋە قازىلىقتىن ئاللىبۇرۇن ئايرىلدىم. ئەمدى پۇتلىرىم كېسىلسە، قانسىراپ ئۆلۈپ كېتىمەن» دەپ ئويلىدى - دە، بۆشۈكنى يۇدۇپلا قاچتى.

— ۋاي بالام، مەن ناماقۇل، توختا! — دەپ توۋلىدى باي.

لېكىن، قازى ھېچنېمىگە پەرۋا قىلماستىن، قېچىپ بىر يەرگە بارغاندا، بۆشۈكنى يېشىپ ئۇنىڭ كۆرپىسى بىلەن ئەۋرىتىنى ياپقىنىچە قەلەندەرخانىغا كىرىپ، بۇ يەردە نەچچە كۈن ياتتى. ئۇ ئاخىر ئىزا - نومۇستىن ئۆيگە بارالماي، جاڭگالغا كىرىپ كەتتى.

ئۇ ئايال ئېرى بىلەن ئات، تون - سەللىلىرىنى سېتىپ، شۇلارنىڭ پۇلىغا ئوقەت قىلىپ ھايات كەچۈردى. شۇڭا، مۇنداق دېيىلگەن:

«دەرەختى مەكرى زەن سەد رىشە دارەد،
فەلەك ئەز مەكرى ئۇ ئەندىشە دارەد.»

(خوتۇنلار ھېيلىسى مىڭ قىسما بولغاي،
پەلەكمۇ مىكرىدىن ئەندىشە قىلغاي.)

*

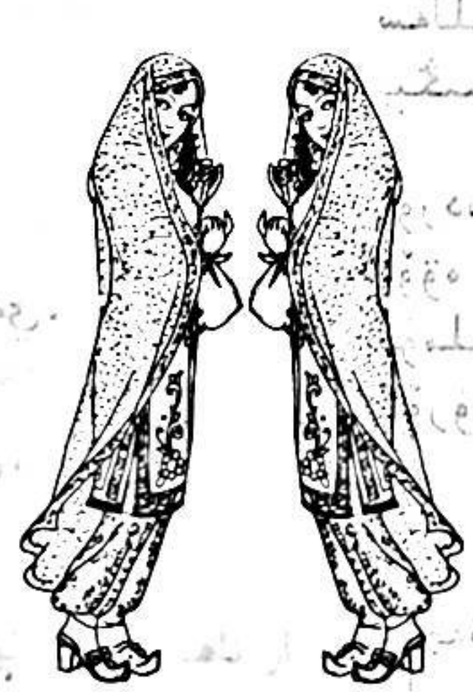

* *

ئوردام قوشاقلىرى

توپلاپ رەتلىگۈچى: ئابدۇلئەزىز مەسۇم لاۋارىي

ئوردام قوشاقلىرى قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ يېڭىشەھەر، يېڭىسار ناھىيىلىرىنى تۇتاشتۇرۇپ تۇرىدىغان بۇغراقۇم چۆللۈكىگە جايلاشقان ئەلى ئارسلانخان (ئوردا پادىشاھىم) قەبرىگاھىنى زىيارەت قىلىش پائالىيەتلىرى داۋامىدا بارلىققا كەلگەن بولۇپ، ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ بىر تەركىبىي سۈپىتىدە ئېغىزدىن ئېغىزغا كۆچۈپ بۈگۈنكى كۈنگە قەدەر داۋاملىشىپ كەلگەن.

تارىختىن بۇيان ھىجرىيە يىلنامىسى بويىچە مۇھەررەم (1 ـ ئاي) ۋە شەئبان (8 ـ ئاي) ئايلىرىدا جاي ـ جايلاردىن كىشىلەر كېلىپ، بۇ ئوردا پادىشاھىم مازىرىنى زىيارەت قىلىشىدۇ. مۇشۇ مەزگىلىدە زىيارەتچىلەر قاتاردا بىر تۈركۈم مەددالار، ۋائىزلار، سوپى ـ ئىشانلار، ھاپىزلار ۋە ئاشىقلارمۇ كېلىدۇ. بۇلار ئىچىدىكى مەددالار ـ ۋائىزلار بۇغراخانلار قىسسىسىنى سۆزلىسە، سوپى ـ ئىشان، ھاپىزلار ھەلقە تۈزۈپ، ئەھمەد يەسسەۋىنىڭ ھېكمەتلىرىنى ئوقۇپ تەلقىن قىلىشىدۇ. ئاشىقلار بولسا «ئالتۇن گۈلخېنىم» دەپ ئاتالغان سورۇندا قوللىرىغا قوش ساپايە، ياپال تاشلارنى ئېلىپ، ئۆزلىرىنى ئۇنۇتقان ھالدا ئوردام قوشاقلىرىنى ئۆزگىرىشلىك مۇقام، مەشرەپ ئاھاڭلىرىغا سېلىپ ئوقۇيدۇ. ئەتراپىدىكى كىشىلەر ئوردام قوشاقلىرىنى ئاڭلىغانسېرى ئۇزاق زامانلار ئىلگىرىكى ئاشۇ تارىخىي ۋەقەلەر قاينىمىغا غەرق بولىدۇ. دېمەك، ئوردام قوشاقلىرى تارىخىي ۋەقەلەرنى ئەنە شۇنداق قىسقا، ئىخچام سۈرەتلەپ بەرگەنلىكى ئۈچۈن كىشىلەرنىڭ ئېسىدىن ئۇزاققىچە كۆتۈرۈلمەي، بۈگۈنكى كۈنگەقەدەر داۋاملىشىپ كەلگەن.

مەن تۆۋەندە بۇنىڭدىن 23 يىل مۇقەددەم مۇھەررەم ئېيىدا ئوردامغا كىرگەندە «ئالتۇن گۈلخېنىم» سورۇنىدا نەق مەيداندا خاتىرىلىۋالغان ئوردام قوشاقلىرىنىڭ بىرقىسمىنى ئوقۇرمەنلەر ھۆزۈرىغا سۇندۇم.

* *

مەن قەلەندەر شاھمەن، ئاللا يەي،
ئالەم ماڭا ۋەيرانمۇر يەي.
پايتەختىم گۈلخېنىم، ئاللا يەي،
ئوردام قەلەندەرخانمۇر يەي.

بىر تۇلۇمغا مەينى ئالدىم، ئاللا يەي،
بىر تۇلۇمغا ئىشقىنى يەي.
قۇم شەھداندا يېتىپتۇ، ئاللا يەي،
شاھ كامال دىۋانىسى يەي.

كامالىم ھەرەمگە كەتسە، ئاللا يەي،
قالدى گۈلخاندا كىشى يەي.
سەللىسى بىللە كېتىپتۇ، ئاللا يەي،
يېڭىساردا جەندىسى يەي.

ئوردىخاننىڭ يوللارى، ئاللا يەي،
دۆڭە ـ دۆڭەدۇر قۇملارى يەي.
قۇملىرىدىن قارىسام، ئاللا يەي،
كۆرۈنەدۇر تۇغلارى يەي.

* *

ھاجەتمەنلەر بارادۇر،
ھاجەت تىلەپ يانادۇر.

غايىب لەشكەر قورشادۇر،
بەتنىيەتنى ئاتادۇر.

ئوردىخاننىڭ لەنگەرىدە
داشلار قاينىاپ تۇرادۇ.
جۇملە ھاجەتمەن بېرىپ،
خۇداغا يىغلاپ يانادۇ.

ئوردىخان مازارىمدا
بىر كىشىلىك سارايىم بار.
بېشىمغا دەرد ـ ئەلەم كەلسە،
ياراتقان بىر خۇدايىم بار.

ئوردىخاندا بىر مازار،
ئەتراپىدا مىڭ مازار.
يېتىمچىنى قوللايدۇ،
غېرىبلەرگە ئىنتىزار.

ئوردىخان دەپ بىر مازار،
ئەتراپىدا مىڭ مازار.
مۇرادىمنى بەر، خۇدا،
يېتىشىم ئۇلۇغ مازار.

* *

ئاتاسى شاھى مەرداندۇر،
ئاناسى نۇر ئەلانۇرخان.
خۇدا يولىدا جان بەرگەن
شەھىد ئەلى ئارسلانخان.

كېلىڭ، دوستلار، بارايلى،
شەھىداندا تۇرايلى.
يولنى قۇمغا قويايلى،
شەھىد ئەلى ئارسلانخان.

قۇم شەھىدا بۇلىقى،
چاھى زەمزەم سۈلىرى.
ئەۋلىيالار مەنزىلى
شەھىد ئەلى ئارسلانخان.

قۇم شەھىدان يوللىرى،
ئالتۇن شەددە ـ تۇغلىرى.
يىغلاپ بارار قۇللىرى،
پادىشاھ ئەلى ئارسلانخان.

ئەي بەندە، قىلما تەقسىر،
خەتمە ـ دۇئاسىنى تەخىر.
ئېيتقىل ھەمىشە تەكبىر،
پادىشاھ ئەلى ئارسلانخان.

ئاجىز قۇلۇڭ گۇناھكار،
رەھمە ئەيلىگىن يا غەپپار.
تۇرۇكچە بولدى بۇ ئەسرار،
پادىشاھ ئەلى ئارسلانخان.

* *

ھەي ـ ھەي دۇنيا، ھەي دۇنيا،
كىمگە ۋاپا قىلدىڭسەن،
مەن ـ مەن دېگەن يارەننى، ئاللا يەي،
يەر قوينىغا ئالدىڭسەن.

ئالدىڭ، ئالدىڭ، تويمادىڭ، ئاللا يەي،
بارغانلارنى سورىمادىڭ.
ئاخىر مەنزىل شۇنداقتۇر،
يەر يۇزىدە قويمادىڭ.

ئۇچار قۇشلار سايرايدۇ، ئاللا يەي،
ئوردىخاننىڭ چاڭگىلىدا، ئاللا.
ئۆلمەيمەن دېگەنبىلەن، ئاللا يەي،
جان خۇدانىڭ چاڭگىلىدا، ئاللا.

(توپلاپ رەتلىگۈچى پېڭسار ناھىيە 3 ـ ئوتتۇرا مەكتەپتە)

لوپنۇر قوشاقلىرى

توپلاپ رەتلىگۈچى: مويدىن سايىت بوستان

مۇھەببەت قوشاقلىرى

كەلكۈن كەلسە، تاشتىپ ئاقادۇ تارىم،
يۇلغۇنكۆلدە قوي باقادۇ گۈل يارىم.
گۈل يارىمغا سالامىمنى ئايتىڭلار،
كۆيۈپ ـ كۆيۈپ قالمادى ھېچ ھالىم.

سۇقسۇر① كېلەر غاقىلداشىپ ھاۋادا،
مەن يۇرۇيمەن غېرىب بولۇپ چارادا.
كۈندە ـ كۈندە يارىم سايان قارايمەن،
يارىم كېلىپ قالار دېگەن تامادا.

ئۇزاق بولدى كەلمەگەلى يارىمغا،
يەتسە كېلىپ مېنىڭ غېرىب ھالىمغا.
تاشلاۋەتمە پاناھى يوق يېتىمنى،
يەتمەدىممۇ يارىم سېنىڭ يادىڭغا.

كۆرۈنۈسەن ئايغا ئوخشاپ جامالىڭ،
شامال بولۇپ كۈندە كەلسە سالامىڭ.
مەن يېتىمنى تاشلاۋەتمە، ئايگۈلۈم،
مېنى دەردتە قويۇپ، نەدە خىيالىڭ.

كېچە ـ كۈندۈز مەلەڭزنى ئارالاپ،
يۇرۇيدىمەن سەن گۈلۈمنۇ ئاغالاپ②.
بۇ دۇنيادىن كېتەرمەنمۇ بوي③ ئۆتۈپ،
يېتىملىكتە بەدگۈپانى تامالاپ.

بۇ دۇنيادا سەندىن باشقا ئاشنام يوق،
باش ـ كۆزۈمنۇ سىلايدىغان ئانام يوق.
ئوتلارىڭدا كاۋاپ بولدى يۇرەكىم،
بۇ دەردىمگە سەندىن باشقا ئىلام④ يوق.

مەن يۇرۇيمەن باشايالماي كۆزلەك⑤تە،
يارنى كېلىپ قالار دېگەن تىلەكتە.
كەلمەيدۇغۇ كۆڭلۈمدەكى تورغايىم،
كاۋاپ بولدۇم ئوتى يالجىپ يۇرەكتە.
چاكار قىلىپ ئالساڭ مېنى باغىڭغا،
قۇشۇڭ بولۇپ قونۇۋالسام شاخىڭغا.
كۆيۈكۈڭدە ئۆلۈپ كەتمەي دەردىلىرىمنى،
قىزىلگۈلۈم، ئارا بولغىن جانىمغا.

① سۇقسۇر ــ ئۆدەك، غاز تىپىدىكى بىر خىل قۇش.
② ئاغالاپ ــ كۈيلەپ، مەدھىيلەپ.
③ بوي ــ بويتاق.
④ ئىلام ــ دۇرا، داۋا، شىپا.
⑤ كۆزلەك ــ يەر ـ جاي نامى.

قىزىلگۈلۈم، كەلمەيسەنغۇ كۆرگەلى،
ھېساب قىلسام بىر يىل بوپتۇ كۆيگەلى.
كۆيۈكۈڭنۇ سالغانمىكىن خۇدايىم،
بولمايدىكەن سەندىن كۆڭۈل بۆلگەلى.

قوشۇلۇدۇ قويلار كەتسە تارىلىپ،
كۈجەك[1]نگە كەچتە كېلەر ئايلىنىپ.
مەندىن نېمە گۇناھ ئۆتتى، بىلمەدىم،
ياردىم ماڭا قارامايدۇ قايرىلىپ.

ياردىم، ماڭا قارامايسەن قايرىلىپ،
ئۇنتۇدۇڭمۇ يۇرگەنىڭنى نازلىنىپ.
كۆڭلۈم مېنىڭ بۆلەك بىرگە تۇزمەيدۇ،
قالساممۇ مەن سەن گۈلۈمدىن ئايرىلىپ.

ئىشەن، ياردىم، سەندىن ئۈمىد ئۈزمەيمەن،
بۆلەك بىرگە زادى كۆڭۈل تۇزمەيمەن.
قارامۇساق، بۇمۇ سېنىڭ ئۆز كۆڭلۈڭ،
نامەرد بولۇپ سېنى قاغاپ يۈرمەيمەن.

ئەللەر دەيدۇ: سارغايىپتۇ چىرايىڭ،
سەن گۈلۈمدىن بېرى كەلمەس خىيالىم.
ئارامىزغا قارامتۇر[2]لار كىرىپتۇ،
جەمە گەپكە كۆڭۈل بۆلمە، گۈل ئايىم.

خەۋەر بەردى ئۆگزەمگە قارغا قونۇپ،
ئازدۇرۇپتۇ «دوستلارىم» دۇشمەن بولۇپ.
نادانكەنمەن، ئويلاسام ئەقلى كىچىك،
بوش ئاغىزلىق كۆڭلۈمگە سالدىم قۇلۇپ.

ئاختاخانا ئادەم خۇنى دەيدۇلا،
خېنىم ئالما تاپسا يالغۇز يەيدۇلا.
ئايلار بولدى مەلەڭسىزگە كەلگەلى،
چىراي ئاچىپ كۈلۈپ قويساڭ نېم بۇلا.

بىر كىشى بار، كۈندە سېنى سورايدۇ،
دېرىزەڭدىن ئۆي ئىچىڭگە قارايدۇ.
چاكار قىلىپ ئالغىن ئۇنى، ئەي خېنىم،
ئۆلگۈچەمگە سېنىڭدىن ھەق ئالمايدۇ.

سايەڭىزدە ئاتلارىمنى ئوتلاتىپ،
بانە قىلدىم يانىپ كېلىپ توختاتىپ.
خانىم، سېنىڭ قىلغانىڭغا مىڭ رەھمەت،
ئۇخلاپ قالسام چىمداپ مېنى ئويغاتىپ.

نەچچە ۋاقتىن سەن يارنى دەپ يىغلادىم،
ئۇخلاپ قالىپ كەلگەنىڭنى تۇيمادىم.
بۇمۇ مېنىڭ خۇدا سالغان شورلۇقۇم،
بۇ سەۋەننى، يارىم، ساڭا قويمادىم.

تورقا مالنىڭ ئوڭ يۇزىدە پېتى بار،
تورغايخانىنىڭ شەرمۇشەردە ئېتى بار.
ئۆز مەيلىچە تەگسۈالسۇن باشقاغا،
يانچۇقۇدا ئېرى بەرگەن خېتى بار.

ئاتقا مىنسە تاۋاردىن كۆرپەش سالىپ،
مەلىكەمنى باشلاڭلا ئۆيگە ئالىپ.
چارالمقا ئەرگە تەگسە ئۇ خېنىم،
كەينىدىن تېپىزكۆللۇك يىغلاپ قالىپ.

* *

نېمە دېسەڭ دېگىن مېنى، ئايتاي يانا،
بۇ ئالەمدە كىشى يوقتەك كۆيدۇم ساڭا.
جان مەشۇقۇم، مېنىڭ بەختىم شۇ ئىدى،
ۋەدەلىشىپ چىن كۆڭلۈڭنۇ بەرسەڭ ماڭا.

جانىمغا جان قوشۇپ، گۈلۈم، ئويناىمۇسەن،
كۆڭلۈڭدە يوق، ئاغزىڭدىلا گوللايمۇسەن.
كېچەم ئۆتەر سېنى ئويلاپ ئۇيقۇ بىلمەي،
بىرەر قېتىم مەن غېرىبنى ئويلايمۇسەن.

---

① كۈجەك — ئوتلاقتىكى يازلىق قوي قوتىنى.
② قارامتۇر — قارا نىيەت.

ئاقمايدىكەن ئارامىزدىكى ئىلەك①،
ئەمەلگە ئاشامۇدۇ كۈتكەن تىلەك.
بۇ كەڭ ئالەم ماڭا بەكمۇ تار كەلدى،
دەپسەن مېنى قوي ـ مالى يوق يېتىمەك.

ئىلەكسىڭ تۇغى بار، ئاقمايدىكەن،
بىزنىڭدەكلەر خانلارغا ياقمايدىكەن.
ياريم دەپ ئاشتىن قالدىم خىيالدا،
سېزىپ قالدىم ياريم ماڭا ياقمايدىكەن.

تورغايخاننى مەقسەدىنى بىلىپ قالدۇق،
ئەل ئىچىدە كۆپ جەمەلىك بولۇپ قالدۇق.
ئىچىمگە يۇتەي دېسەم سىغمايدىكەن،
ساقلاغلىلى ئېتەيمىكىن تۆمۈر ساندۇق.

دوست ـ دۇشمەنلەر ئىككىمىزگە قارايدۇ،
ئىككىمىزنى ئاشىق ـ مەشۇق سانايدۇ.
ئايرىلمايلى يېرىم يولدا ئەنسىرەپ،
خۇدا بىزنى پاناھىدا ساقلايدۇ.

كۆڭلۈم قالدى، تورغاي خېنىم، سىزدىلا،
بىلدىڭمىكىن، يۈرتىڭ كۆزى بىزدىلا.
يۈرۈيدىمەن ئۆيلۈرۈڭنۇ ياقىلاپ،
قاراپ باققىن باغڭدىكى ئىزغىلا.

ئويلادىڭمۇ، ساڭا تاتلىق سۆزلەگەن
ئىككىمىزنى ئايرىماقنى كۆزلەگەن.
تاۋا ـ تورغا كىيىپ سۆلەت يۈرگەنلەر
بەدگۇپادۇر، ئۇلار بىرگە تۇزمەگەن.

باشقا يۈرتقا كېتەي دېدىم ئاتلانىپ،
ماڭالمادىم، گۈلۈم، سىزگە باغلانىپ.
ۋاپالىشىپ بىر ئۆمۈرلۈك ئۆتەيلى،
يۈرەك ـ باغرىم كاۋاپ بولدى داغلانىپ.

ئىشەنچ قىلىپ يۈردۈم، گۈلۈم، تامادا،
ئەل ئىچىدە قويۇپ قويماڭ تاۋا②دا.
پاشاڭ③ قىلماي ئاستا ئايتىلىڭ خالىيدا،
يالتايماقچى بولۇپ قالساڭ ناۋادا.

ئىچ گېپىنى ئوچۇق ئايتقان مەردىڭ ئىشى،
ئاق تۇماق قىلاي دەپتۇ، ئۇخلاپ چۈشى.
تىلى بىر بولغان بىلەن، دىلى ئىككى،
ئىككى ئالەم قارا بولۇر ئۇنداق كىشى.

گۈلۈم، سىزگە دېگۈدەك گەپ قالمادى،
مالسىزلىقىم سىزنى ماڭا قاتمادى.
ئاغزىڭىزدا مېنى گوللاپ يۈرەمسىز،
ئاشىق بولۇپ باغرىم سىزگە قانمادى.

ئىشلەپ مەنمۇ بىر كۈنى ئات ئالارمەن،
بەگلىك بىلەن يولغا سەپەر سالارمەن.
گۈلۈم، سەندىن ئۆمىدىمنى ئۈزمەدىم،
ئامان بولسام سېنى ئالىپ قاچارمەن.

قونالغۇمۇ چىقمايدىكەن مۇشۇ سوغتا،
يارمۇ چىراي ئاچمايدىكەن تەلەي يوقتا.
كېچە ـ كۈندۈز خۇدايىمدىن تىلەيمەن،
يار باشىمغا سالىپ بەرسە يۈگەن ـ نوقتا.

بارمەنمىدۇ مەنمۇ يارتىڭ چۈشىدە،
تامايىم يوق سەندىن باشقا كىشىدە.
ئىشەنگەن تاغدا كىيىپ ياتماغاندەك،
ياريم مېنى ساقلاماپتۇ ئېسىدە.

ياخشى ئويلاڭ، ۋەدەمىز بولسۇن پۈختا،
ئىشەن ماڭا، قىلمايمەن ھەرگىز ساختا.
ئەل ئىچىدە دوستۇمدىن دۇشمەن تولا،
مەن گۈلۈمنى ساقلاپ سۆيسەم ساندۇقتا.

(توپلاپ رەتلىگۈچى بايىنغولىن ئاپتونوم ئوبلاستلىق ئەدەبىيات ـ سەنئەتچىلەر بىرلەشمىسىدىن ئارامغا چىققان.)

① ئىلەك ـــ باش ـ ئاخىرى يوق زەيلىك ئېقىن.
② تاۋا ـــ تاپا ـ تەنە، گەپ ـ چۆچەك.
③ پاشاڭ ـــ داۋراڭ.

Beijing 2008
中国移动通信
CHINA MOBILE
北京2008年奥运会合作伙伴
Partner of the Beijing 2008 Olympic Games

شىنجاڭ سىرتىدىكى كەزمە مۇلازىمەتتە

كۆتۈلمىگەن خۇشاللىقلار بار

بۇگۈندىن ئېتىبارەن جۇڭگو كېزەر ئابونېنتلىرى 28 يۈەن ئايلىق ئىقتىدار ھەققى (ھەر ئايدا) تاپشۇرۇپ شىنجاڭ سىرتىدىكى كەزمە مۇلازىمەت بوغچىسىنى بېجىرسە شۇ زامان كۆچكە ئىگە بولۇپ، 2 ئاي ئىچىدە ئۆزى ھەق تۆلەيدىغان ۋە ئۆلكىلەر ئارا كەزمە مۇلازىمەت ئىقتىدارىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان كەزمە مۇلازىمەتتىن بەھرىمەن بولالايدۇ، شىنجاڭ سىرتىدىكى كەزمە مۇلازىمەت ھەققىدە چاقىرىلىشنىڭ ھەر مىنۇتى 0.4 يۈەن . ئابونېنتلارنىڭ شىنجاڭ ئىچىدىكى كەزمە مۇلازىمىتىدە يەنىلا ئەسلىدىكى ھەق ئۆلچىمى ئىجرا قىلىنىدۇ.

بېجىرىش ئۇسۇلى:

1. www.xj.chinamobile.com غا چىقىڭ.
2. ئابونېنتلار يەنە تىجارەت ئالدى، سۈيىسى ۋە ئېلېكترونلۇق يول (قىسقا ئۇچۇر تىجارەت زالى، تور پونكتى تىجارەت زالى) ئارقىلىق بېجىرسە بولىدۇ.

مۇشرەپ كارتىسى

ئابونېنتلار مۇلازىمەت قىزىق لىنىيىسى: 10086 www.xj.chinamobile.com

جۇڭگو كۆچمە خەۋەرلىشىش گۇرۇپپىسى شىنجاڭ چەكلىك شىركىتى

بولوپ شادلىقى جەم

جۇڭگو كېزەر مەشرەپ كارتىسى

مەشرەپ كارتىسىدا شەھەر تېلېفونى ھەققى بىلەن ئۇزۇن يوللۇق تېلېفون ھەققى ئەرزان

جۇڭگو كېزەر مەشرەپ كارتىسى شادلىق مىنۇتلىرىنى تېخىمۇ ئۇزارتىدۇ

جۇڭگو كېزەر مەشرەپ كارتىسىدا ئۆز جايىدا تۇرۇپ تېلېفون قوبۇل قىلغاندا ھەق ئېلىنمايدۇ ، ئايلىق ئەڭ تۆۋەن ئىستېمالى بار ، سىگنالى ياخشى ، مۇلازىمىتى ئەلا بولۇپ ، ئۇ پۇل تېجەپ بېرىدىغان ياخشى ياردەمچىمىز .

ئۇزۇن يوللۇق تېلېفون ئۇرۇش ھەققىمۇ ئەرزان ، ئۆز جايىدا تۇرۇپ 12593 ئارقىلىق دۆلەت ئىچىگە ئۇزۇن يوللۇق تېلېفون ئۇرغاندا ، ئايلىق ئىقتىدار ئىشلىتىش ھەققى ئېلىنمايدۇ ، ئۆز جايىدا تۇرۇپ بىۋاستە ئۇرغاندا ، بوش ۋاقىتلاردا (يەنى كەچ سائەت 9 دىن ئەتىسى ئەتىگەن سائەت 7 گىچە) مىنۇتىغا ئاران 1 مو 9 پۇڭلا ئېلىنىدۇ ؛ قالغان ۋاقىتلاردا ھەر مىنۇتىغا 3 مو 9 پۇڭ ئېلىنىدۇ . مەشرەپ كارتىسى شادلىق مىنۇتلىرىمىزنى تېخىمۇ ئۇزارتىدۇ .

شىنجاڭ كۆچمە خەۋەرلىشىشنىڭ تور نومۇرى : 150 158 159 139 138 137 136 135

سەمىمىي ئەسكەرتىش : يۇقىرىقىلار شىنجاڭ ۋاقتى بولۇپ ، مەشرەپ كارتىسىنىڭ ئايلىق ئەڭ تۆۋەن ئىستېمالىنى بىلمەكچى بولسىڭىز ، شۇ جايدىكى تىجارەت زالىدىن سوراڭ .

轻松由我
神州行

مەشرەپ كارتىسى

ئايونىتلار مۇلازىمەت قىزىق لىنىسى: 10086 www.xj.chinamobile.com

جۇڭگو كۆچمە خەۋەرلىشىش گۇرۇپى شىنجاڭ چەكلىك شىركىتى

源泉 (布拉克) بـــــولاق

(维吾尔文) 总123期 (قوش ئايلىق ژۇرنال) ئومۇمىي123 - سان

BULAK A BIMOUNTHLY JOURNAL IN UIGHUR LANGUAGE

主编:阿布来提·伊明 副主编:艾则孜·吐尔迪 باش مۇھەررىرى: ئابلەت ئىمىن مۇئاۋىن باش مۇھەررىرى : ئەزىز تۇردى

新疆人民出版社编辑出版
(乌鲁木齐市解放南路348号)
新疆漠尔通(MORTOM)印刷有限责任公司印刷
乌鲁木齐市邮局发行
中国国际图书贸易总公司国外发行
全国各地邮局订阅

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تۈزدى ۋە نەشر قىلدى
(ئۈرۈمچى شەھىرى جەنۇبىي ئازادلىق يولى 348 - نومۇر)
شىنجاڭ مورتوم (MORTOM) مەتبەئەچىلىك چەكلىك شىركىتىدە بېسىلدى
ئۈرۈمچى شەھەرلىك پوچتا ئىدارىسى تارقاتتى
جۇڭگو خەلقئارا كىتاب سودىسى باش شىركىتى چەت ئەللەرگە تارقىتىدۇ
جايلاردىكى پوچتىخانىلار مۇشتەرى قوبۇل قىلىدۇ

国内统一连续出版物号:CN65-1063/I
国际标准连续出版物号:ISSN 1005-0876
国外发行号:Q1118 邮政编码:830001
邮政代号:58-108 定价:6.50元
广告经营许可证号: 6500006000043

مەملىكەت بويىچە بىرلىككە كەلگەن ژورنال نومۇرى:
خەلقئارالىق ئۆلچەملىك ژۇرنال نومۇرى:
چەت ئەللەرگە تارقىتىش ۋاكالەت نومۇرى: Q1118 پوچتا نومۇرى: 830001
پوچتا ۋاكالەت نومۇرى: 58-108 باھاسى: 6.50 يۈەن
ئېلان تىجارىتى ئىجازەتنامىسى نومۇرى : 6500006000043